

63.3(4)Кр.4.Чек)624 Кр

У.45

УКРАДЕНЕ ДИТИНСТВО

Діти і підлітки Черкащини
в роки Другої світової війни

63.3/УУКР-Числ/624/ар
У-45

Черкаська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України
Державний архів Черкаської області
Черкаський національний університет імені
Богдана Хмельницького

УКРАДЕНЕ ДИТИНСТВО

**ДИТИ І ПІДЛІТКИ ЧЕРКАЩИНИ
В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

**Збірник наукових статей, документів,
матеріалів та спогадів**

061612

Черкаси
Вертикаль
2015

Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
імені Михайла Максимовича

УДК 94(477) «1939 – 1945» – 053. 5/6
ББК 63.3(4 Укр – 4 Чек) 62 кр
У 45

Рекомендовано до друку Вицею радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 1 від 8 вересня 2015 р.) та Президією правління Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (протокол № 4 від 10 вересня 2015 р.)

Редакційна колегія: канд. істор. наук, проф. **В. М. Мельниченко** (голова), канд. істор. наук, доц. **Г. М. Голиш**, канд. істор. наук, доц. **А. П. Іржавська**, канд. істор. наук, доц. **Т. А. Клименко**, канд. істор. наук, доц. **Л. Г. Лисиця**

Автори-упорядники: Голиш Г. М., Клименко Т. А., Мельниченко В. М.

У15 Украдене дитинство: діти і підлітки у роки Другої світової війни: збірник наукових статей, документів, матеріалів та спогадів / Авт.-упоряд.: Г. М. Голиш, Т. А. Клименко, В. М. Мельниченко. – Черкаси: Вертикаль, видавець С. Г. Кандич, 2015. – 192 с.
ISBN 978-966-2783-67-4

У книзі, до якої увійшли наукові статті, документи державних архівів та особистих архівів краєзнавців і, що дуже важливо – спогади людей, чье дитинство припало на війну, висвітлюється життя дітей і підлітків воєнного часу. Перед читачами постає цілісна картина повсякденного життя дітей на окупованій території Черкащини, жорстокість і нелюдське ставлення до них окупантів та їх прислужників.

Книга адресується науковцям, викладачам, студентам, широкому читачьому загалу, передусім людям воєнного покоління та їх нащадкам, усім, хто цікавиться історією рідного краю.

УДК 94(477) «1939 – 1945» – 053. 5/6
ББК 63.3(4 Укр – 4 Чек) 62 кр

Книга виготовлена на замовлення Департаменту інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Черкаської обласної державної адміністрації

ISBN 978-966-2783-67-4

© Г. М. Голиш, Т. А. Клименко,
В. М. Мельниченко, авт.-упоряд., 2015

ПЕРЕДМОВА

У дослідницько-краєзнавчій роботі останнього часу вагоме місце посідає тема Другої світової війни, передусім її найтрагічнішого періоду 1941–1945 рр. та долі наших земляків у ці роки. Досліджуючи цю тему, опрацьовуючи документи, наукову літературу та зустрічаючись із ще живим очевидцями, перекоцуємося, що у пам'яті поколінь війна назавжди закарбувалася болочою і незагоєною раною. Закарбувалася як подія, що зламала долі і покалічила душі, знищила надії і позбавила життя мільйонів людей. Сьогодні неможливо сказати, кому було важче – тим, хто був на передовій, чи тим, хто залишився у тилу, але не сховався за чужі спини і працював, віддаючи усі до останку сили фронту, державі. Важко оцінити й ті випробування, що випали на долю людей, які опинилися на тимчасово окупованій ворогом території.

Безумовно, що найбільш незахищеними в роки страшного лихоліття стали діти. Вони жили і нарівні з дорослими ділили та стійко переносили усі муки й труднощі воєнного часу, робили своїми ще не зміцнілими руками посильний дитячий внесок у справу грядущої перемоги. На їхні слабкі дитячі плечі ліг далеко не дитячий тягар – непомірно тяжка праця, загибель батьків на фронті, смерть рідних і близьких, сирітство, окупація, нацистські табори смерті. Вони залишилися віч-навіч з війною. Дуже образно про це сказав поет Роберт Рождественський:

*У нас дитинства не було окремо,
Були ми разом: діти і війна.*

Розгоптане війною дитинство, неймовірні страждання, голод і смерть рано зробили дітлахів дорослими, виховавши у них недитячу силу духу, сміливість і здатність до самопожертви в ім'я життя і кращого майбутнього.

За нескінченно довгі чотири роки війни, беззахисні діти – від малюків до старших школярів – сповна пізнали та відчули на собі усі її жахи. Їхніми очима війна сприймається в стократ

страшнішою і трагічнішою. І ніякий час не зможе загоїти дитячі рани від війни.

Сьогодні, мабуть, як ніколи, тема дітей війни особливо актуальна, а пережите ними понад сім десятиліть тому не може бути забутим. Нинішнє і наступні покоління повинні знати, якою дорогою ціною заплатили діти, як і весь український народ, за мирне небо над головою. Усвідомлення цього в сучасних умовах має бути засторогою від повторення спроб розпалювання нових війн. Виходячи передусім з цього, укладачі та члени редколегії разом з авторами статей пропонуваної читачам книги ставили за мету зібрати і узагальнити матеріали про долю дітей Черкащини, а також інших регіонів України, в роки війни.

Працюючи над книгою, наш колектив проаналізував значне коло документальних, мемуарних та інших джерел, наукових публікацій, чимало з яких уводяться до наукового обігу вперше. Залучено також матеріали, що пройшли апробацію на науково-краєзнавчих конференціях, круглих столах та оприлюднювалися в різних, як правило, малотиражних виданнях, а тому маловідомі широкому читацькому загалу і громадськості.

Підготовлене видання складається з окремих частин, до яких увійшли наукові статті, архівні документи (з фондів Державного архіву Черкаської області, Центрального державного архіву виконавчих органів влади та управління у Києві, а також особистих архівів краєзнавців Черкащини), матеріали з періодичних видань, в яких висвітлюється життя дітей і підлітків воєнного часу.

Особливу цінність складають вміщені в книзі і виділені в самостійний розділ спогади живих свідків – людей, дитинство яких припало на війну. Із їх спогадів постає цілісна картина повсякденного життя дітей на окупованій території нашого краю, жорстокість і нелюдське ставлення до них окупантів та їх прислужників. Водночас, в пам'яті наших співрозмовників відклалися і факти, коли окремі солдати вермахту та їх союзників всупереч злочинній доктрині нацистської верхівки проявляли людяність і співчуття до неповнолітніх громадян.

Діти війни – сьогодні уже німі люди похилого віку, пережите ними дається взнаки душевним болем, хворобами й недугами. Ця книга – хоч невеличка частка шани і глибокої поваги до їх непростого, обпаленого війною долі. Багато з них, згадуючи своє дитинство, не стримували сліз. Сліз за нездійсненими мріями, за рідними, що не повернулися з війни, за страшними спогадами про дитячі роки.

Наведені у книзі численні факти, підібрані архівні документи, спогади та ілюстрації роблять її доступною і привабливою для читацького загалу.

Переконаний, що пропонувана читачам книга, яка є одним із проектів обласної організації Національної спілки краєзнавців, з вдячністю буде сприйнята широкою громадськістю, збагатить читачів знанням про героїчну і драматичну долю дітей війни, виховуватиме у них інтерес і повагу до свого минулого. Пропонуючи читачам цей своєрідний літопис людської біди і горя, ми схилиємо голови перед пам'яттю наших неповнолітніх співвітчизників, що загинули, чи підірвали здоров'я в час війни, і маємо докласти усіх зусиль, аби полум'я війни більше ніколи не обпалювало дитячі душі.

Нехай знання правди про те, що принесла війна українському й іншим народам, утверджує у людській свідомості переконання про недопустимість розв'язання конфліктів воєнними методами.

Василь МЕЛЬНИЧЕНКО,

*голова Черкаської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України,
професор Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького*

НАУКОВІ СТАТТІ

Г. М. Голиш

ДІТИ І ПІДЛІТКИ ЧЕРКАЩИНИ У ВИРІ ВОЄННОГО ЛИХОЛІТТЯ

Специфічними характеристиками й неповторно-трагічною палітрою відзначається дитячий вимір подій Великої Вітчизняної війни. Наймолодшим акторам цієї історичної драми було відведено особливу нішу. Неадаптованість юних громадян до обставин воєнної пори, несформованість їхньої фізичної та екзистенційно-психологічної сфери та відсутність життєвого досвіду цілком логічно визначили найтрагічніше місце цієї найбільш вразливої частини українського соціуму серед небачених в історії випробувань. З огляду на вкрай низький рівень розробки цієї проблематики, особливо на регіональному рівні, метою цієї розвідки є на основі архівних та оприлюднених документів, нарративних джерел та надбань «усної історії» комплексно проаналізувати становище неповнолітніх мешканців Черкаського краю в 1941–1945 рр. При цьому автором залучено емпіричний матеріал з воєнної історії тих районів Київської, Полтавської, Кіровоградської та Вінницької областей, які нині є територіальними складовими нинішньої Черкаської області.

На початковому етапі війни. Трагічний червень 1941 р. став точкою відліку нового, воєнного часу, в умовах якого докорінним чином змінилося становище українського народу, в тому числі і його наймолодшої частини. Війна особливо боляче зачепила долі мільйонів неповнолітніх громадян як найвразливішої категорії суспільства. Великим драматизмом і суперечливістю характеризувалося становище дітей та підлітків Черкащини в початковий період війни радянського народу з нацистською Німеччиною та її союзниками, що тривав від 22 червня до окупації краю в липні – вересні 1941 р.

Характерне для юних громадян романтичне сприйняття війни дуже швидко було витіснено її жорстокими реаліями. А вже з перших її днів вони відчували на собі глибокий трагізм воєнного часу. Налаштовані радянською ідеологією на переконаність у непереможності Червоної армії, діти та підлітки були буквально шоковані її тяжкими поразками вже в перші дні війни. Юні українці переживали біль розлуки з батьками та старшими братами, які йшли на фронт, усвідомлюючи і страшну перспективу їх безповоротної втрати. Не менш болісними були в неповнолітньому середовищі й думки про загублене дитинство, а також про втрачене на невизначений час мирне і передбачуване життя. Все це викликало великі морально-психологічні трансформації серед неповнолітньої частини українського соціуму, спричиняло соціальну акселерацію юних громадян [1, 45].

Як засвідчують спогади учасників подій, досить часто неповнолітні громадяни гинули як під час періодичних масованих нальотів німецької авіації на прифронтові райони, так і в результаті бомбардувань та обстрілів колон біженців. У піонерській періодиці того часу з'явилися рубрики, матеріали у яких вчили дітей, як слід поводитись під час повітряного нальоту чи хімічного нападу [2]. Проте далі рекомендацій справа, по суті, не пішла, бо засобами індивідуального захисту діти й підлітки забезпечені не були. Катастрофічно не вистачало й засобів та місць колективного захисту від зброї масового ураження.

Державні органи намагалися здійснити заходи з метою пом'якшення негативного впливу подій війни на становище неповнолітніх громадян. «Як би ми не були поглинені війною, – підкреслювалося у одному з матеріалів газети «Правда» за 24 березня 1942 р., – турбота про дітей... залишається одним з найголовніших наших завдань» [3]. Проте вкрай тяжка ситуація початкового періоду війни унеможливила здійснення достатньо ефективної державної політики у сфері охорони дитинства.

Уже в перший період війни з'явилося чимало бездоглядних і безпритульних дітей, які або втратили батьків під час бомбардувань і обстрілів, чи просто загубилися впродовж евакуації. Вони кочували від одного міста до іншого, перебиваючись випадковими життєвими засобами і страждаючи від голоду й холоду. Представників цієї категорії неповнолітніх громадян

працівники органів НКВС знімали з потягів, відловлювали на вокзалах, міських вулицях і звозили на евакопункти [4, 5].

Реальні кроки влади і населення у допомозі бездоглядним і безпритульним та дітям-сиротами, чисельність яких примножував кожний день війни, не відповідали масштабам цього соціального лиха, тому ця проблема у початковий період війни і в подальшому залишалася досить гострою [1, 50].

Уже з перших днів війни на місцях дедалі більшу увагу приділяли фізичній та військовій підготовці учнів. У дитячій газеті «На зміну» було вміщено добірку матеріалів для юних громадян під рубриками: «Мускул гартуй, спорт», «Тіло загартуй до боїв» [5]. Слід відзначити, що мілітаризація свідомості неповнолітніх громадян активно здійснювалася через систему оборонних гуртків товариства сприяння обороні і авіаційно-хімічному будівництву СРСР (ТСОАВІАХІМ)* і в довоєнний період, а в зв'язку з реаліями та викликами воєнного часу цей процес було значною мірою інтенсифіковано. У навчальній роботі на перший план поряд із загальнофізичною підготовкою висувалося вивчення матеріальної частини та бойових характеристик гвинтівки, автоматичної зброї, міномета, опанування правилами протиповітряної (ППО), протихімічної (ПХО) і санітарної оборони (СО). Згідно з постановою РНК СРСР від 2 липня 1941 р. учні всіх шкіл, починаючи з 8-річного віку, на спеціальних заняттях мали здобувати навички користування індивідуальними та колективними засобами протиповітряної оборони [6, 24, 241].

Для прикладу, в Рижанівській середній школі Звенигородського району Київської обл. 200 учнів виконали нормативи на значок ППХО**, 56 учнів – ГПО***, 40 учнів – ВС****, 43 учні – ЮВС*****, 120 учнів – ГСО*****. Проведені тут

* ТСОАВІАХІМ – масова оборонно-патріотична громадська організація, що діяла з 1927 по 1948 р. і забезпечувала військово-підготовку юнаків та дівчат через мережу спеціальних шкіл, клубів, гуртків.

** Протиповітряна і хімічна оборона.

*** Готовий до праці й оборони – фізкультурний комплекс, запроваджений у 1934 р.

**** Ворошиловський стрілець.

***** Юний ворошиловський стрілець.

***** Готовий до санітарної оборони.

загальношкільні змагання засвідчили досить високий рівень знань і практичних умінь та навичок учнів з питань оборонної роботи. Центральні органи освіти рекомендували цей досвід до впровадження в усіх школах УРСР [7, 103]. Дівчата-підлітки в масовому порядку опановували спеціальність медичної сестри.

Війна спричинила значне ускладнення ситуації із забезпеченням населення товарами найпершої необхідності, а тому було запроваджено нормоване постачання. Щоденна норма хліба за продовольчими картками дітей та підлітків становила 400 г, а місячна норма круп і макаронів обмежувалася для них 1,2 кг. Рибою, м'ясом, жирами та іншими калорійними продуктами продовольчі картки по суті не отоварювалися. Постійне недоїдання, незбалансованість харчування викликали в неповнолітньому середовищі масові захворювання уже в початковий період війни [8, 19].

Державні органи виявили також готовність опікуватися сім'ями фронтовиків. Вже 26 червня 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Про порядок призначення і виплати допомоги сім'ям військовослужбовців рядового, молодшого начальницького складу у воєнний час». Згідно з цим документом на місцях створювалися спеціальні комісії, що займалися обліком таких сімей і призначенням їм державної допомоги. Розмір щомісячної грошової допомоги родинам військовослужбовців залежав від кількості непрацездатних і становив 100 – 150 крб. у місті та 50 % від цієї суми на селі [9, 5].

Поряд з цим варто відзначити, що згідно з наказом № 270 Верховного Головнокомандувача Й. Сталіна від 16 серпня 1941 р. позбавлялися будь-якої державної підтримки родини тих червоноармійців, які потрапили в полон. При цьому категорично не бралися до уваги ні обставини полонення фронтовика, ні, тим паче, матеріальне становище його родини [10, 23].

Слід також зазначити, що в умовах воєнного часу дедалі відчутнішим ставав тоталітарний прес радянської системи. Так, згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 липня 1941 р. «Про застосування судами постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 квітня 1935 р. «Про заходи боротьби з злочинністю серед неповнолітніх» значно розширився перелік правопорушень, за які юні громадяни могли бути притягнуті до кримінальної

відповідальності. Тому чимало підлітків уже в початковий період війни опинилися у таборах «за порушення законів воєнного часу», наприклад, за залишення роботи на підприємствах чи дрібні крадіжки [8, 50].

Патріотичне піднесення серед населення СРСР на початковому етапі німецько-радянської війни, зумовлене бажанням допомоги фронту та підсилене ідеологічними чинниками, значною мірою зачепило і юних громадян України, котрим почуття патріотизму прищеплювалося ще з раннього дитинства системою радянського виховання та відповідною роботою дитячих та молодіжних комуністичних організацій. Ще з довоєнних років юні українці виховувалися на прикладах бойової і трудової слави старших поколінь, зокрема «героїв» громадянської війни, льотчиків-челюскінців, зв'язців «соціалістичного будівництва». Провідне ж місце у цій виховній системі займали образи-символи безстрашних дітей-героїв – «червоних бісєнят», «чапаят», «орлят» тощо. Участь неповнолітніх у роботі розгалуженої мережі оборонних клубів та гуртків ТСОАВІАХІМУ викликала в них природне прагнення перевірити здобуті воєнні навички у реальних умовах екстремального часу [1, 56, 57].

Уже з перших днів війни до місцевих військкоматів стали надходити численні заяви неповнолітніх громадян з проханням направити на фронт. Ці документальні свідчення великого бажання дітей та підлітків стати на захист рідної землі можна знайти у багатьох тогочасних історичних джерелах. «Як же сидіти вдома, коли фашистські звірі напали на священні рубежі нашої Вітчизни? – писали, витримуючи риторику того часу, 24 червня 1941 р. на сторінках газети «Юный пионер» підлітки Григорій Святковий і Марій Горний, – Ми горимо бажанням хоча чимось допомогти нашому народу» [11].

Зі своїми проханнями направити в діючу армію підлітки звертались як у місцеві, так і центральні установи та організації. Так, учень 7 класу Золотоніської школи № 5 Михайло Мониченко приніс до військкомату заяву такого простого змісту: «Я – комсомолец. Прошу зарахувати мене добровольцем у ряди Червоної Армії» [12].

Нерідко підлітки виявляли готовність іти на фронт цілими класами. Скажімо, учні Гельмязівської СШ № 2 подали до

місцевого військкомату колективну заяву про вступ до рядів діючої армії [13]. Подібні звернення набрали масового характеру і широко пропагувалися офіційною владою у засобах масової інформації.

Поряд з цим діти та підлітки надавали посильну допомогу в роботі військкоматів і мобілізаційних пунктів. Зокрема, вони розносили мобілізаційні повістки, чергували на шляхах руху мобілізованих тощо.

Неповнолітні громадяни допомагали дорослим в охороні тилу, боротьбі з ворожими агентами та диверсантами, вчилися розпізнавати ворога, його поведінку, засоби маскування. На це спрямовували підростаюче покоління і партійно-комсомольські органи, про що, зокрема, засвідчує постанова Вінницького обкому КП(б)У від 26 червня 1941 р. «Про посилення політмасової роботи серед комсомольців і молоді». У цьому документі містилася рекомендація «виховувати в молоді почуття самовідданості, дисципліни, організованості, пильності, нещадної боротьби з фашистськими парашутними десантами та диверсантами» [6, 42].

У зв'язку із швидким просуванням ворожих військ влітку 1941 р. виникла нагальна потреба в оперативному зведенні фортифікаційних споруд, будівництві нових аеродромів, військових баз і складів. Окрім спеціальних військових частин та дорослого швільного населення, до будівництва цих об'єктів широко залучали й підлітки. В одній лише Київській області на роботах із зведення оборонних споруд працювало понад 500 тис. осіб, в тому числі й тисячі неповнолітніх Черкаського краю [6, 88–89].

У сповнених драматичними подіями перших місяцях війни одним із найголовніших завдань став збір врожаю 1941 р. у гранично стислі терміни. Активну участь у цій державної ваги справі взяли і юні громадяни краю. Владні структури санкціонували широке залучення дітей до польових робіт, і це знайшло своє відображення у офіційних партійно-радянських документах. Так, уже 26 червня 1941 року ЦК КП(б)У і РНК УРСР видали директивне розпорядження «Про виняткову організованість у підготовці і проведенні збору врожаю 1941 р.», де місцевим органам рекомендувалося широко залучати до збиральних робіт неповнолітніх громадян [14, 136]. Ця рекомендація конкретизувалася спеціальним розпорядженням

Раднаркому УРСР від 8 липня 1941 р. «Про залучення учнів 7–10 класів до участі в сільськогосподарських роботах у воєнний час». Цим документом передбачалося формування окремих бригад хлопчиків і дівчаток для участі у жнивях, тривалість робочого дня для них мала становити у 6–8 годин, місцеві органи зобов'язувалися забезпечити їх харчуванням та медичним обслуговуванням [15, 183]. Залучення неповнолітніх до сільгоспробіт уже в початковий період війни набирало характеру трудових мобілізацій. Попри на вказані вище обставини, праця неповнолітніх громадян носила переважно добровільний характер і мотивувалася їхнім щирим прагненням допомогти країні в скрутний для неї час.

Діти й підлітки відігравали провідну роль у збиранні брухту чорних і кольорових металів, який був украй необхідний в умовах сировинного дефіциту, значних труднощів у налагодженні виробництва зброї і боєприпасів. Організація цієї важливої справи проходила в традиційному для того часу руслі: створювались спеціальні загони і бригади, вивішувалися гасла й транспаранти, організовувалося соціалістичне змагання, випускалися бойові листки і фотомонтажі, формувалися так звані піонерські фургони. Провідним гаслом збирачів металобрухту стало: «Кожен зібраний кілограм – куля ворогу» [1, 66].

В умовах нестачі протитанкових гранат альтернативною зброєю для боротьби з ворожими танками стали пляшки з запалювальною сумішшю. Основним виробником «коктейлю Молотова» для військ Південно-Західного фронту став у перший період війни Золотоніський лікєро-горілчаний завод, а провідну роль у зборі склотари для цієї мети відіграли місцеві неповнолітні [16].

Юні мешканці краю чергували в прифронтових шпиталях, доглядали поранених бійців, прибирали палати, прали білизну, збирали продукти, одяг, постільні принадлежності. Участь неповнолітніх у шефстві над шпиталями та санітарними потягами було передбачено відповідними заходами республіканського комітету допомоги з обслуговування хворих і поранених бійців та командирів Червоної армії [17, 21–22].

Уже з перших днів війни розгорнувся суто дитячий за складом і формами організації патріотичний рух юних громадян,

відомий в історії як тимурівський. Майже повсюдно створювались так звані тимурівські команди, подібні до тієї, які описав російський дитячий письменник А. П. Гайдар (Голіков) у своїй книзі «Тимур і його команда» (1940 р.). Тимурівська гра сподобалась дітям своєю схожістю з діяльністю дорослих, можливістю задовольнити своє природне прагнення стати корисними суспільству, наявністю практичних результатів, романтичним характером виконуваних справ, широким полем для ініціативи й винахідливості [1, 70].

Зважаючи на велике значення такої форми патріотичного руху юних громадян, бюро ЦК ВЛКСМ своїм спеціальним рішенням схвалило ініціативу піонерів і рекомендувало первинним комсомольським організаціям всіляко підтримувати тимурівський рух [18, 90].

Тимурівці брали участь у заходах протиповітряної оборони, сільгоспроботах, збиранні металобрухту і макулатури, лікарських рослин, здійснювали шефство над шпиталями. Але головну увагу у своїй діяльності вони приділяли піклуванню про сім'ї фронтовиків та інвалідів: тимурівці обробляли присадібні ділянки, допомагали збирати врожай, ремонтували житло, доглядали малят. Наприкінці літа 1941 р. під егідою ЦК ЛКСМУ у Києві відбувся зліт тимурівців, у якому взяли участь письменник А. П. Гайдар і поет О. М. Безименський. Звертаючись до учасників зльоту, А. П. Гайдар з властивою йому патетикою говорив: «У вас вмілі руки, зіркі очі, швидкі ноги і розумні голови. Працюйте, невтомно допомагаючи старшим. Виконуйте їх доручення безвідмовно і точно» [19].

Отже, з початком німецько-радянської війни становище неповнолітніх громадян докорінно змінилося і саме вони найбільше потерпали від випробувань воєнного часу. Юні жителі краю взяли активну участь у різноманітних патріотичних акціях цивільного населення, спрямованих на всебічну допомогу фронту.

В умовах нацистського «нового порядку». У липні – вересні 1941 р. Черкащина була окупована ворожими військами, а відтак встановився так званий «новий порядок» – антигуманний і терористичний за своєю сутністю. Становище неповнолітніх мешканців краю в умовах нацистського окупаційного режиму відзначалося специфічними рисами. Адже страждання дітей і

підлітків у період окупації були незмірно більшими, ніж дорослого населення, а злочини нацистів на окупованих територіях особливо рельєфно і повно виявилися саме в їх ставленні до наймолодшої частини суспільства.

Оскільки діти і підлітки є невід'ємною частиною українського соціуму, їх становище слід розглядати у контексті аналізу загальних питань окупаційної політики нацистів на території тодішнього рейхскомісаріату «Україна». Одним із провідних напрямків нацистської політики антиукраїнського етноциду стало теоретично «обгрунтований» і цинічно спланований фізичний терор проти цивільного населення, що набув масового й повсюдного характеру та втягнув у свою жорстоку орбіту й неповнолітніх. Ця лінія окупаційних заходів відповідала расовій теорії нацизму, основним положенням генерального плану «Ост» та маніакальним ідеям верховод гітлерівського рейху. «Йдеться про боротьбу на знищення, – наголошував А. Гітлер. – На Сході жорстокість є благом для майбутнього» [Цит. за: 20, 17]. Рейхскомісар України Е. Кох вимагав «найжорстокішого ставлення до місцевого населення», а лихозвісна «Пам'ятка німецького солдата» відверто орієнтувала на знищення дітей: «Вбивай кожного росіянина, не зупиняйся, якщо перед тобою старий або жінка, дівчинка чи хлопець» [Цит. за: 21, 174, 179].

Архівні та оприлюднені документи, спогади сучасників тих трагічних подій буквально рясніють фактами окупаційних акцій масового дітовбивства. Так, уже на третій день після свого приходу в м. Золотоношу – 21 вересня 1941 р. окупанти розстріляли 300 мирних жителів, в тому числі й десятки дітей. На стінах місцевого бурякопункту, де здійснювалася ця жахлива ексекція, пізніше знайшли такі написи: «Я вмер, пригорнувши до грудей жінку і дитину» [22, 79]. Жахлива трагедія сталася у с. Цибуліві Монастирищенського району, де нацистські нелюди відібрали у тамтешніх жінок 105 дітей і всіх їх, без будь-яких очевидних мотивів, знищили. Частина приречених на смерть юних цибулівчан возили селом у клітках, а потім закопали живцем [23, 33].

Діти єврейської національності ставали жертвами холокосту. З повними на це підставами жителі Золотоніщини називають урочище Ярки золотоніським Бабиним Яром, адже тут у листопаді 1942 року нацисти розстріляли 3,5 тис. євреїв, серед них було кількасот дітей і підлітків [24, 26].

Як засвідчують документи та спогади, з метою економії набоїв нацисти вдавалися до «безкровного умертвіння» дітей: їх вбивали прикладами гвинтівок, камінням, спалювали, вішали, топили, отруювали, знекровлювали, розривали навпіл, кидали в ями-могили ще живими, нацьковували на них собак-вівчарок тощо [25, 42]. Досить широко кати практикували знищення неповнолітніх шляхом змазування їхніх вуст сильнодіючою отрутою, «пригощання» отруєними цукерками або задушення газами у спеціально пристосованих для цього автомашинах «Gaswagen» [26, 255].

Неповнолітні масово гинули під час проведення окупантами та колабораціоністами каральних акцій проти населення за дії партизанів. На це націлювала, зокрема, груднева директива В. Кейтеля «Про боротьбу з бандитами» (1942 р.), яка рекомендувала військам для придушення партизанського руху застосовувати «будь-які засоби, без обмеження, також і проти жінок і дітей, якщо це буде сприяти успіху» [27, 268].

На території сучасної Черкащини налічується щонайменше 10 населених пунктів, які спіткала трагічна доля білоруської Хатині [28, 7]. Так, 18 червня 1943 року карателі дотла спалили хутір Буда на Чигиринщині, знищивши всіх його 82 мешканців. Есесівський офіцер вирвав із рук жительки хутора М. Проценко одноденне немовля і розбив йому голівку об камінь. Троє маленьких хуторян заховались у погребі, але їх життя обірвала граната [29, 26]. 19 жовтня 1943 р. каральна експедиція окупантів вчинила розправу над мешканцями відразу трьох хуторів на Чигиринщині – Ленінського, Вдовина і Дяків. Їх було спалено дотла, а 1070 жителів розстріляно. Хуторянку Анастасію Ворону нелюди вбили разом із двотижневим сином, Софію Ворону – разом з шестирічною донькою Олею і півторарічним сином Михайликом. Було вбито однорічного Андрійка Семиноженка, а його брата Толю, який ледь навчився ходити, окупанти спалили на вогнищі. Карателі втопили в колодязі 11-річного Іванка та 2-річного Саву Рисаків [30, 1]. Так жорстоко окупанти помстилися за дії Чигиринського партизанського загону П. А. Дубового.

Неповнолітні ставали жертвами облав карателів, досить часто вони опинялися серед заручників у зонах активних дій учасників антинацистського спротиву. Наприклад, в 1943 р. 7-річна Валя

Чекаль разом зі своїм батьком Лукою Трохимовичем була розстріляна як заручниця в с. Райгород Кам'янського району [31, 33].

В умовах окупації діти страждали від хронічного недоїдання, а то й багатоденного голодування. Визначаючи основи економічної політики в окупованих областях, її творці наголошували, що «про забезпечення населення цінними продуктами харчування не може бути й мови» [32, 71]. А генерал-фельдмаршал Рейхенау визначив позицію командування у продовольчому питанні таким чином: «Забезпечення харчування місцевих жителів... є непотрібною гуманністю» [21, 553]. З іншого боку, окупаційна влада цілеспрямовано «виголювала» Україну через широкомасштабне вивезення з її території продовольчих запасів до рейху. Наслідки такої політики окупантів були жахливими. Для прикладу, в Умані за «нового порядку» на дитину видавали лише 100 г неякісного пшонаного хліба [33, 330]. Як засвідчують спогади сучасників подій, хліб, який, особливо в містах, був чи не єдиним продуктом харчування, випікався з ячменю чи пшона, а до тіста часто додавали й тирсу. Роль рідких страв часто виконував «бульйон» з картопляних лущайок чи навари зі шматочків напівзгнилих телячих чи кролячих шкір. Популярною дитячою стравою були млинці, спечені з перемеленого сухого листя липи [34, 146].

Замість чаю дітям давали настої на фруктових гілочках чи (в кращому випадку) – рідкі узвари із сушених фруктів. Як солодощі навесні неповнолітні вживали цвіт акації, молодий очерет, влітку – рогіз, плоди пасльону, глоду, бузини, восени – груші та яблука з дичок тощо [35]. Енергетично цінних продуктів – м'яса, масла, цукру – в дитячому раціоні окупаційної доби, особливо в містах, практично не було, бо полиці магазинів пустували, а ринкові ціни сягали астрономічних позначок. Наприклад, на ринках м. Києва у березні 1943 р. фунт м'яса коштував 300 крб., 1 яйце – 17–20 крб., склянка солі – 300 крб., 1 кг жиру – 1500–2000 крб., 1 кг сала – 6000 крб., пуд борошна – 15000 крб. [1, 87].

Децю кращим було становище в сільській місцевості, позаяк селяни традиційно перебували на продовольчому самозабезпеченні. Однак грабівницька політика окупантів, чинна податкова система суттєво обмежувала продовольчі ресурси й на селі.

Постійне голодування, незбалансованість харчового раціону, майже повна відсутність в ньому білків, жирів і вуглеводів спричинили тяжкі розлади здоров'я дітей і підлітків. Саме серед цієї малолітньої категорії цивільного населення внаслідок голодування запанували такі хвороби, як гіпотрофія, дистрофія, рахіт, цинга, туберкульоз тощо. [21, 553]. Абсолютна занедбаність профілактично-медичної системи за окупації, руйнація комунального господарства поряд з вказаними вище та іншими чинниками викликало у неповнолітньому середовищі масові інфекційні захворювання, зокрема, кір, скарлатину, тиф, дифтерію, дизентерію, кашлюк, туберкульоз та ін. Це спричиняло досить високий рівень дитячої смертності [1, 90].

Окупантами вживалися широкомасштабні заходи для обмеження природного приросту населення краю. Керівництво відділу колонізації «Східного міністерства» рекомендувало окупаційній владі «заохочувати добровільну стерилізацію та аборти, не допускати боротьби за зниження смертності малюків, всіляко перешкоджати заходам з профілактики дитячих захворювань, не подавати ніякої підтримки багатодітним сім'ям і позашлюбним дітям, до мінімуму скоротити допомогу дитячим закладам» [32, 131–132]. З метою обмеження народжуваності гітлерівці відправляли вагітних жінок на розстріл. Завдяки цим нелюдським акціям здобув сумну славу Сирецький концтабір м. Києва, де було знищено десятки вагітних жінок, в тім числі й жительок Черкащини [36, 6].

Жертви нацистського окупаційного режиму серед неповнолітнього населення Черкащини були досить значними. Так, лише в м. Черкаси за період окупації загинуло близько 1800 дітей [37, 11–12]. Через відсутність узагальнюючих даних у розрізі інших регіонів краю можемо хіба що гіпотетично припустити, що за тієї трагічної доби з різних причин обірвалося життя декількох тисяч наших юних земляків. Вихід на бодай приблизну статистику демографічних втрат серед наймолодших краян вимагає інтенсифікації наукового пошуку й застосування новітніх евристичних методик.

Сотні юних краян опинилися в нацистських концтаборах як члени родин учасників антинацистського спротиву. У цих «таборах смерті» діти та підлітки піддавалися злочинним медич-

ним експериментам: наприклад, їх свідомо заражали хвороботворними бактеріями (газової гангрені, правця, вірусного гепатиту, висипного тифу), обробляли живу тканину іпритом та фосфором, видаляли кістки і трансплантували іншим «пацієнтам», інтенсивно опромінювали рентгенівським промінням, апробовували на них дію нових ліків тощо. Багатьох юних в'язнів концтаборів було стерилізовано та кастровано [1, 188].

Неповнолітніх масово залучали до примусової праці, часом навіть із 9- і 10-річного віку [26, 200]. Подібна лінія цілком узгоджувалася з основними положеннями нацистської расової доктрини, яка відводила вцілілому від фізичного знищення населенню окупованої території України роль «білих рабів». Обґрунтовуючи необхідність повернення до найгірших форм трудового визиску, А. Гітлер наголошував на тому, що «без відновлення якоїсь нової, сучасної форми кріпосництва, або, коли хочете рабства, людська культура не може розвиватися» [Цит. за: 38, 86].

Особливо широко застосовувалась праця неповнолітніх на сільгоспроботах. Так, у серпні 1943 року до робіт на полях і фермах «громадворів» Жашківського району було притягнуто 2110 дітей та підлітків, при цьому ними сумарно було відпрацьовано 49268 дігоднів (в середньому по 23,3 днів на кожну дитину). Юні працівники брали участь у обробітку ґрунту, догляді за посівами, боротьбі зі шкідниками, зборі врожаю, догляді за худобою, птицею тощо [39, 4]. Дітей зобов'язували збирати кольоровий металобрухт як стратегічну сировину для німецької воєнної промисловості [40, 18–19], а також лікарські рослини для потреб німецьких військових шпиталів та фармацевтичного виробництва [33, 326].

Про експлуатагорський характер дитячого працевикористання свідчить значна тривалість робочого дня (часом – 12–14 годин), відсутність оплати, високі норми виробітку, призначення наглядачів, жорстокі репресивні заходи за ухиляння від праці тощо [41]. Здебільшого під час примусових робіт харчування неповнолітніх працівників організовано не було. Лише подекуди їх «пригощали» юшкою з напівгнилих овочів чи просяним супом з 150 г ерзац-хліба [42, 324]. Як бачимо, продовольче забезпечення малолітніх «білих рабів» мало чим відрізнялося від харчування в'язнів концтаборів.

Одним із виявів антигуманної сутності нацистського окупаційного режиму стало масове, переважно насильницьке вивезення цивільного, в тому числі й неповнолітнього, населення на роботи до гітлерівського рейху з метою поповнення його трудових ресурсів та підризу генетичного потенціалу України. Спочатку окупаційна влада плекала надії на добровільний виїзд молоді до Німеччини і для цього було пущено в хід весь арсенал брехливої нацистської пропаганди, яка всіляко розмальовувала перспективи «щасливого» життя у «тисячолітньому рейху». Не відставали від окупантів і колабораціоністи, які закликали молодь 14–18 років добровільно виїздити «на роботу до прекрасної Німеччини». При цьому «гарантувалося» «добре харчування та культурні умови житла», «набуття кваліфікації», «європейська освіта» тощо [40, 13–14].

Незважаючи на потуги окупантів і заповзятливість колабораційних елементів та в міру поширення не вельми вгінної інформації про дійсний стан речей, що надходила в Україну від перших «остарбайтерів» з рейху, чисельність добровольців почала різко зменшуватись. Аби зарадити даній ситуації, 26 січня 1942 р. нацистський Господарський штаб командування на Сході у таємній інструкції за № БР 98510 (42) поставив досить недвозначну вимогу: «Якщо число добровольців не виправдає очікувань, то згідно з наказом під час вербування слід застосовувати найсуворіші заходи» [43, 6]. Це була пряма установка на зміщення акцентів у бік насильницької мобілізації.

Нерідко вивезення неповнолітніх українців до Німеччини носило цілеспрямований і самодостатній характер. Так, спеціальним секретним меморандумом, схваленим А. Гітлером, передбачалася відправка на територію рейху щонайменше 40–50 тис. підлітків віком 10–14 років для навчання їх робітничим професіям і подальшого використання у промисловості рейху [44, 52]. У 1943 році окупаційною владою України була проведена спеціальна операція під кодовою назвою «Сіно» (Heu action), в ході якої до Німеччини було відправлено десятки тисяч малолітніх «білих рабів» [45, 246]. Здійснюючи одіозну програму «Lebensborn» (букв. – «життєве джерело» – авт.), спрямовану на поповнення титульних людських ресурсів рейху, в тому числі й за рахунок виявлених на окупованих територіях

юних українців з «еталонними» расовими ознаками, нацисти відібрали у батьків тисячі українських дітей [46, 419]. Такі вигнанці назавжди втрачали своє родове коріння, ставали об'єктом денационалізації та онімечування і готувалися на роль яничарів новітньої доби. Досі достеменно невідомо, чи зустрічалися випадки такого роду вербування на Черкащині і якими були їх наслідки.

Аби врятуватися від перспективи відправки до німецького «раю», юні країни (часто з ініціативи чи за згодою їхніх батьків) вдавалися до різноманітних, часом відчайдушних, дій: вони переховувалися на горищах, у льохах і хлівах, втікали до лісу, свідомо калічили себе, ошпарюючи окропом ноги чи спотворюючи обличчя, добровільно заражалися всілякими інфекційними хворобами тощо [33, 332–333]. З цих причин непоодинокими були навіть смертельні випадки серед дітей та підлітків.

Досить поширеною була практика насильницької відправки на чужину цілими сім'ями. Для прикладу, мешканка м. Черкас Н. Г. Піскова у 1942 р. була вигнана до рейху разом із 3-річною донькою Оленкою та 4-річним сином Толею [47, 5].

Як впливає зі спогадів колишніх малолітніх «остарбайтерів», їх везли до Німеччини у дощенту заповнених вагонах-телятниках, де впродовж багатоденного шляху неможливо було не те що прилягти, а навіть присісти. Води і їжі не видавали, тому багато дітей гинули від голоду та спраги. Природні потреби відправляли прямо у вагоні, це породжувало страшену антисанітарію і як наслідок – спалахи інфекційних захворювань.

Ешелони з «живим товаром» посилено охоронялися і втекти з них було практично неможливо. Будь-які намагання врятуватися від неволі присікалися щонайжорстокішими методами [1, 107].

З метою вибіркового аналізу вікового і статевого складу неповнолітніх «остарбайтерів», часу і місця їх перебування на чужині та характеру праці, автором було проведено опитування 38 колишніх юних жертв нацизму в м. Золотоноші. У результаті цього соціологічного дослідження встановлено, що 28 респондентів (73,7 %) належать до жіночої статі, 33 народилися у 1928 р., це становить 86,8 %, три (7,8 %) – у 1929, по одному (3,8 %) – 1930 і 1931 років народження. Переважну більшість

опитаних – 25 осіб (65,8 %) було вивезено безпосередньо до Німеччини, 8 (21,1 %) – до Австрії, а 5 (13,1 %) – до Польщі. 32 респонденти перебували на чужині понад 2 роки, це становить 84,2 %, чотири – 3 роки (10,5 %) і 2 – півтора року (5,3 %). Показово, що малолітні «остарбайтери» м. Золотоноші здебільшого працювали у сільському господарстві, таких виявлено 29 (76,3 %). Лише 5 (13,2 %) були промисловими робітниками, а 4 (10,5 %) відбували трудову новинність в інших галузях, переважно у сфері обслуговування [48].

Прямим продовженням злочинних дій нацистів стала примусова евакуація цивільного населення під час відступу німецьких військ у 1943–1944 рр. По суті, це була депортація, що проводилась з винятковою безсердечністю: мирних людей виганяли з їхніх домівок без речей, запасів продовольства, шикували в колони по 100 осіб і гнали під конвоем у спеціальні пересильні табори [21, 215]. Жертвами цієї нелюдської акції стали й десятки тисяч неповнолітніх жителів нашого краю.

Навесні 1943 р. з огляду на великі втрати особового складу вермахту, німецьке командування вирішило залучити для поповнення своїх військ, зокрема обслуги зенітних гармат, молодих людей окупованих територій України віком 15–20 років. Схиляючи юних українців до такої колаборації, нацисти та члени спілки «СС-юнацтво» у спеціальних відозвах закликали їх «виконати заповіт героїв Крут», допомогти «в боротьбі проти заклятого ворога твого народу – большевизму», вступити «в ряди борців разом з молоддю Європи» тощо. При цьому після двох років служби у вермахті юним колаборантам «гарантувалося» забезпечене життя та продовження освіти «в найкращих учбових закладах Європи». Відповідне звернення адресувалося й батькам неповнолітніх українців. Проте надії нацистів на велику кількість юних добровольців виявилися марними, тому вони вдавалися до вже апробованих, насильницьких методів вербування підлітків до підрозділів протиповітряної оборони. Досі ми не володіємо даними, чи опинилося в лавах «допоміжних дружинників німецької авіації» й наші юні земляки, що відкриває ще один цікавий вектор пошуку [49, 225–228].

Духовним геноцидом проти українського народу стала освітньо-виховна політика нацистів, котра позбавляла юних

українців можливості здобути повноцінну освіту та мала на меті виховати їх у дусі покори окупантам. Ця політична лінія окупантів базувалась на людинонезалежницькій расовій теорії і знайшла своє «обґрунтування» у різноманітних «теоретизуваннях» і директивах верховод гітлерівського рейху. Так, А. Гітлер неодноразово наголошував: «...Загальна освіта є розтлінною отрутою... Широком масам рабів буде надано благодіяння залишатися неписьменними» [Цит. за: 50, 13]. А в одному з верховних циркулярів для окупаційних чиновників України блюзнірськи зазначалося: «Ми були б мерзотниками, якби щось робили для української освіти» [Цит. за: 51, 19].

У відповідності з директивними документами верховод рейху та розпорядженнями окупаційної влади, юні країни здебільшого могли навчатись лише у початкових та поодиноких 7-річних школах, котрі давали елементарні знання і мали формувати в учнів колабораційні орієнтири [1, 109]. Освітня мережа в учнів колабораційні орієнтири [1, 109]. Освітня мережа в учнів досить жалюгідний вигляд, а діючі школи часто закривались через дріб'язкові причини. Певне уявлення про зміст та рівень освіти у «народних» школах за окупації дає таблиця 1 [52, 27].

Табл. 1.

Навчальний план 3-го класу
початкової школи (1942 – 1943 навчальний рік)

Назва навчальних предметів	Кількість годин на тиждень
Закон Божий	2
Українська мова	10
Каліграфія	2
Арифметика	7
Малювання	1
Співи	1
Фізкультура	1
Всього:	24

Українські діти з-під одного ідеологічно-тоталітарного пресу – більшовицького – потрапили під інший, нацистський. Червоною ниткою через навчальний процес «народних» шкіл

проходили ідеологічні настанови гітлерівської влади, які мали сформувати альтернативну комуністичній системі ціннісних орієнтирів. Колабораціоністський «Педагогічний інформаційний бюлетень» (Полтава) повчав: «Якщо над головою німецькі льотчики здійснюють свої навчальні польоти... учитель повинен бути достатньо гнучким і перевести тему уроку на щось сучасне, актуальне. Наприклад, почати говорити про німецьку армію і про можливості, які відкриваються перед Україною як членом великої європейської сім'ї народів» [53, 3].

Великою ідеологічною зашореністю відзначилося викладання предметів гуманітарного циклу, особливо історії. У пояснювальній записці до програм з історії від вчителів вимагалось поставити в центр подій таких «великих осіб як Фрідріх Великий, Бісмарк і Гітлер» [54, 181].

Реалізації виховних цілей у «народних» школах мало слугувати і оформлення їх інтер'єрів. У шкільних приміщеннях висіли ікони, а також, як свідчення лояльності до окупаційної влади, портрети А. Гітлера. Поряд з цих багато класних кімнат мали портрети Т. Г. Шевченка, Л. Українки, І. Франка, М. Коцюбинського. Стали звичними щоденні молитви та церковні піснеслови [55].

Система виховання у школах цілковито узгоджувалася із нацистською доктриною формування в юних українців почуття рабської покірливості та готовності до співпраці з німецькою владою. «Ми хочемо лише зробити їх (юних українців – авт.) знаряддям у наших руках» – така лінія визначалася так званими «12-а заповідями поведінки німців на Сході» [56, 74]. Г. Гімлер вважав, що головною метою «народних» шкіл, має бути засвоєння їх вихованцями беззастережного правила: «Покірність німцям, старанність і слухняність є Божою заповіддю» [57, 506]. «Непереможність німецької зброї», «визвольна місія Великонімецьчини», «Гітлер – визволитель народів Європи», «праця на благо рейху – обов'язок українця», – ці та інші ідеологічні штампи наполегливо і постійно нав'язували юним українцям [58, 13].

Нова освітня система була спрямована на придушення будь-якої дитячої ініціативи та самодіяльності. У директивах окупаційної влади, зокрема, говорилося: «Ніяких дитячих зборів і організацій. У класі тільки черговий. Газет не потрібно. У класі повинен бути портрет фюрера і один-два плакати» [59, 83].

Нова педагогічна система передбачала поряд з моральними засобами впливу на учнів і застосування тілесних покарань. У «Педагогічному інформаційному бюлетені»* серед інших містилися такі рекомендації: «Ніхто не може мати щось проти того, якщо особливо тепер, у воєнний час, як засіб підтримати дисципліну, учитель застосовує метод фізичного впливу на недисциплінованого учня. Від ляпасу по щоці ніхто не вмере, так само не коштуватиме життя, якщо вдарити учня ковінькою» [53, 3]. А один із підлеглих Е. Коха Фідлер опублікував брошуру, в якій прямо напучував, що для українців підходить «найпримітивніша форма виховання – за допомогою дубця» [60, 164]. За пропуски учнями занять їхніх батьків штрафували, а самих дітей позбавляли хлібних карток та обідів у шкільних їдальнях [39, 23].

Попри ці репресивні заходи стан успішності та відвідування учнів залишався незадовільним. Про це, зокрема, засвідчують дані по відділу освіти і культури Таращанського «гебіту» за 1942/1943 навч. рік: у школах Жашківського району успішність становила 76%, а відвідування – лише 42%.

Утім, наведені вище дані були завищені, адже тоді, як і в радянські часи, мали місце масові приписки і прикрашування дійсного стану речей. Завідувач відділу освіти і культури Таращанського «дебіту» Яковчук у липні 1942 р. визнавав, що фактично відвідування у багатьох школах становить лише 10-25 % від спискового складу учнів [39, 60, 142].

У «народних» школах спостерігався великий відсів учнів. Саме з цієї причини, як повідомляла, зокрема, газета «Золотоніський голос» навесні 1943 р., чимало освітніх закладів були закриті і діти опинилися поза школою [61]. Причинами такого становища була переважача недовіра населення до «народних» шкіл та фактичне небажання окупаційної влади суттєво поліпшити ситуацію в освітній галузі.

За окупації, по суті, була знищена система позакласної і позашкільної роботи. Тільки, як виняток, при окремих школах функціонували учнівські гуртки, а творчі студії дітей були надзвичайно великою рідкістю. Так, у листопаді 1942 р. газета

* «Педагогічний інформаційний бюлетень» – методичний часопис, який видавався в м. Полтаві.

«Уманський голос» повідомляла про те, що у м. Фастів діє дитяча драматична студія, котра налічувала 35 дітей віком від 6 до 14 років. У цьому ж місті працював і малочисельний хореографічний гурток [62]. Проте окупанти дуже насторожено ставилися до таких творчих об'єднань юних українців і вживали заходів для припинення їх роботи.

Професійна освіта за нацистської окупації була представлена ремісничими та фаховими школами досить примітивного типу з надзвичайно слабкою навчально-матеріальною базою. Знання, які давалися у цих навчальних закладах, носили елементарний і вузько профільний характер, оскільки зацікавленість окупаційної влади у відродженні профосвіти в Україні не сягала далі бажання якнайшвидше отримати якомога більше дозовано кваліфікованої і водночас дешевої робочої сили. Так, у пояснювальній записці до навчального плану сільськогосподарської школи наголошувалося, що «При вивченні математики вивчаються 4 арифметичні дії з простими та десятковими числами, пропорції. Вивчаючи геометрію, головну увагу... звернути на вимірювання об'ємів, площ та геодезію...» [63, 131].

У фаховому переліку вказаних закладів переважали робітничі професії, а обсяг освітньої підготовки слухачів цих шкіл не виходив за межі вузької спеціальної освіти. Аби мати уявлення про структуру та контингенти професійних і ремісничих шкіл, звернемося до відомостей про ці заклади у с. Ставища Таращанської округи. У 1942/1943 навчальному році у місцевій сільгоспшколі з контингентом 180 учнів на 3-х курсах готували за рільничим і зоотехнічним напрямками, а Ставищанська реміснична школа, в якій навчалось 120 учнів, готувала майбутніх будівельників, столярів, шевців, кравців. У документах констатувалася відсутність належної бази для фахової підготовки [64, 2–3].

Для дівчаток відкривалися спеціальні школи хатніх господарок, де їх навчали крою і шиттю, художній вишивці, музиці й співу, догляду за дитиною та основам психології тощо [65]. Зрозуміло, вихованок таких шкіл здебільшого чекала не вельми втішна доля домашньої прислуги у німецьких родинах.

Окупанти не змогли створити на місці понищеної належну мережу дошкільного виховання, тому вона мала справді

жалюгідний вигляд. Лише 1942 р. в деяких містах було відкрито дитячі садки і ясла, щомісячна батьківська плата за одну дитину становила в них близько 50 крб. Дошкільні установи мали вкрай незадовільну матеріальну базу. Як правило, м'який інвентар та меблі мали придбати своїм коштом батьки вихованців. Поганим було й харчування дітей у цих установах. Так, згідно даних відділу соціального забезпечення міської управи вихованці дитясел за встановленою харчовою нормою мали одержувати щодня 1077 калорій, тоді як до війни вони споживали 1905 кал., а вихованці дитсадків – відповідно 1250 і 1953. Фактично ж і цих явно занижених норм у дошкільних установах не дотримувалися. Діти не отримували сиру, сметани, їм видавалося утричі менше, ніж до війни, жирів та м'яса [1, 120–121].

Трагічною була доля дітей-сиріт, кількість яких за жорстокої воєнної пори незмірно зросла. Поодинокі дитбудинки і притулки для сиріт ледь животіли, бо окупаційна влада фактично їх не фінансувала.

У період окупації функціонував, зокрема, сирітський притулок у м. Черкасах з контингентом 75 дітей (в тому числі й 13 – єврейської національності, що, зрозуміло, старанно приховувалося від окупантів). Завідувачкою цієї установи стала медична сестра за спеціальністю, людина великої душі О. М. Шулежко. Необхідні засоби на утримання закладу забезпечувалися в основному працею його вихованців. Показово, що попри неймовірні труднощі й випробування окупаційного часу, життя всіх дітей було збережено. По війні в Ізраїлі високо оцінили внесок Шулежко у порятунок єврейських дітей: Інститут Пам'яті жертв фашизму і героїв Опору присвоїв їй почесне звання «Праведник миру», а її ім'я викарбувано на Стіні Пошани [66, 7–10]. А жителька с. Домонтове Золотоніського району Г. Ф. Черес під час окупації взяла під свою опіку і надала притулок у своїй власній оселі 29 дітям-сиротам. У 1971 р. цей подвиг «домонтівської чайки» було відзначено Почесною Грамотою Президії Верховної ради УРСР [24, 60, 108]. Переважна ж більшість осиротілих дітей краю залишалася безпритульною і була приречена на голодне й холодне поневіряння, а часто й на смерть.

Як впливає із наведених вище фактів, політика та конкретні дії нацистів щодо неповнолітніх на окупованих територіях, в

тому числі й нашого краю, носили антигуманний характер і були спрямовані своїм вістрям проти національного генофонду України. Це дає цілковиті підстави оцінювати нацистський «новий порядок» як злочинний і відверто антиукраїнський.

У лавах антинацистського руху Опору. Акселеровані екстремальними реаліями війни, юні земляки зробили свій гідний внесок у наближення перемоги насамперед своєю участю в русі Опору. На нашу думку, можна окреслити такі мотиви вступу неповнолітніх на героїчний і разом з тим смертельно небезпечний шлях боротьби з нацизмом: 1) особисті – прагнення відомстити окупантам за втрату рідних і близьких; 2) громадянські – почуття патріотизму, відданості народу, які були прищеплені радянською системою освіти і виховання; 3) організаційні – майже поголовне членство юних у дитячих комуністичних організаціях, які розглядалися як помічник і резерв комуністичної партії; 4) вікові – прагнення утвердитись через допомогу старшим; 5) психологічні – дитячий романтизм, недостатнє усвідомлення небезпеки; 6) ситуативні – пов'язані з конкретними обставинами життя під окупацією; 7) екзистенційні – реакція на «пограничну» ситуацію тієї доби тощо.

Партійно-комсомольські та державні структури всіляко заохочували участь найширших кіл населення окупованих областей, в тому числі й неповнолітніх, у спротиві нацистам. Це положення лейтмотивом проходило через Директиву РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29.06.1941 р. і, особливо, через спеціальну постанову ЦК ВКП(б) «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» (18 липня 1941 р.). Названі документи закликали «створити нестерпні умови для ворога» [67, 223, 229–230]. А в січні 1942 р. з'явилась комсомольська листівка «До радянських юнаків, дівчат і підлітків», яка вже безпосередньо адресувалась наймолодшому поколінню. В ній містився настійний заклик до підлітків «збирати відомості про противника, псувати його комунікації, вчиняти диверсії, допомагати партизанам...» [68, 246]. Зрозуміло, натхненники подібних дитячих мобілізацій не могли не усвідомлювати їх трагічних наслідків, проте домінантою того немилосердного часу та ще в умовах панування тоталітарного режиму став лозунг «перемога будь-якою ціною», в тім числі – і ціною життя юних.

Діти і підлітки Черкащини були бійцями партизанських загонів і членами підпільних організацій, і, незважаючи на юний вік і відсутність бойового досвіду, із властивим для підростаючого покоління максималізмом і безоглядністю виконували відповідальні завдання й доручення. В історії нашого краю назавжди залишиться ім'я юного героя Володі Саморухи, уродженця с. Коритня (Монастирищина). У цьому селі діяла підпільна організація, і для налагодження зв'язків із партизанськими загонами Д. М. Медведєва її керівництво вирішило послати на Рівненщину восени 1943 р. 13-річного Володю, сина секретаря місцевої парторганізації П. О. Саморухи. Юний зв'язковий самостійно здолав 500 км небезпечного шляху, і зрештою дістався до пункту призначення. Нелегке бойове завдання було виконане, монастирищенські осередки Опору отримали задяки цьому подійний зв'язок з «Великою землею». Володя став бійцем партизанського загону Д. Медведєва і, як засвідчують спогади командира, виявив неабиякий героїзм. За згаданий вище подвиг та інші бойові заслуги юний месник був нагороджений орденом Червоної Зірки і медаллю «Партизану Вітчизняної війни» 1-го ступеня [23, 5, 25].

До створеної у листопаді 1941 р. Великояблунівської підпільної групи на чолі з І. Г. Кабаченком та І. К. Гаркушею входило й шестеро підлітків. З-поміж них виділявся мужністю та кмітливістю 15-річний Вася Хільченко, у активі якого було зразкове виконання відповідальних завдань [69, 331]. Активним членом цієї ж групи була 14-річна Надя Бондаренко. Цій дівчинці довелося витримати арешт, багатоденне ув'язнення і знущання поліцаїв, але вона була несхитною і не сказала й слова про своїх побратимів-підпільників [70, 25].

У с. Юрчиха Кам'янського району діяла підпільно-диверсійна група, у складі якої перебували 14-річний Саша Микульський та його 12-річна сестра Таня. Ці діти розклеювали листівки, забезпечували зв'язок підпільників з місцевим партизанським загonom ім. Ворошилова [71, 11]. Активним учасником Коритнянської підпільної групи був підліток Гриша Скригонюк [72, 345], а Цибулівської організації – 14-річна Степанида Грицюк та 13-річний Ваня Михайлюк [72, 54].

У складі Тальнянківської підпільної організації, очолюваної К. К. Грибом (Верховим), перебував разом із своїми батьками

Василем Пантелеймоновичем і Ольгою Дементіївною 12-річний Коля Пороховський. На жаль, уся сім'я підпільників загинула під час облави карателів у травні 1943 р. [73, 30].

Війна брала свою криваву данину, і не одне юне життя обірвалося в ході боротьби з окупантами. Про це свідчать численні факти загибелі юних підпільників на території Черкащини.

Воєнна пора осиротила Льоню Стратієвського із Монастирищини: нацисти вбили його матір і дідуся. Прагнучи помститися окупантам, Льоня вступив до місцевої підпільної організації, виконував різноманітні доручення її керівництва. Однак у липні 1943 р. під час облави він був поранений і потрапив у руки карателів. Намагаючись здобути відомості про підпільників, гестапівці піддали хлопчика жакливим тортурам: його жорстоко били, вирізали зірки на спині і, зрештою, прив'язали до коня, якого пустили в галоп. Проте незважаючи на тортури, Льоня не видав своїх старших бойових побратимів і назвав тільки видумані імена. Так і не добившись нічого, окупанти розстріляли 14-річного Стратієвського [23, 34].

На Тальнівщині свято бережуть пам'ять про юного героя Вітю Проценка. 15-річний Проценко був розвідником Тальнівської підпільної організації (керівник Г. Г. Пасменко) і забезпечував її надійною інформацією про ворога. 20 лютого 1944 р. він загинув у бою з карателями неподалік від с. Гусакове. Посмертно Вітю було нагороджено медаллю «Партизану Вітчизняної війни» 1-го ступеня [70, 27].

Куля карателів обірвала юне життя 12-річного Володі Стопхая, який сприяв діяльності Верхняцької підпільної групи що діяла під керівництвом П. Г. Теліченка на Христинівщині [74, 614]. У селі Стеблеві Корсунь-Шевченківського району за розповсюдження зведень Радінформбюро був розстріляний неповнолітній Павлик Янчевський [75, 12]. У березні 1942 року від рук карателів загинув юний підпільник Ліщинівської патріотичної групи (Христинівщина) Максимко Мись [76].

Наймолодшим членом підпільного «Комітету-103», що діяв у Надроссі, був 14-річний Петя Нікітін. Хлопчику доручали відповідальні завдання, які він з успіхом виконував: розклеював листівки, псував лінії ворожого зв'язку, попереджував молодь

про чергові відправки невільників у Німеччину. Влітку 1943 р. Петю заарештували окупанти, він загинув у гестапівських застінках як герой [77].

Незважаючи на нелюдські знущання гестапівців, не назвала імені жодного підпільника черкаська піонерка Люда Петрова. Оскаженілі нелюди повісили дівчинку у парку, попередньо зібравши її ровесників з метою залякування [78].

Діти і підлітки демонстрували беззавітну мужність, а часом і здатність до самопожертви. Наймолодшим членом підпільної організації на Уманщині був Вася Демидюк. Коли 29 листопада 1943 р. він під час виконання чергового завдання натрапив на застідку, Вася, підпустивши до себе поближче карателів, зірвав гранату і геройськи загинув, знищивши і декількох ворогів [79, 59].

Наведені вище тільки окремі факти участі неповнолітніх у підпільній боротьбі засвідчують не тільки мужність і героїзм підлітків, але й трагічні випадки їх загибелі, що стало результатом не завжди вмотивованого використання юних у реалізації завдань, поставлених дорослими підпільниками.

Досить багато юних громадян ставали бійцями партизанських загонів, причому, до них вони потрапляли за найрізноманітніших обставин. Згаданий вище Вася Хільченко потрапив у Чигиринський партизанський загін П. А. Дубового уже зрілим бійцем, оскільки пройшов сувору школу підпільної боротьби. У загоні він зарекомендував себе з найкращого боку як вмілий розвідник, про що переконливо свідчить його партизанська характеристика: «За час свого перебування у партизанському загоні брав активну участь у бойових операціях, проявив себе стійким, мужнім бійцем, вірним сином нашої Батьківщини» [69, 331]. У 1944 р. юний месник загинув у бою [80, 56].

14-річним прийшов у цей загін підпільник із села Бузуків Черкаського району Коля Негода. Літературний хист юного партизана, який ще до війни помітив сам П. Г. Тичина, знадобився для випуску партизанської газети «На бойовому посту», її редактором і став М. Негода. На сторінках цього часопису поряд із матеріалами про холодноярських партизан з'являлися і децю наївні, проте сповнені патріотичного пафосу вірші юного поета. Ось фрагмент вірша «Голос народу», написаного Негодою у червні 1942 р.:

*Крізь лабіринти – боротьби дороги,
Прийде відплата грізна всім катам.
І лиш тоді, мов промінь сонця нам
Засяє ясний промінь Перемоги!*

[81, 1–2; 82].

Розвідниками служили у Чигиринському загоні неповнолітні Коля Печененко і Толя Ткачук. Восени 1943 р. під час проведення чергової розвідки Т. Ткачука було вбито, а М. Печененка схопили карателі. Гестапівці піддали його жорстоким тортурам, щоб дістати відомості про місце розташування партизанського загону. Колі вибили зуби, зламали пальці, пошкодили слух, але юний патріот не видав військової таємниці [83, 130–131].

У січні 1944 р. за наказом командування загону партизани-розвідники Курт Вейнгольд і Отто Роговський зуміли визволити М. Печененка із нацистської катівні, врятувавши його від вірної загибелі. Пізніше Коля став вихованцем 155-ї армійської бригади і за свою мужність у боях був нагороджений орденом Червоної Зірки і медаллю «За відвагу» [29, 142, 210]. Уже по війні Микола Печененко написав автобіографічну повість «Опаленная судьба», яка присвячена партизанському дитинству та долі юного комбатанта [84].

14-річний Ваня Лазаренко прибув до загону П. А. Дубового із с. Гречківка Смілянського району, викравши перед цим у місцевих поліцаїв 2 гвинтівки й парабелум. Хлопчик служив розвідником, взяв участь у декількох боях. Якимось йому вдалося захопити в полон есесівця, і ця неординарна подія знайшла своє відображення в ротній стіннівці. Згодом Ваню було послано через лінію фронту для встановлення зв'язку з наступаючими частинами Червоної армії [85].

Бійцем цього ж партизанського загону була і 15-річна Галя Загуба. Разом із своєю матір'ю вона вишкікала хліб для бійців, брала участь у бойових операціях. Юна партизанка була нагороджена медаллю «За бойові заслуги» [81, 92].

У віці 8 років потрапив у Чигиринський партизанський загін Ізосім Торжкін, родом із республіки Комі. Він виконував посильні доручення, зокрема, старанно працював над влаштуванням партизанського побуту [20, 7]. Бійцями загону Дубового були

також неповнолітні Ваня Назаренко [20, 20], Аня Балох [20, 31], Петя Костенко, Боря Борженко, Вітя Коновалов (у 1944 р. пропав безвісти) [86, 7, 20, 31, 39, 41, 90] та ін.

Зв'язковою партизанського загону ім. Щорса (Лисянщина) під командуванням К. С. Легкодуха була 12-річна Валя Резниченко. Відважна дівчинка, ризикуючи своїм юним життям, впродовж декількох місяців була надійним «містком» зв'язку лисянських партизан [36, 10].

Чимало підлітків були бійцями партизанського з'єднання «Рудого» (командир – В. К. Щедров), яке діяло на території Корсунь-Шевченківського району. Серед них слід назвати Вітю Гоненка [22,38], Мишка Гончаренка [22, 40], Яшу Яремчука [22, 102], Льоною Литвиненка [22,21], Сергіяка Мачульського, Жору Дударенка [87, 18, 21, 22, 38, 102], Васю Топчія [88, 39] та ін. Цим юним месникам було всього по 14–15 років, вони служили у загонах ім. Пожарського та «Винищувач» указанного з'єднання. Зв'язковим загону ім. Ворошилова (Кам'янський район) був підліток Антон Туренко [71, 9].

На жаль, багато неповнолітніх учасників партизанської боротьби загинули у боях під час виконання бойових завдань чи облав карателів. Свідченням цього є, зокрема, трагічні факти з історії Черкаського партизанського загону під командуванням Г. К. Іващенко і С. Н. Пальохи.

Розвідником і зв'язковим Черкаського загону був 13-річний Ваня Босенко, у якого війна забрала матір і сестру. Він передавав до загону відомості про сили ворога, доставляв продукти харчування, листи. Під час чергового виходу на зв'язок з партизанами юний месник загинув від кулі карателя. Окупанти змусили його батька – Пната Григоровича копати могилу для сина, а потім гітлерівці розстріляли і старшого Босенка [89, 5]. У цьому ж загоні служили розвідниками 14-річні Вася Голуб і Коля Шадирия. Під час виконання бойового завдання Шадирию схопили карателі і після тортур розстріляли [89, 10].

Юні месники мужньо переносили разом із дорослими незручності і випробування суворого партизанського побуту. Жити доводилось у курнях, влаштованих з гілок і трави, інколи робили землянки. Але далеко не всі партизанські формування мали навіть такі скромні умови. Поряд з холодом постійно

дошкуляв і голод, не говорячи вже про смертельну небезпеку, яка чатувала на кожному кроці.

Діти і підлітки всіляко сприяли роботі явочних квартир. Як впливає зі спогадів С. Н. Пальохи, в оселі жителя с. Свидівок Федора Заболотнього знаходилась явочна квартира Черкаського підпільного райкому партії. 14-річна дочка господаря квартири Віра щонаочі приймала зведення Радінформбюро і передавала їх членам підпільного райкому. Її сестра, 12-річна Рая Заболотня була вартовою під час засідань райкому, збирала необхідну інформацію [90].

Неповнолітні допомагали у визволенні радянських військовополонених. Так, Яша Кикоть із с. Сушки на Канівщині надав допомогу місцевим партизанам Суторову і Бебчику у визволенні щойно схопленого радянського офіцера. Про це дізналися нацисти і Яшу згодом було розстріляно у м. Золотоноші [91, 7].

Досить поширеним явищем була участь підлітків у спонтанних формах руху Опору. Вони організовували диверсії, виводили з ладу ворожу техніку, знищували майно окупантів. Так, працюючи робітником депо залізничної станції ім. Шевченка, Вася Хільченко разом із своїм товаришем Тягловським знищив цистерну з бензином та пошкодив паровоза. Їм вдалося уникнути арешту, і, як уже відзначалося вище, Хільченко вступив до загону П. А. Дубового [80, 53–56; 92, 177–182].

У селі Прохорівка на Канівщині підлітки І. Даценко та В. Іщук у вересні 1943 р. пробрались до ворожого обозу, порізали кінську збрую, познімали колеса з возів, а потім влаштували пожежу. Юного месника Ваню Даценка окупанти схопили і розстріляли [74, 341–342].

Надовго вивів із ладу зв'язок карателів, які прибули для ліквідації осередків партизансько-підпільного руху на Канівщині підліток із села Степанки Гриша Шакало. Він вирізав декілька шматків телефонного дроту і заховав їх [93, 248].

Діти і підлітки всіляко сприяли радянським військам під час боїв за визволення рідного краю (осінь 1943 – весна 1944). Так, під час проведення Дніпровської повітряно-десантної операції восени 1943 р. Саша Белан із с. Полствин (Канівщина) провів велику групу радянських парашутистів у складі 25 осіб з урочища Дубинка у Займищенське урочище Таганчинського лісу. Не одну

групу десантників вивели до місць розташування партизанських загонів юні мешканці цього ж села М. Щербина, М. Ткаченко, І. Приліпко, І. Панасенко, М. Романенко, П. Бойко та ін. [93, 247].

Продукти харчування і одяг доставляли радянським парашутистам восени 1943 р. 14-річний мешканець с. Тубільці Вапня Івченко та 11-річний Коля Гуля із Кумейок [89, 21]. Валя Побоченко із села Яблунівка (Корсунь-Шевченківський район) допомогла нашим бійцям знайти брід через річку Рось для захоплення ними плацдарму на правому березі [93, 248].

Неповнолітні черкаського Правобережжя активно допомагали радянським військам під час Корсунь-Шевченківської битви у січні – лютому 1944 р. 14-річний житель с. Шендерівка Петя Дорошенко разом із жменькою бійців взяв участь у бою з ворогом, що рвався з оточення. Позиція була відстоювана до прибуття підкріплення [94]. Учасником знаменитої Квітчанської оборони став 14-річний Вася Харченко. Він підносив боеприпаси, вивозив з поля бою поранених бійців [95].

Не обійшлося без жертв серед юних патріотів і на завершальному етапі боротьби з нацистами. Так, під час визволення села Білозір'я 5 лютого 1944 р. 11-річний Петя Тараненко і 12-річний Коля Шадиряк намагались повідомити командування наступаючих радянських військ про ворожу засідку. Однак під час намагання перейти лінію фронту обох юних патріотів було вбито [96, 7].

Викладені вище факти дозволяють твердити про досить активну участь дітей і підлітків нашого краю у боротьбі з нацистами. Неповнолітні були членами підпільних організацій і груп, бійцями партизанських загонів, ставали учасниками спонтанних форм руху Опору, всіляко сприяли радянським військам. Як правило, вони виконували рутинну і небезпечну підпільну роботу, а в партизанських загонах служили зв'язковими, розвідниками, бійцями господарських підрозділів, забезпечували облаштування побуту партизанів. Відсутність досвіду боротьби та дитяча безпосередність ставали причинами масової загибелі підлітків під час виконання ними завдань. Не зайве наголосити, що причиною трагедії ставало в тому числі й прагнення керівництва осередків Опору домогтися позитивного результату будь-якою ціною, хоч це навіть було життя дитини.

У фундаментальному виданні «Безсмертя. Книга Пам'яті України» стверджується, що у партизанських загонах України періоду Великої Вітчизняної війни перебувало 103 підлітки [21, 393]. Дозволимо собі засумніватися у адекватності даної цифри істиному стану речей. Подані вище лише фрагментарні відомості про юних учасників руху Опору лише в межах невеликого Черкаського регіону є переконливою підставою для таких сумнівів і черговим аргументом для обґрунтування необхідності розширення і поглиблення досліджень з цієї проблематики.

На початку відбудови. Наслідки війни для неповнолітніх. В міру визволення українських земель дедалі актуальнішим ставало питання відродження зруйнованого війною господарства та налагодження мирного життя. Першочергові завдання відбудовного періоду визначалися постановою ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові народного господарства в районах, визволених від німецької окупації», де наголошувалось на необхідності всенародної участі в ліквідації тяжких наслідків війни [67, 65–194].

Активними учасниками відбудовних робіт 1943–1945 рр. були діти й підлітки, яких мобілізували через дитячі та юнацькі організації, освітні установи. Але при цьому був присутній і патріотичний мотив участі неповнолітніх у відбудові, їхнє прагнення допомогти дорослим у вирішенні нелегких проблем відродження сплюндрованого агресором краю.

Юні жителі краю допомагали дорослим розбирати завали, відновлювати соціальні об'єкти та житловий фонд. В умовах гострої нестачі запчастин для ремонту сільгоспмашин повсюдно використовувалися й деталі залишеної на місцях колишніх боїв пошкодженої військової техніки. Як засвідчують документи, у збиранні цих деталей активну участь взяли також діти й підлітки, зокрема школярі с. Гельмязів [24, 114].

Досить широкими масштабами відзначалася кампанія зі збору металобрухту неповнолітніми. У грудні 1943 р. ЦК ЛКСМУ прийняв спеціальну постанову, яка закликала піонерів і комсомольців до активної участі в збиранні брухту чорних і кольорових металів [97, 166]. Тогочасна піонерська преса рясніла численними агітками із закликами до дітей збирати металобрухт. Наприклад, на сторінках газети «Юный ленинец» у травні

1944 р. з'явився вірш агітаційного змісту відомої дитячої поетеси Наталі Забіли «Як Сергійко збирав для своєї країни метал» [98]. Загалом лише за 1943/1944 навчальний рік українські школярі зібрали 46945 т металобрухту [99, 21].

Незважаючи на відсутність власних доходів, неповнолітні не стояли осторонь від такої важливої патріотичної справи як формування фонду оборони. Як і на початку війни, школярі республіки перераховували у цей фонд гроші, які були виручені за виконання різноманітних робіт: за зібраний металобрухт, гільзи, лікарські рослини, гриби, ягоди. Поширеним явищем був збір коштів на будівництво танків, літаків та іншого озброєння для Червоної армії. 20 травня 1944 р. Верховний Головнокомандувач Й. Сталін направив дітям Полтавської області листа з подякою за перераховані ними 620 тис. крб. на будівництво танкової колони «Піонер Полтавщини» [100, 214]. Свій гідний внесок у цю патріотичну справу зробили й піонери черкаського Лівобережжя.

Важливим напрямком соціальної політики владних партійно-радянських структур у відбудовний період були широкомасштабні заходи у сфері охорони дитинства, метою яких, насамперед, була мінімізація тяжких наслідків війни для наймолодших громадян. Першочерговим завданням у цьому плані визначалося якнайшвидше відновлення роботи дитячих освітньо-виховних установ, адже в результаті злочинних акцій окупантів та руйнацій під час проведення бойових дій обома воюючими сторонами більшість приміщень дитячих закладів були повністю знищені або стали непридатними для використання. Так, у Київській обл. було зруйновано та пошкоджено 1455 шкіл і 150 дитячих установ, а в Полтавській відповідно – 908 і 66 [101, 106–120].

Раднарком УРСР 28 вересня 1943 р. прийняв спеціальну постанову «Про відновлення роботи шкіл УРСР у 1943–1944 навчальному році на території, визволеній від німецьких окупантів», яка встановлювала надзвичайно стислі терміни відновлення навчальних занять у освітніх закладах визволених районів [102, 467]. Відповідні постанови було ухвалено й виконавчими комітетами обласних рад, при цьому їх виконання досить суворо контролювалося. Наприклад, постанова Пол-

тавського обкому КП (б) У і облвиконкому поставила вимогу місцевим органам влади до 15 листопада 1943 р. завершити ремонт шкіл, забезпечити їх пристосованими меблями, приладдям, паливом з використанням його місцевих видів (торфу, соломи, очерету, спресованого гною) і негайно розпочати навчальні заняття [100, 175–176].

Партійні та радянські органи зосереджували головну увагу на повному охопленні навчанням усіх дітей шкільного віку. Забезпечення «всеобучу» (за тодішньою термінологією) значно утруднювалося низкою об'єктивних обставин, викликаних труднощами воєнного часу. Тому чимало неповнолітніх знаходилися поза школою. Так, у 1944 р. на Полтавщині не навчалось понад 3 тис. дітей шкільного віку [103, 284].

Школам катастрофічно не вистачало навчального обладнання, меблів, зошитів, підручників. Чимало дітей не відвідували школу через відсутність одягу і взуття. Для попередження відсіву учнів з цих причин центральні та місцеві органи влади намагалися вживати оперативних заходів. Школярам видавалися талони на придбання одягу і взуття, причому дітям фронтників речі виділялися безкоштовно. [104, 380]. З багатьма дітьми, які все ж не могли відвідувати школу через хворобу, інвалідність, відсутність транспортних комунікацій, одягу та взуття, проводилися індивідуальні заняття безпосередньо вдома. Для цього виділялися необхідні педагогічні кадри [103, 284].

Однією з вагомих причин невідвідування підлітками шкіл була їхня зайнятість на відбудовних роботах та праця на промислових підприємствах, у колгоспах і радгоспах. Аби зарадити цій ситуації, РНК УРСР 8 вересня 1943 р. ухвалила постанову «Про навчання підлітків, які працюють на виробництві», що зобов'язувала місцеві органи вже з 1 жовтня 1943 р. розгорнути мережу шкіл для навчання молоді без відриву від виробництва з обсягом тижневого навантаження 9 годин [105, 70]. На виконання цієї директиви на Черкащині в стислі терміни було відкрито сотні шкіл робітничої і сільської молоді з вечірньою формою навчання.

21 червня 1944 р. вийшла постанова РНК СРСР «Про заходи по поліпшенню якості навчання в школі». Цією постановою запроваджувалися випускні екзамени для учнів початкових,

семирічних та повних середніх шкіл, передбачалося нагородження золотими й срібними медалями за успіхи в навчанні. Це стимулюючим чином мало вплинути на якість навчальної роботи школярів. Було, напевні, припинено абсолютно нелогічну практику «соціалістичного» змагання в системі шкільної освіти з питань навчально-виховної роботи. Адже це породжувало в досить великих масштабах рапортоманію і приписки, вело до перекручування звітності [103, 284].

Велику увагу партійно-комсомольські структури приділяли відновленню роботи дитячих комуністичних організацій, адже вони були ефективною формою самоорганізації та працевикористання юних громадян, їх виховання в ортодоксально-комуністичному дусі, здійснення над ними тотального державно-партійного контролю. Враховуючи особливі умови воєнного часу, що спричинили соціальну акселерацію підлітків та маючи на меті встановлення над ними більш систематичного контролю з боку партійно-комсомольських органів, ЦК ВЛКСМ своєю постановою від 8 листопада 1942 р. низив до 14 років нижній віковий поріг прийому до лав комсомолу [106, 12]. Як наслідок, сотні тисяч підлітків краю поповнили ряди цієї комуністичної молодіжної організації.

Владні структури УРСР опікувалися і питаннями відновлення роботи дошкільних дитячих установ. З об'єктивних причин на місцях не вдалося вийти на заплановані показники по дитячих яслах (на Полтавщині – менше 50% до плану). [107, 175]. В сільській місцевості на час сільськогосподарських робіт створювалася сезонна ясельна мережа, однак вона й віддалено не відповідала потребам.

Поступово відновлювали роботу й дитячі садки. Так, станом на 20. 10. 1944 р. у Київській області на загал працювало 106 дитсадків з контингентами 4853 вихованці (в т. ч. – 69 установ Наркомату освіти, решта – відомчі і колгоспні), а в Полтавській – відповідно 54 з 2520 вихованцями (31 – НКО) [108, 1].

Незважаючи на труднощі воєнного часу, влада постійно опікувалася питаннями збереження здоров'я дітей. З цією метою відновлювали свою роботу дитячі поліклініки, лікарні, диспансери, санаторії, створювались молочні кухні та харчові станції для здійснення збалансованого харчування немовлят, прово-

дилися заходи з організації літнього відпочинку неповнолітніх. Так, на 1945 р. у Київській області діяло 65 молочних кухонь та харчових станцій, у Полтавській – 33 [109, 26]. Однак молочні кухні та харчові станції через нерегулярну поставку продуктів працювали не ритмічно, а їх діюча мережа не відповідала потребам у таких закладах.

Попри труднощі воєнного часу влада опікувалася й організацією літнього відпочинку дітей. 22 травня 1944 р. була ухвалена постановою РНК УРСР «Про заходи з оздоровлення дітей влітку 1944 р.» [110, 40–42]. На виконання цієї постанови партійні та радянські органи провели значну роботу для виконання запланованих показників. Про це переконливо засвідчує звітна статистика. Так, на загал у Київській області у вказаний період оздоровилося 18423 дітей та підлітків, а в Полтавській – 7548 [111, 13].

Одним із найтяжчих породжених війною соціальних наслідків була масова дитяча бездоглядність і безпритульність. Вулиці міст, базари, вокзали буквально заповнили гурти голодних та обірваних дітей, які не мали ніякого догляду і навіть даху над головою. Засоби до життя вони здобували жебрацтвом чи дрібними крадіжками, спали на вокзалах, горищах, у підвалах, а то й просто неба. Війна в астрономічних вимірах примножила й такі категорії знедолених дітей як сироти й напівсироти.

Для влаштування долі дітей, позбавлених батьківської опіки, на основі низки партійно-урядових постанов та відомчих розпоряджень було розгорнуто мережу спеціальних дитячих установ (дітприймальники-розподільники, дитбудинки різних типів, будинки дитини тощо) [1, 189–190].

Воєнна пора з її особливими умовами та майже повним розладом системи суспільного виховання сприяла зростанню виявів асоціальної поведінки дітей та підлітків. Масові випадки недисциплінованості учнів у школі, негідна поведінка неповнолітніх у громадських місцях, поширення шкідливих звичок у підлітковому середовищі, зростання валу дитячих правопорушень – всі ці негативні вияви стали не вельми привабливою прикметою того часу. Поширеним явищем був зрив уроків через недотримання школярами встановлених дисциплінарних норм, розповсюдження серед учнів потіопіаління, вживання алкоголю тощо [112, 7].

Аби заробити якусь дещицю на прожиття та розваги, міські діти масово торгували на місцевих ринках цигарками, тютюном, спиртними напоями, всілякими речами, нерідко перепродуючи крадене. Проблема девіантної поведінки неповнолітніх стала настільки серйозною, що її навіть обговорювали на найвищому державному рівні. Так, у листопаді 1944 р. на засіданні РНК УРСР під головуванням керівника уряду М. С. Хрущова було проаналізовано стан дисципліни серед учнів і прийнято спільну постанову ЦК КП(б)У і РНК УРСР, яка передбачала багатопланові заходи з профілактики правопорушень серед юних громадян. Цим документом рекомендувалося справи на неповнолітніх порушників норм суспільної поведінки без зволікань передавати органам НКВС, а судовим органам не зупинятися перед найсуворішими репресивними заходами [110, 158, 161].

Для організації профілактичних заходів щодо запобігання правопорушень неповнолітніх громадян на місцях створювалися дитячі кімнати при райвідділеннях НКВС. Зокрема, на Полтавщині такі структури 1944 року було створено у містах Полтава, Лубни, Миргород, Гребінка, Кременчук [113, 214].

Поряд з цим в Україні збільшувалася і кількість трудово-виховний колоній для неповнолітніх злочинців. Так, станом на квітень 1944 р. органами НКВС було організовано 4 колонії для неповнолітніх [114, 3].

Найтяжчим наслідком війни стало справді катастрофічне погіршення стану здоров'я та фізичного розвитку дітей та підлітків. Головними чинниками такої ситуації слід визначити поранення й каліцтва неповнолітніх у зоні воєнних дій, тяжкі випробування в роки нацистської окупації, незбалансоване харчування та хронічне голодування, побутову невлаштованість внаслідок суттєвого зменшення житлового фонду, руйнування комунального господарства в містах, фактичну відсутність медично-профілактичних заходів з причин майже повного знищення мережі лікувально-оздоровчих закладів, катастрофічну нестачу коштів тощо [1, 197].

Дослідженнями Інституту гігієни праці та профзахворювань АМН СРСР було встановлено, що 15-річні підлітки 1944 р. порівняно з їхніми ровесниками 1940 р. втратили у зрості 5 %. Дефіцит ваги підлітків у 1945 р. становив у порівнянні із

довоєнним часом 10,4 – 15 %. Відставали у фізичному розвитку від своїх довоєнних ровесників і неповнолітні громадяни молодшого віку [115, 157–158].

До масових захворювань дітей, особливо немовлят, належали гіпотрофія, дистрофія, анемія та рахіт, усе це було наслідком незбалансованого харчування. Так, обстеживши у листопаді 1944 р. 1158 вихованців будинків дитини, спеціальна комісія Наркомату охорони здоров'я встановила, що всі 60 дітей віком до одного року страждають гіпотрофією I, II і навіть III ступеня, а серед дітей віком 1-2 років було виявлено 118 гіпотрофіків (15 %) [111, 17].

Великого розповсюдження набули масові інфекційні захворювання неповнолітніх. Наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. визволені райони України охопила епідемія черевного і висипного тифу, яка набрала найбільшого розмаху навесні. Серед найбільш уражених цією пошестю виявилися Київська та Полтавська області. Лише влітку інфекція була загалом локалізована, але її спалахи спостерігалися і в наступний період. З кінця 1943 р. Київську область вразила епідемія кору, на який хворіли здебільшого діти [116, 15–16].

Досить поширеними у дитячому середовищі були й такі небезпечні інфекційні захворювання як скарлатина, дифтерія, кашлюк, дизентерія, паратиф та ін.. Результатом недотримання елементарних гігієнічних норм стало поширення серед неповнолітніх шкіряних і навіть венеричних захворювань. Так, серед вихованців дитбудинків Київської області було виявлено хворих на гонорею [117, 21].

Ситуація воєнного часу створила умови для поширення захворювання на туберкульоз. Так, серед вихованців дитбудинків виявлено 40 % тубінфікованих і 5 % хворих різними формами туберкульозу [117, 21, 154]. Надзвичайна ситуація, що склалася у дитячому середовищі з тубінфікованістю, змусила владні структури до здійснення кардинальних кроків. Так, 27 березня 1945 р. було прийнято спеціальну постанову РНК УРСР «Про організацію та розширення мережі дитячих садків для дітей з туберкульозною інтоксикацією». Цим директивним документом передбачалося створення спеціальних дошкільних установ для туберкульозних дітей, зокрема, у м. Києві на 125 місць, у

Київській області – на 100, у Полтавській і Кіровоградській – по 50 [109, 83–85].

Багато дітей були вражені педикульозом. Так, завошивленість серед учнів деяких шкіл краю сягнула на кінець 1944 р. 30 % [109, 25].

Про загальний стан здоров'я українських дітей можна деякою мірою судити на основі даних обстеження комісією Нарком-здоров'я вихованців 296 дитбудинків. З 14980 обстежених дітей у 566 виявлена короста чи піодермія, 1548 хворіли на кір, 251 – на коклюш, 426 – на грип, 22 – на дизентерію, 19 – на дифтерію, 14 – на скарлатину, 30 – на висипний тиф і 11 – на черевний. 1036 вихованців дитбудинків були визнані ослабленими, а у 266 було виявлено захворювання на різні форми туберкульозу [109, 11–12].

Не кращим було й становище у загальноосвітніх школах. Так, у першому кварталі 1945 р. серед школярів Полтавської області службами саннагляду було виявлено 1024 випадки захворювання на кір, 377 – на дифтерію, 223 – на скарлатину і 186 – на коклюш і туберкульоз [109, 126].

Слід зазначити, що статистичні дані не завжди адекватно відображали дійсний стан рівня дитячої захворюваності. Адже у центрі й на місцях мали місце перекручування фактів і традиційні для радянської звітності приписки. Для прикладу, значна частина захворювань на дизентерію у звітних документах фіксувалася як «коліт» [118, 19].

Прямим наслідком війни стало й суттєве зростання чисельності дітей-інвалідів. Чимало з дітей-інвалідів були безпритульними і змушені були просити милостиню в громадських місцях. Створені в 1944 р. 11 дитбудинків інваліда на 336 місць і відділено не відповідали соціальним потребам у таких закладах [119, 5–6].

Часом створювались будинки інвалідів змішаного типу для дітей і дорослих. Прикладом такого закладу може бути Ковалівський будинок інвалідів (Полтавщина), в якому 1945 р. поряд з 43-ма дорослими утримувалися 39 неповнолітніх [120, 14].

Досить болючим було питання протезування дітей-калік. Промисловість була явно не готовою до виконання досить специфічних замовлень на дитячі протези, тому переважна

більшість неповносправних дітей не одержувала необхідної допомоги. Наприклад, у першій половині 1945 р. лише серед вихованців дитячих будинків інваліда потребували протезування 62 дітей-калік. Фактично ж протези одержали всього 14 постраждалих дітей, це становило всього 22 % до заявленої потреби [120, 17].

Війна тяжко позначилася на ще не сформованій психіці дітей та підлітків і викликала негативні процеси у їхній психоемоційній сфері. На 1-й Всесоюзній медичній конференції, присвяченій аналізу медико-санітарних наслідків війни, з великою тривогою констатувався факт значного збільшення групи дітей і підлітків з невротичними та психічними розладами [121, 142]. А в одному з матеріалів газети «Правда» за 1942 р. цілком слушно зазначалося таке: «Зруйновані міста і села можна відбудувати наново... Але важко повернути до нормального життя дитину, покалічену бездоглядністю, позбавлену щасливого дитинства. Важко залікувати душевні рани підлітка, на очах якого фашистські кати повісили батька або замучили матір» [122]. Морально-психологічні травми, заподіяні передчасною смертю рідних та близьких, стресові ситуації воєнної пори залишили незгладимий слід у душах неповнолітніх громадян. Пережиті потрясіння спричинювали трагічні наслідки: у дітей війни часто розвивався психоз, вони часто безпричинно плакали, кидалася ночами, страждали на безсоння та сильні головні болі [123, 45]. Незрідка такі симптоми спричинювали передчасну смерть представників цієї категорії постраждалих в роки війни.

Про те, який відбиток на свідомість дітей наклала війна і, зокрема, нацистська окупація, можна дізнатися з учнівських творів, які вони писали за розпорядженням радянських органів освіти під загальною рубрикою «Що я пережив в період окупації?» Одна 13-річна учениця писала, що й досі в її пам'яті трупні повішених мирних людей, і часто їй просто не хотілося жити [1, 201].

Глибокі психологічні травми завдавало дітям їхнє перебування в концтаборах та гетто. Колишній малолітній в'язень гетто Євген Гулелах, який дивом врятувався від неминучої смерті, відзначав, що «страх... протягом багатьох десятиліть незримо, підсвідомо сидів у кожному з нас. І з цим нічого не

можна було зробити. Він панував над вчинками, думками, почуттями геттівців, принижував, мучив, отруював свідомість» [10, 19].

Вихователі київських спецдитбудинків № 10 і № 13, де утримувалися колишні малолітні в'язні концтаборів, відзначали, що більшість цих дітей так і не вдалося привести до належної психічної норми. Вони були постійно знервовані, неврівноважені, страждали від безсоння, часто плакали, кричали вночі тощо [1, 202].

Посттравматичний синдром*, як наслідок страшних стресів воєнної доби, пролонговувався у дітей війни на довгі роки, визначаючи моделі їхньої поведінки, способу життя, породжуючи тяжкі хронічні захворювання. На думку відомого лікаря-психіатра С. В. Матиціної «давня травма й досі впливає на соціальну адаптацію, робить цих людей легковразливими в багатьох життєвих ситуаціях» [124, 126].

Отже, у завершальний період війни становище юних мешканців Черкаського краю визначалося новими умовами та викликами того складного часу. Неповнолітні взяли активну участь у відбудові краю та патріотичних акціях цивільного населення з допомоги фронту. Попри значну законотворчу, розпорядчо-виконавську та організаторську роботу партійно-радянської влади з охорони дитинства, війна обернулася для дітей та підлітків тяжкими демографічними, медико-санітарними і психологічними наслідками. Страшна спадщина війни надовго визначила ментальні риси воєнного та пост воєнного покоління, соціально-демографічну ситуацію в Україні.

1. Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. : монограф. / Г. М. Голиш. – Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 323 с. : ілюстр.

* Цей синдром психологи кваліфікують як „посттравматичний стресовий розлад”. Синдромами ПТСР є: 1) мимовільно-нав'язливе відтворення у пам'яті пережитого; 2) прагнення уникнути ситуацій, які нагадують про психологічну травму; 3) підвищене фізіологічне реагування на будь-яку ситуацію, яка нагадує про пережите.

2. Юный пионер. – 1941. – 29 июня. – № 51.
3. Правда. – 1942. – 24 марта. – № 83.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. Р-2, оп. 7, спр. 360.
5. На зміну. – 1941. – 22 червня. – № 50.
6. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны : докум. и матер. : в 3 т. – К. : Госполитизд., 1985. – Т. 1. – 518 с.
7. ЦДАВО України. – Ф. 4620, оп. 3, спр. 29.
8. Зинич М. С. Будни воєнного лихоліття : в 2 вып. / М. С. Зинич – М., 1994. – Вып. 1. – 125 с.
9. Зинич М. С. Будни воєнного лихоліття : в 2 вып. / М. С. Зинич – М., 1994. – Вып. 2. – 143 с.
10. Литвинов В. Коричневое «ожерелье» : документальное повествование о жертвах нацистских преследований – гражданах бывшего СССР : в 3 кн. / В. Литвинов. – К., 1996. – Кн. 1. – 456 с.
11. Юный пионер. – 1941. – 24 июня. – № 50.
12. Червоний Жовтень. – 1941. – 27 червня. – № 47.
13. Прапор Леніна. – 1981. – 27 червня. – № 62.
14. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. : в 3 т. – К., 1975. – Т. 1. – 544 с.
15. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны : докум. и матер. : в 3 т. – К., 1985. – Т. 2. – 510 с.
16. Галлак В. Героїчний час / В. Галлак // Прапор Леніна. – 1970. – 9 травня. – № 48.
17. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 380.
18. Абросимова А. Пионеры воєнної пори / А. Абросимова // Народное образование. – 1985. – № 5. – С. 89–92.
19. Советская Украина. – 1941. – 9 августа. – № 141.
20. Коваль М.В. У битві з фашизмом. Соціалістична культура – могутне знаряддя в народній боротьбі на Україні проти фашистських загарбників. – К., 1964.
21. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941 – 1945. – К., 2000. – 944 с. : ілюстр.
22. Німецькі окупанти на Полтавщині (1941 – 1943 рр.): Збірник документів. – Полтава, 1947. – 80 с.
23. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО) – Ф. П-1132, оп. 1, спр. 381.
24. Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни. Документи. Спогади. Статті : / авт.-упоряд. Г. М. Голиш, М. Ф. Пономаренко. – Черкаси, 2000. – 240 с. : ілюстр.
25. Першина Т. В. Фашистський геноцид на Україні 1941 – 1945 гг. / Т. В. Першина – К., 1985. – 170 с.

26. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. докум. і матер. – К., 1963. – 488 с.
27. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941 – 1944 : в 2-х кн. – К., 1985. – Кн. 2. Партизанская борьба. – 431 с.
28. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : зб. докум. і матер. – Черкаси, 2000. – 208 с.
29. Гончар Г. М. Заграви над Тясмином / Г. М. Гончар. – К., 1978. – 216 с.
30. ДАЧО. – Ф. Р-800, оп. 1, спр. 6.
31. ДАЧО. – Ф. П-4619, оп. 8, спр. 214.
32. Преступные цели – преступные средства : докум. Об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1945 гг.) : 2-е изд. – К., 1968. – 383 с.
33. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни : нові докум. і матер. / В. Сергійчук. – К., 1996. – 494 с.
34. Омельченко В. Діти війни / В. Омельченко // Березіль. – 2009. – №1–2. – С. 143 – 150.
35. Спогади Т. Александрової, 1928 р. н., м. Золотоноша // Особ. архів автора.
36. ДАЧО. – Ф. Р-4313, оп. 6, спр. 2.
37. ДАЧО. – Ф. Р-604, оп. 1, спр. 5.
38. Коваль М. В. Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні) / М. В. Коваль. – К., 1965. – 113 с.
39. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-2198, оп. 1, спр. 70.
40. ДАКО. – Ф. Р-2356, оп. 3, спр. 9.
41. Зірка. – 1944. – 13 травня. – ?8.
42. Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 : сб. докум. – К., 1963. – 736 с.
43. ЦДАВО України. – Ф. 4620, оп. 3, спр. 242.
44. ЦДАВО України. – Ф. 4620, оп. 3, спр. 324.
45. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками : сб. матер. : в 7 т. – Т. 7. – М., 1961. – 760 с.
46. Пам'ять заради майбутнього. З історії десятирічної діяльності Української спілки в'язнів – жертв нацизму та спогади. – К., 2001. – 564 с.
47. ДАЧО. – Ф. Р-534, оп. 1, спр. 5.
48. Результати опитування колишніх малолітніх «остарбайтерів» м. Золотоноша // Особ. архів автора.
49. Зелений З. Українське юнацтво у вирі другої світової війни / З. Зелений. – Торонто, 1965. – 310 с.

50. Краль В. Преступления против Европы / В. Краль. – М., 1968. – 210 с.
51. Коваль М. В. У битві з фашизмом. Соціалістична культура – могутнє зброя в народній боротьбі на Україні проти фашистських загарбників / М. В. Коваль. – К., 1964. – 144 с.
52. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. Р-2298, оп. 1, спр. 5.
53. Педагогічний інформаційний бюлетень (Полтава). – 1943. – 15 травня. – № 2.
54. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944 : в 2-х кн. – К., 1985. – Кн. 1. Борьба в подполье. – 399 с.
55. Спогади Клименко О. Г., 1923 р. н., с. Чапаєвка Золотоніського району // Особ. архів автора.
56. Преступные цели – преступные средства : докум. об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1945 гг.). – К., 1968. – 383 с.
57. СС в действии : докум. о преступлениях СС. – М., 1968. – 624 с.
58. ДАКО. – Ф. Р-2362, оп. 6, спр. 44.
59. Ленська В. В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України / В. В. Ленська // Український історичний журнал. – 1990. – №10. – С. 81–86.
60. Коваль М. В. Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и её крах (1941 – 1944 гг.) / М. В. Коваль // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны : сб. науч. тр. – К., 1988. – С. 147–203.
61. Золотоніський голос. – 1943. – 4 липня. – № 53.
62. Уманський голос. – 1942. – 29 січня. – № 9.
63. Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації : дис... канд. істор. наук / О. В. Потильчак. – К., 1999. – 192 с.
64. ДАКО. – Ф. Р-2360, оп. 1, спр. 74.
65. Дніпропетровська газета. – 1942. – 5 листопада. – № 174.
66. ДАЧО. – Ф. Р-2475, оп. 1, спр. 56 а.
67. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов. – М., 1985. – Т. 7 (1938–1986) – 574 с.
68. Огненные годы. Молодёжь в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941 – 1945 годов : сб. докум. – М., 1965. – 527 с.
69. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) – Ф. 1, оп. 22, спр. 148.
70. ДАЧО. – П-4619, оп.8., спр. 144.

71. ДАЧО. – П-4619, оп. 8., спр. 204.
72. ДАЧО. – Ф. П-4619, оп. 8., спр. 20.
73. ДАЧО. – П-4619, оп. 8., спр. 2.
74. Історія міст і сіл УРСР: Черкаська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 788 с.
75. Орлята вилітали в грозу. – Черкаси, 1968 – 12 с.
76. Мазурик М. Наш Максимко / М. Мазурик // Черкаська правда. – 1982. – 24 січня.
77. Руденко Л. Крок у безсмертя / Л. Руденко // Черкаська правда. – 1982. – 24 січня.
78. Кононенко О Відповідай Ніні Яроні, піонер / О. Кононенко // Молодь Черкащини. – 1975. – 20 травня.
79. ДАЧО. – П-4468, оп. 1, спр. 187.
80. ЦДАГО України. – Ф. 7, оп. 10, спр. 4.
81. ДАЧО. – Ф. Р-534. – оп. 1. – спр. 4.
82. Негода М. Ми все пам'ятаємо / М. Негода // Черкаська правда. – 1982. – 24 січня.
83. Трущенко І. В. В пламени сурових испытаний. Комсомольцы на фронтах Великой Отечественной войны / И. В. Трущенко. – М.: Молодая гвардия, 1985 – 320 с.
84. Печененко Н. Опаленная судьба: повесть / Н. Печененко. – К., 1984. – 182 с.
85. Голомбієвський Ю. Юний розвідник / Ю. Голомбієвський // Молодь Черкащини. – 1982. – 8 травня.
86. ДАЧО. – П-4619, оп. 8., спр. 162.
87. ЦДАГО України. – Ф. 261. – оп. 1 – спр. 4.
88. ДАЧО. – Ф. П-864, оп. 1, спр. 15.
89. ДАЧО. Ф. П.-4619. – оп. 8. – спр. 29.
90. Пальоха С. Вони були бійцями / С. Пальоха // Черкаська правда. – 1982. – 24 січня.
91. ДАЧО. – Ф. П. - 4619. – оп. 8. – спр. 8.
92. ЦДАГО України. – Ф. 7. – оп. 10. – спр. 100.
93. Сергиенко В. С. Сила гнева народного / В. С. Сергиенко // Корсунь-Шевченковская битва. – К., 1975. – 303 с.
94. Харченко М. І став легендою / М. Харченко // Черкаська правда. – 1982. – 24 січня.
95. Стеценко В. Незабутній час / В. Стеценко // Черкаська правда. – 1982. – 24 січня.
96. ДАЧО. – Ф. Р. - 534. – оп.1. – спр. 3.
97. Нариси історії Київських міської та обласної комсомольських організацій. – К., 1986. – 528 с.
98. Юний ленинець. – 1944. – 13 мая. – № 18.
99. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 73, спр. 15.

100. Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу : зб. докум. і матер. – К., 1977. – 273 с.
101. Київський процес : докум. і матер. – К., 1995. – 208 с.
102. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. : в 3 т. – К., 1975. – Т. 2. – 512 с.
103. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. : в 3 т. – К., 1975. – Т. 3. – 461 с.
104. Історія міст і сіл Української РСР Київ. – К., 1968. – 586 с.
105. ЦДАВО України – Ф. 166, оп. 15, спр. 4.
106. ДАПО. – Ф. П. - 82, оп. 2, спр. 2.
107. ДАПО. – Ф. Р. - 4085, оп. 3, спр. 14.
108. ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 15, спр. 26.
109. ЦДАВО України – Ф. 166, оп. 15, спр. 54.
110. ЦДАВО України – Ф. 166, оп. 15, спр. 7.
111. ЦДАВО України – Ф. 342, оп. 14, спр. 3615.
112. ЦДАВО України – Ф. Р-2, оп.7, спр. 1519.
113. ДАПО. – Ф. Р. - 4085, оп. 3, спр. 18.
114. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 73, спр. 132.
115. Медведовский Э. С. Физическое развитие рабочих подростков в военные и послевоенные годы / Э. С. Медведовский // Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации : труды Второй конференции 17 – 19 декабря 1946 г. : в 2 т. – М., 1948. – Т. 1. – С. 166 – 173.
116. Вронська Т. В. В умовах війни. Життя та побут населення України (1943 – 1945) / Т. В. Вронська. – К., 1995. – 83 с.
117. ЦДАВО України. – Ф. 342, оп. 14, спр. 666.
118. ЦДАВО України. – Ф. 345, оп. 14, спр. 3616.
119. ЦДАВО України. – Ф. Р. - 582, оп. 11, спр. 8.
120. ЦДАВО України. – Ф. 348, оп. 3, спр. 83.
121. Зборовская Ф. И. Санитарные последствия войны среди детского населения / Ф. И. Зборовская // Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации : труды Первой конференции 22 – 24 апреля 1946 г. – М., 1947. – Т. 1. – С. 129–137.
122. Правда. – 1942. – 4 февраля. – № 35.
123. ДАПО – Ф. П. - 105, оп. 1, спр. 135.
124. Литвинов В. Коричневое «ожерелье» : документальное повествование о жертвах нацистских преследований – гражданах бывшего СССР : в 3 кн. / В. Литвинов – К., 2003. – Кн. 3. – 860 с.

Т. А. Клименко

ДОЛЯ МАЛОЛІТНІХ ГРОМАДЯН ЧЕРКАЩИНИ В ПЕРІОД ВІЙНИ 1941–1945 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Відомо, що характер людини починає формуватися в дитячому віці, за різними оцінками, мало не з утроби матері до 5–10 років. І середовище та особи, що їх оточують роблять помітний вплив на формування особистості.

У страшні роки війни дитинство та юність поглинули війна, розруха і голод. Діти перенесли страшні поневіряння і жахи окупації, втратили батьків, братів, сестер і рідних або були викрадені у фашистську неволю. Іноді, злякані по декілька днів сиділи поряд з холодними тілами загиблих матерів, чекаючи рішення своєї долі. У кращому разі їх чекав радянський дитбудинок, в гіршому – фашистські застінки. Вони хильнули горя повною чапешо, можливо, занадто великою для маленької людини, адже початок війни співпав для них з початком життя.

Війна покалічила тисячі дитячих доль, відняла світле і радісне дитинство. Скільки їх було викрадено на чужину! Скільки убито ненародженими! У «Солдатській пам'ятці», яка розповсюджувалась у німецькій армії зазначалось: «...у тебе немає серця і нервів, на війні вони тобі не потрібні. Знищуй в собі жалість і співчуття – вбивай кожного радянського, не турбуйся, якщо перед тобою старий чи жінка, дівчинка чи хлопчик – убивай. Цим ти врятуєш себе від загибелі...» [1, 166]. В іншій листівці «Як повинен німецький солдат поводитися з людьми окупованого Сходу?» наголошувалось: «Хіба може культурний німецький солдат вважати людиною дикого, некультурного, голодного, босого, погано вдягнутого мешканця окупованого Сходу – звичайно ні» [2, 13]. Цих порад притримувались не тільки німецькі військові, але й зрадники з числа місцевого населення, які підтверджуючи їм свою вірність, здійснювали облави на партизан, масові арешти та розстріли нескореного мирного населення [2, 61].

У протоколі судового засідання військового трибуналу та вироку суду від 6 травня 1946 року за звинуваченням мешканця с. Білозір'я Черкаського району К. А. Дубовича у зраді Батьківщині є його свідчення в тому, що він особисто давав команду стріляти в євреїв: «Серед розстріляних були жінки з дітьми. Якщо мати тримала дитину на руках, то стріляли в матір та дитину, якщо в дитину не попадали, то її добивали. Разом з євреями розстріляли й Переверзникову з двома дітьми, яким було 8 та 10 років».

І ось саме в цих тяжких обставинах виникали нові взаємовідносини між людьми, які випробовували один одного на вірність, відкривались серця, діти входили у світ роздумування, переживань, накреслень планів спільної роботи для наближення дня визволення від німецької окупації.

З перших днів війни у дітей було величезне бажання хоч чим-небудь допомогти фронту, щоб захистити рідний край від ненависного ворога. Діти, як могли, наближали Перемогу в міру своїх маленьких і слабких сил. Разом з дорослими вони взялися за зброю. Сотні тисяч хлоп'ят і дівчаток у роки війни звертались у військкомати, додаючи собі роки, і йшли на фронт, ставали синами та доньями полків, щоб помститися ворогові за смерть батьків та братів, за наругу над матерями і сестрами, за спалені домівки, за всі нелюдські злочини фашистів. Вони гинули в боях, їх катували гітлерівці, але юні герої не здавались. Вони були розвідниками і зв'язківцями, сестрами милосердя і підрильників. Діти натерпілися від війни не менше, ніж бійці на фронті. Відібране війною дитинство, страждання, голод, смерть рано зробили хлоп'ят дорослими, виховавши в них недитячу силу духу, сміливість, здатність до самопожертвування, до подвигу в ім'я Батьківщини, в ім'я Перемоги.

Важкий час війни та окупації переживали на рівні з дорослими і діти. Гітлерівці та зрадники Вітчизни прагнули шляхом кривавих репресій підкорити населення окупованих територій. Але ніякі тортури не залякали населення. На поневоленій землі зародилась і розповсюджувалась народна боротьба з ворогами.

У фондах державного архіву Черкаської області, зокрема у фондів Черкаського обкому Компартії України, зібрано чимало матеріалів, що підтверджують участь дітей в антифашистському

русі. Їх імена увіковічені в списках учасників антифашистського підпілля та інших форм боротьби в роки Другої світової війни, постановках бюро райкомів компартії України, протоколах засідань районних комісій з виявлення учасників партизанського та антифашистського підпілля, протоколах засідань парткомів колгоспів, свідченнях, довідках учасників антифашистського підпілля.

Діти воювали на рівні з дорослими, як в діючій армії, так і в партизанських загонах. У тилу діти щосили допомагали дорослим у всіх справах. За покликом юних сердець ставали підпільниками та партизанами. Багато школярів, не усвідомлюючи небезпечності своїх дій, вели розвідку, були зв'язковими в партизанських загонах, рятували поранених червоноармійців, надавали їм медичну допомогу, влаштовували разом з підпільниками втечі радянських військовополонених з німецьких концтаборів, підпільно слухаючи радіоприймачі виготовляли та розповсюджували антифашистські листівки серед населення, були очима і вухами партизанських загонів, організовували саботаж заходів окупаційної влади, рятували населення від фашистської неволі, збирали та передавали зброю, харчі, одяг та медикаменти, направляли місцеве населення та червоноармійців, які виходили з оточення, в партизанські загони [3, 28], надавали підпільникам розвідувальні дані про рух німецького залізничного транспорту [3, 77] та почуті від місцевого населення відомості, здійснювали чергування біля будинків під час радіозв'язку партизан з радянським командуванням [3, 44].

В містах, селах, хуторах люди боролись з окупантами. Німці скаженіли, боялись помсти. Місцеве населення катували, вішали, розстрілювали за допомогу партизанам та участь у антифашистській боротьбі. У с. Старосілля Городищенського району гітлерівці кинули живим у колодязь, запідозреного у зв'язках з партизанами, семирічного сина колгоспника Трохима Кучеренка. Чотирнадцятирічний Григорій Вовк, з того ж села, був застрелений на очах у матері. У матеріалах про учасників антифашистського підпілля та партизанський рух на території Уманського району виявлено один з численних жахливих прикладів знущання фашистів над дітьми. Напередодні звільнення с. Родниківка Уманського району радянськими військами, у березні 1944 року, з метою нанесення матеріальних збитків

німецькій техніці, 13-ти річний хлопчик – Діма Пагурець забрався в німецький танк, зіпсував в ньому радіостанцію, вкрав бінокль та фотоапарат але, на жаль, був схоплений німцями, розстріляний та розчавлений танком [3, 166 зв.]. У протоколі засідання бюро Вінницького обкому КП (б) У від 3 лютого 1950 року внесено свідчення жителів с. Коритня Монастирищенського району про діяльність сільської підпільної організації та участь у ній 13-літнього Володі Саморухи – сина секретаря Монастирищенського підпільного райкому компартії України П. А. Саморухи. 19 серпня 1943 року Володя в садовому розпліднику виявив чотирьох радянських парашутистів, серед яких виявився, новопризначений радянським командуванням, командир партизанського з'єднання № 44 та повідомив про це батька. Для встановлення зв'язку з партизанським загonom С. А. Ковпака Володя був направлений в Рівне з донесенням в штаб партизанського руху південно-західного фронту. Прибувши в Рівне Володя самостійно ходив по лісах поки його не знайшли партизани з загону Медведєва із з'єднання С. А. Ковпака. Після передання оперативних даних Володя активно продовжував боротися у цьому з'єднанні до кінця війни. За його допомоги в партизанське з'єднання № 44 з Великої землі через два місяці був скинутий десант з боєприпасами та радіостанцією [4, 10].

У фонді відомого Черкаського поета М. Т. Негоди залишились спогади про його участь у Холодноярському партизанському загоні під командуванням П. А. Дубового. Коли почалася Велика Вітчизняна війна, Миколі Негоді було лише 13 років, але він активно включився у боротьбу з ворогом. З січня 1942 року Микола став зв'язківцем у секретаря підпільного райкому партії С. Н. Пальохи, а згодом – розвідником партизанського загону під командуванням П. А. Дубового, що діяв у Холодному Яру. Про героїзм воїнів у роки війни розповідають такі його твори, як «Син віку», «Побратимова клятва», «Сучасна балада», «Пішли на фронт», «Пам'яті Федора Мицика» та інші. А почалось все із того дня, коли Микола разом з матір'ю врятував пораненого радянського бійця і приховав вдома на горіщі, а крім того зібрав у канаві гвинтівки, патрони і гранати, які пізніше дуже знадобились в партизанському загоні. Багато разів Микола ходив у Черкаси за інформацією про події на фронті та

повідомляв про них партизанам, а потім розповсюджував серед місцевого населення антифашистські листівки, псував сільсько-господарську техніку наштрикуючи залізні пруті в пшеничному полі перед збором урожаю, переправляв в партизанський загін харчі та боєприпаси, виконував розвідувальні функції [5, 1–7]. Разом з Миколою Негодою мужньо боролись та несли важкі умови життя в лісі юні партизани-підлітки – Вася Хільченко, Микола Печененко, Василь Хлюдинський, Костянтин Оніщенко та ін., в основні обов'язки яких входили розвідувальна діяльність, розповсюдження листівок, підтримання зв'язку з підпільними групами в населених пунктах, проведення широкої агітаційної роботи.

П'ятнадцятирічний Вася Хільченко з с. Велика Яблунівка, що на Смілянщині, на вимогу окупантів у 1941 році став обтиральником паровозів у депо станції ім. Т. Г. Шевченка. Юнак знайшов в собі сили у справі шкоди фашистам. Разом з друзями розбив біля села ворожу автомашину із снарядами, ховав інструменти, затримуючи ремонт паровозів і вагонів. Поступово він самотужки пізнавав конспірацію, двічі тікав від відправки в фашистську Німеччину, настирливо шукав зв'язку із партизанами, і таки досягнув своєї мети, одного разу натрапивши на загін, який базувався в Холодному яру Чигиринського лісу. Трохи згодом, працівники депо мали змогу читати, розклені ним, партизанські листівки. За два дні до з'єднання загону з частинами Червоної Армії, 5 січня 1944 року, в останньому бою Холодноярського загону з німцями, Вася Хільченко загинув. Микола Печененко продовжив боротьбу, ставши сином 32-го полку 155-ї артилерійської бригади п'ятої гвардійської армії та свій бойовий шлях закінчив у Празі [6, 125–135].

У фонді редакції газети «Черкаська правда» відкладалась значна кількість листів громадян, що є специфічною категорією документів. За змістом, авторством, метою написання листи дуже різноманітні. Більша частина листів з тематики «Велика Вітчизняна війна», в яких йдеться про бойові дії частин Червоної Армії, прикордонників під час оборони у 1941 році та визволення у 1943–1944 рр. населених пунктів Черкаського краю. Частина справ сформована зі спогадів, нарисів учасників партизанського і підпільного руху про звірства окупантів, перебування

радянських громадян у фашистських концтаборах та в фашистській неволі. У спогадах ветерана війни, колишнього розвідника 596-го Штеттинського легкого артилерійського полку Ю. А. Зозулинського йдеться про важкі бої за визволення дітей з табору Дойч Алау (Східна Прусія) [7, 7–9]. У таборі утримувались понад тисячі дітей віком від 5 до 12 років радянських військовослужбовців, прикордонників. Діти працювали по 12–14 годин на залізниці, підносячи важке вугілля до ешелонів. Годували їх один раз на добу, а вночі у них брали кров для поранених німецьких солдат та офіцерів. Від нелюдських мук, виснаження діти вмирали щоденно. Серед визволителів табору був Черкащанин – гвардії лейтенант, інвалід війни 2-ї групи Н. Т. Гончаров [8, 3].

Певний інтерес представляють матеріали особового походження, в яких йдеться про бойові подвиги, найбільш пам'ятні епізоди війни колишніх партизан, підпільників, членів винищувальних загонів, що зберігаються у фонді «Учасники Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Серед цих документів значне місце займають спогади, анкети, фотографії, довідки, рукописи книг тощо.

У нарисі підполковника запасу «Фронтовим січнем», написаному за особистими спогадами підполковника запасу С. Богоявленського, йдеться про юних розвідників із Жашкова – Івана Лавинюка та Івана Хуторяньського, які безстрашно допомагали воїнам у визволенні їх рідного міста [9, 5–6].

Почесна і свята доля захисту Вітчизни звела юних месників Черкащини з партизанськими загонами та підпільними організаціями. Найпоширенішими мотивами вступу дітей до партизанських загонів були: патріотизм (боротьба з неадекватним ворогом разом з батьками) та особисті (помста за смерть рідних і близьких людей). Юних захисників краю підбадьорювала ще й листівка, яка була розповсюджена у січні 1942 року серед населення із закликом збирати відомості про ворогів, вчиняти диверсії, допомагати партизанам.

Ветеран війни О. О. Березовський описав у своєму нарисі «Піонери – народні месники Черкащини» участь дітей у підпільно-партизанській боротьбі з окупантами. Горнило війни в с. Лукашівка Монастирищенського району осиротило одинад-

цятирічного Льоню Стратієвського. Його батько загинув на фронті, а матір і дідуся у 1942 році розстріляли фашисти. За допомогою добрих людей хлопчика переправили до партизанської бригади Кондратюка. За дорученням командира він розклеював листівки, відозви до місцевого населення, збирав патрони, розвідував важливі відомості про дії окупантів, підтримував зв'язок з Цибулівськими підпільниками. В бою з карателями важкопоранений Льоня був захоплений в полон. Фашистські тортури його не зломали і після невдалих допитів він був розстріляний [10, 73].

У с. Свидівок Віра Заболотня, слухаючи радіоприймач, записувала зведення Радінформбюро і передавала їх партизанам. Разом із батьками вона добувала для народних месників продукти харчування, переносила зброю, проводила людей у ліс до партизанів, пильнувала явочні квартири від ворожих очей [10, 74].

Наприкінці 1943 року тринадцятирічний Петро Марченко з підпільниками з с. Юрківка Звенигородського району вбили гітлерівського офіцера. Петі дістався пістолет. Через деякий час на околиці села він з однолітками – Олександром Ільченко та Федором Бойко зробили засідку і відкрили стрільбу по автоколоні, за що одразу ж були схоплені і розстріляні німцями [10, 75].

Тринадцятирічний Ваня Босенко з с. Руська Поляна після того, як були розстріляні його мати та сестра, поклявся батькові і старшому братові помститися німцям за горе сім'ї. Спочатку Ваня вартував хату, коли в ній збирались партизани. Згодом він очолив групу товаришів-однолітків, які вишукували, приховували зброю і передавали її партизанам, вели розвідку, переховували радянських воїнів-втікачів з полону. Під час однієї з розвідок Ваня загинув [10, 76].

Активно допомагав Гельмязівським партизанам шести-класник з с. Сушки Яша Кикоть. Він розвідував розташування і переміщення гітлерівських військ, наявність у них озброєння, викрадав зброю і передавав її партизанам. За участь в організації втечі з-під арешту радянських офіцерів був схоплений німцями і розстріляний [10, 76].

Наявні документи свідчать про те, що в лавах народних месників боролись юні патріоти – Вася Голуб з с. Будище, Микола Шадира і Петро Тараненко з с. Білозір'я, Євген Кириченко

з с. Софіївка, Микола Морозенко з с. Хацьки, Марія Савега та Іван Івченко з с. Тубільці, Микола Гуля з с. Кумейки Черкаського району, Василь Мірошник з с. Буда-Орловецька Городищенського району, Ілля Чайковський з с. Біланки, Микола Мельник з с. Ромашівка Тальнівського району, Микола Дзирун з с. Княжа Кришиця, Іван Михайлюк з с. Долинка Монастирищенського району, Олександр Микульський з с. Юрчиха Кам'янського району, Іван Лога з м. Кам'янка [10, 77], Марія Даниленко, Михайло Темченко з с. Лубенці [11, 96–97].

У фонді Черкаського обкому Компартії України зберігається зворушливий нарис М. Ф. Проценко – «Спогади матері про Тальнівське підпілля», про її участь та двох її синів, одному з яких – Віталію на початку війни виповнилося лише 14 років, у підпільно-партизанській боротьбі проти окупантів. Кмітливий і безстрашний Віталій разом із своїми однолітками Іваном Штангеем, Купріяном Пипченко та Віталієм Береговенком збирали, приховували та передавали боєприпаси партизанам, добували розвідувальні дані про рух німецьких військ. Віталій героїчно загинув у лютому 1944 року, напередодні звільнення Тального радянськими військами [22, 9].

Участь дітей у боротьбі з нацизмом не носила масовий характер, але їх допомога, в більшості випадків, без зброї в руках, мала важливе і необхідне значення для функціонування підпільних організацій та життєдіяльності партизанських загонів. У фонді колишнього партійного архіву Черкаського обкому Компартії України зібрано значну кількість документів та матеріалів про героїчну боротьбу населення Черкаського краю проти німецьких загарбників. Серед загального масиву окремими групами зібрані протоколи засідань бюро, довідки, спогади, листи, свідчення, звіти, доповіді, списки, характеристики, нариси, фото про діяльність підпільних груп та партизанських загонів, в більшості з яких брали безпосередню участь малолітні герої.

Використовуючи радіоприймачі як єдиний зв'язок з радянським командуванням, вони слухали зведення Інформбюро, поширювали їх серед населення, виготовляли і розповсюджували листівки, вчиняли диверсії на залізницях, автошляхах, важливих об'єктах окупаційної влади, встановлювали зв'язок з партизанськими загонами, викрадали медикаменти, продукти

харчування, зброю і боеприпаси, звільняли з-під арештів та розстрілів, вивозу на каторжні роботи, переправляли в партизанські загони людей [13, 21].

Всіх їх не можливо перелічити, але про деякого з них слід згадати. У 1941–1944 рр. Анатолій Ільїн з с. Білозір'я сумлінно виконував завдання Смілянської підпільної організації шляхом розповсюдження листівок, крадіжки зброї і патронів та передавання їх у загін [14, 34]. Поруч із дорослими, активно боролись в Жашківській підпільній організації – Ф. М. Лисенко, І. М. Черниш (1927 р. н.). У Великій Яблунівці – Н. І. Бондаренко (1928 р. н.), М. Д. Присяжний (1927 р. н.). У Тальнівській підпільно-диверсійній організації – В. В. Проценко (1927 р. н.) [15, 27]. У Монастирищенській підпільній організації – В. А. Іщук, В. Т. Пархоменко, А. П. Натяганчук, М. М. Грицюк, А. Н. Кучеренко, В. І. Поліщук, І. М. Мельниченко, Ф. О. Якименко, П. М. Мельниченко, С. Є. Олійник (1927 р. н.), М. К. Дзирун (1928 р. н., після звільнення території був зачислений до військової частини як син полка), С. М. Грицюк, А. М. Скригонюк, Н. К. Лісовська, М. В. Пороховський (1928 р. н.), І. А. Михайлюк (1929 р. н.), Я. І. Вовкотруб (1930 р. н.) [16, 3].

У 1941–1943 рр. у складі Кам'янського партизанського загону ім. Ворошилова перебували А. С. Туренко, О. Ф. Микульський (1928 р. н.), Т. Ф. Микульська, А. М. Грицюк (1930 р. н.), Кам'янській підпільній організації – Г. Й. Кудря, П. П. Петренко (1927 р. н.) [11, 168]. У підпільно-партизанських загонах на території Корсунь – Шевченківського району – І. Г. Сулема, М. Якубенко, М. І. Шапран, В. І. Красюк, П. І. Володарський, Г. А. Кузьменко, М. П. Немирський (1927 р. н.), [16, 3]. О. О. Корженко (1928 р. н.), Л. А. Мудрик, П. А. Кузьменко, В. С. Олійник (1929 р. н.), А. Я. Царенко, М. П. Сіренко (1931 р. н.) [17, 8].

У 1942–1943 рр. у діяльності Вільшанської підпільної організації брали участь П. Кравченко (1927 р. н.). У 1943–1944 рр. в Корсунському партизанському з'єднанні «Рудого» активно боролись О. Я. Чуприня (1927 р. н.), С. Я. Микульський, В. В. Топчий, Г. Н. Дударенко, В. І. Дударенко, (1928 р. н.). У Чигиринському партизанському загоні під командуванням капітана П. А. Дубового – О. Є. Іщенко, М. О. Карпенко, К. Р. Гречаний, В. С. Кравченко, І. Н. Педорич, М. М. Березняк,

М. Д. Снежко (1927 р. н.), М. Т. Негода, П. А. Костенко, Г. Є. Шевченко (1928 р. н.), В. В. Шлютзинський, І. У. Назаренко, В. П. Коновалов, І. У. Лазаренко (1929 р. н.), М. М. Бодунов (1930 р. н.). У Звенигородській підпільно-диверсійній організації – В. С. Куценко (1927 р. н.). У Буцькій підпільно-диверсійній організації – В. Починок.

Постійна небезпека загрожувала маленьким месникам. Особливо діти наражались на їх відстеження, викриття і безжалюгідні розстріли [18, 1]. Так, були розстріляні у Кам'янському районі в с. Косарі С. П. Роздобудько (1927 р. н.), с. Михайлівка Ф. І. Жаботинська (1930 р. н.), В. Л. Чекаль (1937 р. н.).

У фондах виконкомів Жашківської районної ради зберігаються списки загиблих дітей в м. Жашків, селах Баптечки, Охматів, Житники, Побійна, Нагірна [19, 9], Корсунь-Шевченківської районної ради – в м. Корсунь-Шевченківському, в селах Стеблів, Квітки, Сахнівка, Шендерівка, Прутильці, Тараща, Глушки, Сотники [20, 16–32].

Рейхсміністр окупованих східних областей А. Розенберг 5 серпня 1941 року видав наказ про введення обов'язкової трудової повинності для населення. Усі мешканці віком від 15 до 60 років були зобов'язані зареєструватися на біржах праці, де їх агітували для добровільного виїзду в Німеччину. З цією метою Рейхскомісаріат «Україна» випустив плакати та листівки із закликком їхати до рейху. У кінотеатрах повсюдно демонструвалась кіноагітка «Дорога до Німеччини», в якій вихвалялося німецьке щасливе життя східних робітників. У перші місяці були такі, що повіривши агітації, рятуючись від скрути самі визвалися їхати до Німеччини, але охочих знайшлося небагато.

З весни 1942 року німецька економіка гостро потребувала робочої сили, тому нацистська влада взяла курс на примусове вивезення населення на роботу в Німеччину. Декретом А. Гітлера від 21 березня 1942 року був створений спеціальний орган – «Імперське бюро по використанню робочої сили» на чолі з гауляйтером Тюрінгії, обергрупенфюрером СС Фріцем Заукелем. За його розпорядженням населення окупованих територій повинно було заповнити потребу рейха в робочій силі. Цим жорстоким шляхом окупаційна влада поклала початок реалізації плану «Ост», яким передбачалось винищення населення

України і перетворення цієї території в благодатне місце для німецької нації. Для досягнення цієї мети складались обов'язкові плани кількості осіб на кожний населений пункт, застосовувались масові облави, спалення сіл, взяття заручників, вивіз учнів і студентів під час навчального процесу [21, 1–3].

Тих, хто уникав відправки, прирівнювали до саботажників і розстрілювали. Дітям доводилось остерігатися перебування в громадських місцях, до того ж небезпечно було залишатись вдома. Вони переховувались в печях, на горищах, клунях та у лісах, де мусили виживати самостійно, харчуючись лише одними ягодами. Для того, щоб не потрапити в рабство, деякі юнаки та дівчата штучно заражали ділянки свого тіла отрутохімікатами, маніпулюючи цим важку форму заразної хвороби.

У 1943 році розпочалось справжнє полювання на людей. В населених пунктах оприлюднювались накази, списки приречених на вивезення, попередження про спалення хат, залякування тим, що забиратимуться матері чи молодші сестри, якщо юнаки та дівчата не з'являться на комісію для реєстрації на біржі праці. Окупантами було здійснено операцію під кодовою назвою «Сіно» [22, 74]. Вивозились цілі родини, і не зважаючи на вік, забирали навіть 10–14-річних дітей [23, 32–34].

Патріотизм був дуже високий, а хоробрість глибоко усвідомленою, такою, що визначає вчинок людини. За свідченням жителя м. Жашків М. П. Рия, у вересні 1943 року він був вивезений до Австрії разом з братами та сестрами. За носіння на одягу піонерського значка, яким він ідентифікував себе радянською людиною, півтора місяці утримувався під арештом у спецтаборі [24, 2]. А. О. Кармазін (1931 р. н.) разом із матір'ю був вивезений у Німеччину, та не зважаючи на його малий вік, працював чорноробочим на хімічній фабриці [25, 1].

У фільтраційних справах на репатрійованих осіб зібрані характеристики, довідки, висновки перевірочних комісій, картки обліку, анкети, реєстраційні листи, карти працівника, посвідчення, книжки робітників, тимчасові паспорти, опитувальні листи, що свідчили про роботу в фашистській Німеччині насильно вивезених малолітніх мешканців Черкаського краю. Під час каральної операції німців в хуторі Буда Чигиринського району Н. Г. Деркач (1930 р. н.) [26, 1], К. П. Чиж (1929 р. н.) [27,

1–7] та в с. Мельники Чигиринського району М. І. Проценко (1929 р. н.) [28, 1] та Г. П. Рак (1927 р. н.) [29, 3–4] за обставинами долі, за зв'язок із партизанами, не були розстріляні разом з односельцями, а насильно вивезені на каторжні роботи.

У розпорядженні Золотоніської районної управи до всіх старост сіл та керівників громадських дворів району наголошувалося організувати відправку робітників до Німеччини з визначенням конкретної кількості осіб по кожному населеному пункту [30, 77]. За розпорядженням начальника Золотоніської біржі праці «всі громадяни 1928 та 1929 року народження, хлопці та дівчата, мусять працювати в громадських дворах» [30, 73].

Спогади очевидців доповнюють офіційні документи та правдиво розкривають важке життя людей в окупацію, з яких сформована колекція «Історичні довідки про найважливіші події Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. в м. Черкаси та Черкаському районі». Чимало спогадів збереглося про важкий шлях у Німеччину, в яких переважає зневага та ненависть з якими ставилися гітлерівці до тих, кому не пощастило уникнути відбування рабської праці. Саме за спогадами можна прослідкувати кардинальні зміни в усталеному ритмі життя та емоційному стані дітей.

Масова експлуатація дитячої праці найтяжчим чином відбилася на подальшій їх долі. Із спогадів мешканки м. Черкаси Рахліної: «Світанок. Листопад 1943 року. Фашистські розбійники оточили хати й почали виводити з хат чоловіків і жінок. Всіх гнали на вулицю Шевченка і ставили в колону. Ось жінки виходять до своїх чоловіків, щоб передати одяг і харчі, але фашисти ставлять в колону і жінок. Ось біжать двоє малих дітей 4 і 6 років і просять маму повернутись додому. Але огидний фашист відійшов від колони і мерзеним чоботом пхнув дітей в бруд» [31, 19]. Жителька с. Драбів згадувала: «Коли починалося бомбардування, бабуся брала мене на руки та бігла у ляховатися, бо на городи бомби не кидали, а кидали їх на будинки. Коли ж самі німці заходили до села, то хапали хлопчиків та кидали їх живими в криниці, бо вважали, що це майбутні солдати Червоної Армії». За роки окупації в м. Черкаси було закатовано 60 дітей віком до 12 років, а в с. Вдовичене і хуторі Буда Чигиринського району – 113 дітей [32, 11 зв.].

У довідці голови сільради с. Скрипчинці, складеною після

звільнення села, у жовтні 1944 року, зазначалось, що після захоплення німецькими військами 29 липня 1941 року села, школа не працювала. Трохи згодом «була відкрита і висвячена. Зайшло дітей з десятків, походили з початку декілька днів. А пізніше ходило все менше і менше, і дійшло відвідування до нуля, школа була закрита за наказом гебітскомісара, в якому йшлося: «Нащо нам грамота, коли їсти не буде чого. Всім до фізичної праці» [33, 17].

Фонди сільських управ, старостатів і громадських дворів якнайкраще висвітлюють одну з трагічних сторінок історії війни – примусовий вивіз людей на роботи у фашистську Німеччину. У функції управ входило виконання постанов, наказів, розпоряджень окупаційної влади щодо збирання грошових і натуральних податків, продуктів харчування, одягу з місцевого населення, реєстрації і здачі радіоприймачів та платівок політичного і агітаційного характеру перепишу художі, конфіскації корів, організації роботи громадських дворів, виконання різного роду трудових повинностей, до яких безумовно залучались діти, складання відомостей про кількість молоді 1922–1937 року народження, відправлення населення на примусові роботи до фашистської Німеччини та ін. [34, 45].

В наказі Дробрівської земельної управи наголошувалось: «Всіх дітей притягати до роботи. Роботу розпочинати якомога раніше. Всі працюючі повинні залишати село в 4 години ранку, а жінки в 6 годин ранку» [35, 29]. За свою каторжну працю населення отримувало мізерний пайок: «працездатним дорослим робітникам – по 9 кг [36, 85], дітям до 14 років – 4,5 кг [37, 170] зернових на місяць». До працездатного населення відносились особи віком від 14 років [36, 5]. Деякі управи зобов'язували ставати до роботи дітей від 11 років [37, 104]. До роботи залучались навіть жінки з дітьми ясельного віку. Так, в Чумгацькому громадському господарстві Дробрівського району до числа працездатного населення були віднесені 79 жінок у яких було 117 дітей ясельного віку [36, 18]. За розпорядженням районних управ старости села повинні були доповідати про порушників трудової дисципліни, з метою відправки їх в трудові табори [38, 148].

Проте, профашистські газети, які вірою і правдою служили новим господарям, рясніли досягненнями про піклування українських дітей. В газетах «Українська думка», що видавались

в Черкасах у 1941–1943 рр. інформувалось, що до новорічних свят у всіх школах, дитячих садках та дитячому будинку були влаштовані для дітей різдвяні ялинки [39, 4], дитячі ранки до дня пам'яті Великого Кобзаря [39, 2] та концерти для учнів [40, 2].

Деякі статті носили дещо піклувально-критичний характер. У статті «Дітей треба доглядати» йдеться про те, що в Черкаському дитячому будинку через велике скупчення дітей здійснюється недостатнє медичне обслуговування. Наголошувалося на посиленні нагляду за дітьми лікарями міста [41, 4]. Стаття «Знедолені нагадують про себе» привертає увагу читачів до скрутного життя десяти Черкаських глухонімих підлітків-сиріт, які залишились без засобів до існування [42, 2]. У статті «Зверніть увагу на дітей» акцентується увага батьків на поведінку дітей в школі та в громадських місцях: на вулиці, в театрі і кінотеатрі. Наголошується на вихованні в них ввічливого ставлення до людей [43, 2]. Крім того актуальною на часі була стаття «Чому діти не ходять до школи?», в якій йшлося про неналежний контроль з боку батьків щодо відвідування дітьми шкільних уроків [44, 4]. Стаття «За це варто подбати» присвячена правильній організації дозвілля дітей: організації денних кіносеансів, вистав і концертів [45, 2].

Газети рясніли оголошеннями із запрошенням продовжувати навчання в школах, в тому числі і в спеціалізованих школах для сліпих, глухонімих та музичній школі [46, 2], про організацію роботи дитячих садків [47, 4] та початок нового навчального року в школах Черкащини [48, 1].

Окремі статті присвячені дитячому будинку № 1, яким керувала О. М. Шулержко. Олександра Максимівна була дружиною священика Української автокефальної церкви, який за свої релігійні переконання був підданий репресіям і висланий на Колиму, матір'ю радянського танкіста, який заживо згорів у танку під час бою та вихователкою за професією. Вона в роки нацистської окупації з власної ініціативи організувала в Черкасах дитячий притулок. Коли розпочалася війна, вона з болем у серці дивилася на знедолених, голодних, брудних дітей, які, не маючи притулку, блукали вулицями окупованих Черкас.

Наближалась зима, ставало дедалі холодніше. Жінка часто зустрічала батьків, які просили відновити дитсадок, в якому до

війни працювала Олександра Максимівна. І тоді вона наважилася піти до міської управи з проханням дати на це дозвіл. Відновити дитсадок не дозволили, проте завдяки сміливості і наполегливості О. М. Шулежко вдалося дістати дозвіл на відкриття дитячого будинку, але допомоги з боку нової влади вона не одержала.

Жінка збрала біля себе своїх колишніх співпрацівників, котрі погодились на важку безоплатну роботу. Вихователями стали Марина Мирець та Павло Панфьоров. Її помічниками були Іван Кушнір та його донька Мотря Іванівна. Вони взяли на себе важкі господарчі роботи: рубали дрова, топили печі, носили воду. Так у приміщенні довоєнного дитсадка № 4 по вулиці Комсомольській (тепер Смілянська) відкрився дитячий будинок.

Першим вихованцем став маленький хлопчик, якого підбрала Олександра Максимівна на вулиці біля мертвої матері. Спочатку він жив у неї вдома разом з її дочками Аллою і Ларисою. Поступово про дитячий будинок стало відомо в місті і сюди почали все частіше приводити безпритульних, а також тих, чий батьки загинули або померли. Дітям було від одного року до чотирнадцяти. Серед них були українці, росіяни, євреї. Особливо побільшало дітей після масових розстрілів євреїв.

Олександра Максимівна знала, що за переховування євреїв або допомогу їм німецька влада оголосила розстріл, та це її не зупинило. Звичайно, вона розуміла, що ризикує не лише своїм життям, але й життям своїх дочок, та пішла на цей ризик за велінням серця матері: записала у список вихованців дитбудинку дітей-євреїв під вигаданими прізвищами, дала їм нові імена, національність. Так з'явилися татари, вірмени, цигани і навіть греки. Звичайно, це був великий ризик, адже не було гарантії, що хтось із дітей не скаже комусь випадково, що та чи інша дитина – єврейське дитя. Але жодного разу за всі роки фашистської окупації ніхто з її вихованців не проговорився, не видав цієї таємниці. Якось з поліції прийшли за єврейським хлопчиком, та його встигли заховати, а поліцейам сказали, що він втік.

З часом дітей ставало все більше. Газета «Українська думка» від 23 жовтня 1941 року писала: «Міською управою організовано дитбудинки безпритульних дітей. У будинку налічується до 30 дітей. Але їх кількість щоденно збільшується. Діти протягом

доби живуть під наглядом вихователів...» З нагоди початку шкільного року в цій газеті від 2 вересня 1942 р. повідомлялось, що «в дитячому будинку, яким завідує О. М. Шулежко, відбувся святковий вечір. Вихователі склали цікаву й різноманітну програму, яку з піднесенням виконували діти. Тут були співи, читання віршів, сольні і групові танці і фізкультурні вправи» [49, 1].

Як керівник дитячого закладу Олександра Шулежко змогла у війну зібрати під одним дахом і врятувати 102 сиріт [50, 6].

У численних фондах окупаційної влади зберігаються розпорядчі документи про встановлення нових порядків, серед яких є свідчення про «турботу» до молодого покоління місцевого населення з вихваляннями про відкриття навчальних закладів [51, 18], дитячих садків та ін. Водночас, замовчуючи той факт, що за розпорядженням гебітскомісара, у лютому 1943 року дошкільні заклади вилучались із переліку установ підпорядкованих райуправам і переводились на самозабезпечення під приводом переведення їх до новоутворених, так званих, комітетів, товариств допомоги тим самим погіршуючи організаційне та матеріальне забезпечення цих установ. У свою чергу, органи влади у стислі терміни виконали це розпорядження. Так, у травні 1943 року в м. Золотоноша було засновано Товариство Самопомоги з метою надання матеріальної допомоги особам, що опинились у важкому матеріальному стані, інвалідам, хворим, сиротам та безпритульним дітям.

Відкриття шкіл німцями переслідувалося їм же вигідними цілями: для утримування під наглядом дітей і тим самим виявляючи тих, хто допомагав партизанам, а також тримаючи в постійній тривозі батьків за своїх дітей, які таким чином ставали заручниками місцевої влади.

Для здійснення цього проекту, на утримання шкіл, в обов'язковому порядку відраховувався 1% із заробітної плати працівників всіх установ. На зібрані кошти у планах Товариства було не тільки здійснення допомоги хворим та інвалідам, але й утримання 55 дітей в дитсадку і яслах та заснування будинку сиріт та безпритульних дітей. Крім того Товариство звернулось до всіх старостатів та громадських дворів виявити круглих сиріт та безпритульних дітей їх громад [23, 28].

Черкаська районна управа звернулася до старост сіл з

вимогою налагодження відвідування учнями шкіл. Пропонувалось штрафувати батьків: за перше виявлення відсутності дитини в школі – 100 крб., за друге – 500 крб.

Незважаючи на щоденні труднощі, люди продовжували жити, пристосовуючись до обставин воєнного часу. Хоробрість виникала раптово, і тоді людина порушувала всі канони життя або смерті. У с. Гуляйка Тальнівського району гестапівці, знайшовши у будинках підпільників радіопристрій та типографський станок, спалили їх двори. Дев'ятирічна Ліда – донька підпільника М. Ф. Панченка, яку переховували сусіди, не могла витримати жалібного скавчання собаки та її цуценят. Вона непомітно заскочила у палаючий хлів та винесла їх назовні, таким чином врятувавши їх від страшної смерті [52, 14].

Після звільнення територій краю одним із соціальних наслідків війни стало сирітство та масова дитяча безпритульність. У фондах виконавчих комітетів районних рад, районних відділів народної освіти, районних статистичних інспекцій, охорони здоров'я за 1944–1945 рр. зберігаються численні списки, звіти [53, 76], дітей – сиріт [54, 102], які потребували державної опіки [55, 13], взяття на патронат, опіку, усиновлення [56, 7], інформації про вилучення безпритульних дітей з вулиць, вокзалів, поїздів та влаштування їх в дитячі будинки [57, 19 зв.].

Для прикладу, на початку 1944 р. в Черкаському районі нараховувалось 193 дитини-сироти. Відповідно до постанов ЦК КП(б)У та РНК УРСР «Про заходи по боротьбі з дитячою безпритульністю» місцеві органи влади зобов'язувались «встановити жорсткий контроль за своєчасною і повною реалізацією продовольчих фондів, що виділяються для харчування дитячих будинків, покращити харчування дітей в дитбудинках за рахунок надання фондів молока» [58, 8]. Виконкоми райрад зобов'язували всіх голів виконкомів сільських рад та голів колгоспів створити комісії з боротьби з дитячою безпритульністю, відкривати дитячі будинки для дітей-сиріт [57, 20], організувати належні умови проживання та «забезпечити дітей одягом, взуттям, продуктами харчування» [59, 473], провести «облік дітей – круглих сиріт, патронуваних і тих, що знаходяться під опікою та перевірити їх матеріально-побутові умови» [60, 29].

З метою виходу якомога більшої кількості працівників на

роботу під час весняної посівної компанії в колгоспах організовувались сезонні дитячі ясла, за потребою, для грудних дітей, навіть у виробничих бригадах. Так, у березні 1944 року в Черкаському районі було створено 44 ясел для 1750 дітей [59, 53], дитячі садки переводились на 12-годинний робочий час [60, 12]. Відновлювали свою роботу школи. Вже в квітні 1944 року в Черкаському районі було відкрито 35 шкіл, охоплено навчанням 5140 учнів, що складало 80, 2 % дітей шкільного віку [59, 118]. Зокрема, в постанові виконкому Смілянської міської ради від 16 березня 1945 року зазначалось: «Відділу держзабезпечення на підставі списків, надісланих школами, на дітей сиріт та сімей фронтовиків, які не відвідують школу за браком одягу та взуття, надати допомогу з тим, аби цих дітей поступово залучити до школи. Зобов'язати завідувача міськквн та директорів шкіл організувати навчання дітей на дому, з тим, аби цих дітей підготувати до навчання в наступних класах» [57, 25].

За потребою часу, особливо активізувалась діяльність державних органів після введення в дію Указу Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 року «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним та одиноким матерям, посилення охорони материнства і дитинства», установлення почесного звання «Мати-героїня», ордена «Материнська слава» і медалі «Материнство». Проводилась роз'яснювальна робота з усиновлення дітей та надання матеріальної допомоги матерям, школам, дитячим будинкам, організації дитячих кімнат при відділеннях міліції [60, 31], організації доставки дітей з вокзалів за місцем їх проживання [61, 76 зв.].

Отже, війна стала трагедією для всього суспільства. Особливо вразливою групою населення були діти, і не лише через загрозу їхньому життю, але й через уразливість їхньої, ще не сформованої психіки. Життя в окупації найтяжчим чином відобразилося на подальшому житті, здоров'ї та світогляді дітей та підлітків.

Отже, за довгих чотири роки, які тривала війна з нацизмом, неповнолітні мешканці нашого краю від малюків до старших школярів, сповна випробували усі її жахи. Війна щодня, кожную секунду і так упродовж майже чотирьох років. Адже війна в сотні разів страшніша, якщо бачити її дитячими очима. І ніякий час не зможе вилікувати рани від війни, тим паче дитячі.

1. История Великой Отечественной войны Советского Союза:

- 1941 – 1945 : в 6 т. 1941–1945 pp. – М. : Восниздат, 1965. – Т. 6. – 319 с.
2. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. П-4619, оп. 8, спр. 170.
 3. ДАЧО. – Ф. П- 4619, оп. 8, спр. 138.
 4. ДАЧО. – Ф. П-4619, оп. 8, спр. 154.
 5. ДАЧО. – Ф. П-5644, оп. 6, спр. 51.
 6. Горб-Дубова Т. П. Україна не стала на коліна / Т. П. Горб-Дубова. – Черкаси : Віддуння-Плюс, 2010. – 152 с.
 7. ДАЧО. – Ф. Р- 4319, оп. 2, спр. 8.
 8. ДАЧО. – Ф. Р- 5668, оп. 1, спр. 5.
 9. ДАЧО. – Ф. Р-5549, оп. 6, спр. 4.
 10. ДАЧО. – Ф. Р-5549, оп. 8, спр. 2.
 11. ДАЧО. – Ф. П-4619, оп. 8, спр. 204.
 12. ДАЧО. – Ф. П-5644, оп. 6, спр. 245.
 13. ДАЧО. – Ф. П-864, оп. 1, спр. 15.
 14. ДАЧО. – Ф. П-5644, оп. 6, спр. 259.
 15. ДАЧО. – Ф. П-4619, оп. 8, спр. 144.
 16. ДАЧО. – Ф. П-4619, оп. 8, спр. 20.
 17. ДАЧО. – Ф. П-4619, оп. 8, спр. 17.
 18. ДАЧО. – Ф. Р-624, оп. 1, спр. 2.
 19. ДАЧО. – Ф. Р-1628, оп. 1, спр. 31.
 20. ДАЧО. – Ф. Р-72, оп. 3, спр. 1.
 21. ДАЧО. – Ф. Р-624, оп. 1, спр. 3.
 22. Буренко І. Н. Канів у 2 Світовій війні 1941 – 1945 / І. Н. Буренко. – Канів : Дніпрова зірка, 2010. – 321 с.
 23. ДАЧО. – Ф. Р-1850, оп. 1, спр. 3.
 24. ДАЧО. – Ф. Р-5625, оп. 2, спр. 439.
 25. ДАЧО. – Ф. Р-5625, оп. 2, спр. 24016.
 26. ДАЧО. – Ф. Р-5625, оп. 2, спр. 4788.
 27. ДАЧО. – Ф. Р-5625, оп. 2, спр. 9921.
 28. ДАЧО. – Ф. Р-5625, оп. 2, спр. 7081.
 29. ДАЧО. – Ф. Р-5625, оп. 2, спр. 7138.
 30. ДАЧО. – Ф. Р-1850, оп. 1, спр. 3.
 31. ДАЧО. – Ф. Р-534, оп. 1, спр. 4.
 32. Життя в окупації : альбом дитячих малюнків та док.-публіц. творів / Міжнар. фонд "Взасморозуміння і толерантність" ; уклад. О. А. Воронкіна. – Черкаси : Вертикаль : Кандич С. Г., 2013. – 56 с.
 33. ДАЧО. – Ф. Р-1840, оп. 1, спр. 13.
 34. ДАЧО. – Ф. Р-1775, оп. 1, спр. 1.

35. ДАЧО. – Ф. Р-1788, оп. 1, спр. 2.
36. ДАЧО. – Ф. Р-1826, оп. 1, спр. 13.
37. ДАЧО. – Ф. Р-1814, оп. 1, спр. 5.
38. Українська думка. – 1943. – 21 жовтня. – № 95 (134).
39. Українська думка. – 1942. – 17 березня. – № 32 (71).
40. Українська думка. – 1943. – 10 березня. – № 20 (174).
41. Українська думка. – 1941. – 25 листопада. – № 24.
42. Українська думка. – 1941. – 30 грудня. – № 39.
43. Українська думка. – 1942. – 15 лютого. – № 19 (58).
44. Українська думка. – 1942. – 31 жовтня. – № 98 (137).
45. Українська думка. – 1942. – 8 лютого. – № 16 (55).
46. Українська думка. – 1941. – 21 жовтня. – № 9.
47. Українська думка. – 1942. – 23 грудня. – № 113 (152).
48. Українська думка. – 1942. – 5 вересня. – № 82 (121).
49. Українська думка. – 1942. – 2 вересня – № 81 (120).
50. Загоріна Р. Пам'яті славетної землячки / Р. Загоріна, Т. Шапіро. – Черкаси : Вертикаль, 2008. – 48 с.
51. ДАЧО. – Ф. Р-3445, оп. 2, спр. 2.
52. ДАЧО. – Ф. П-5644, оп. 6, спр. 246.
53. ДАЧО. – Ф. Р-1234, оп. 1, спр. 8.
54. ДАЧО. – Ф. Р-630, оп. 1, спр. 24.
55. ДАЧО. – Ф. Р-1087, оп. 1, спр. 5.
56. ДАЧО. – Ф. Р-3324, оп. 1, спр. 13.
57. ДАЧО. – Ф. Р-2688, оп. 1, спр. 6.
58. ДАЧО. – Ф. Р-2417, оп. 1, спр. 2.
59. ДАЧО. – Ф. Р-80, оп. 2, спр. 1.
60. ДАЧО. – Ф. Р-1890, оп. 1, спр. 13.
61. ДАЧО. – Ф. Р-121, оп. 1, спр. 16 а.

Л. Г. Лисиця

ФУНКЦІОНУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ УСТАНОВ ДЛЯ ПОСТРАЖДАЛИХ НЕПОВНОЛІТНІХ ГРОМАДЯН ЧЕРКАЩИНИ В ПЕРІОД ВІДБУДОВИ (1943–1950 рр.)

Неймовірні випробування воєнної доби особливо боляче зачепили наймолодшу частину українського соціуму. Війна позбавила багатьох неповнолітніх українців родинного затишку, перетворивши їх на сиріт і безпритульних. Владні партійно-радянські структури намагалися зарадити цій ситуації, розгортаючи мережу спеціальних установ для постраждалих дітей.

Незважаючи на беззаперечну актуальність та наукову цінність означеної проблеми, вона по суті залишається цілинною у вивченні. Абсолютно не розроблена вказана тематична ніша й на регіональному рівні. Виходячи з цього, метою даної розвідки є аналіз особливостей функціонування спеціальних дитячих установ Черкащини у відбудовний період (1943–1950 рр.). Залучений емпіричний матеріал в основному стосується районів нашого краю, які в період, що досліджується, входили до Київської, Полтавської, Кіровоградської та Вінницької областей.

Після визволення Черкащини від гітлерівських загарбників (вересень 1943 – березень 1944 рр.) у системі заходів органів місцевого самоврядування та компартійних комітетів дедалі більше місця належало питанням допомоги сиротам, боротьби з дитячою бездоглядністю і безпритульністю. А масштаби цього примноженого страшною війною соціального лиха були справді вражаючими, і про це засвідчують статистичні дані та конкретні факти. Так, по Кам'янському району (тоді – Кіровоградської обл.) на вересень 1944 р. було обліковано 144 дитини-сироти, на квітень 1945 р. – 182, а на січень 1946 – 1948 [1, 1, 2, 9]. Подібне спостерігалось і інших районах краю.

Слід зазначити, що до категорії позбавлених родинного затишку дітей відносили не лише круглих сиріт. Наприклад, серед 53 підопічних Смілянського будинку дитини 34 були напівсиротами, у 3-х батьки знаходилися на фронті, решта малюків зовсім не мала батьків [2, 41]. До збільшення кількості безпритульних дітей долучалася й радянська репресивна система. Адже чимало неповнолітніх громадян опинялися в такій соціальній категорії з причин незаконних арештів і заслання їхніх батьків як «ворогів народу» [3, 50].

З метою допомоги постраждалим внаслідок війни дітям і підліткам центральні та місцеві владні структури створили необхідну нормативно-розпорядчу базу, провели багатогранну організаторську роботу. Так, ще в березні 1943 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили спільну постанову «Про організацію допомоги дітям-сиротам, батьки яких загинули в боях чи були замучені й розстріляні фашистськими загарбниками.» Цей директивний документ зобов'язував виконками обласних рад депутатів трудящих та обкоми партії забезпечити виявлення та облік дітей-сиріт, створити пункти прийому і розподілу бездоглядних (приймальники-розподільники), розгорнути мережу спеціальних установ для постраждалих дітей (дитячих будинків різного типу, будинків дитини), а також проводити роботу з патронування цієї соціальної категорії, влаштування під опіку, організації усиновлення тощо. Для керівництва цією роботою було утворено державну комісію, яку очолив заступник голови РНК УРСР М. П. Бажан [4, 341–342].

Постанова РНК УРСР № 307 від 28 вересня 1943 р. націлювала на практичне вирішення питань розгортання мережі дитбудинків [5, 77], а спільна постанова уряду УРСР та ЦК КП(б)У № 917, ухвалена в липні 1944 р., поставила вимогу місцевим органам влади посилити роботу з боротьби із дитячою бездоглядністю і безпритульністю [6, 59]. І наступні роки у розпорядчій діяльності центральних органів влади ці питання займали пріоритетне місце.

На виконання означених директив на місцях приймалися відповідні рішення та проводилася конкретна робота. Так, лише за 1944 р. Полтавським облвиконкомом було ухвалено 8 постанов з питань допомоги бездоглядним і безпритульним

дітям, створення та діяльності дитячих спеціальних установ [7]. Таку ж розпорядчу активність у цих питаннях демонстрували й керівні органи Вінницької, Київської та Кіровоградської областей.

При виконках обласних та районних рад депутатів трудящих було утворено комісії для боротьби з дитячою бездоглядністю і безпритульністю та запроваджено інститут громадських інспекторів з цих питань, які діяли в певних мікрорайонах. Ці структури та персоналії проводили велику роботу з облаштування життя знедолених дітей. Так, у Кам'янському районі станом на квітень 1945 р. з 182 виявлених дітей-сиріт 76 було направлено в дитбудинки, 100 – на індивідуальне патрунування, 3 – під колективну опіку колгоспами, а 3 було усиновлено [1, 2].

Поряд з цим досить часто місцеві органи влади проводили цю роботу формально, а подекуди комісії з боротьби із дитячою бездоглядністю і безпритульністю навіть не були створені. Такі факти, наприклад, було встановлено в результаті перевірки органами прокуратури Київської області роботи з цих питань Ладизинського райвиконкому (нині – Уманський район) [8, 7].

Провідну роль у соціальній реабілітації постраждалих неповнолітніх відігравали спеціальні дитячі установи, роботою яких поряд з центральними опікувалися й місцеві органи влади та управління.

Велику роботу з виявлення та влаштування бездоглядних і безпритульних дітей проводили органи НКВС, які поряд з цим відповідали за діяльність дитячих приймальників-розподільників. Як правило, знедолені діти перебували в цій установі близько двох тижнів і, якщо батьки не відшукувалися, таких неповнолітніх через органи народної освіти та охорони здоров'я направляли у дитбудинки, будинки дитини, на патрунування та усиновлення. Підлітків віком понад 14 років за допомогою мобілізаційних відділів влаштовували на роботу в промисловості чи сільському господарстві [9, 81–82]. Приймальник-розподільник на 50 місць функціонував, зокрема, в м. Черкаси [10, 17].

Як засвідчують джерела, існувала гостра проблема з влаштуванням 15-річних підлітків, які становили контингенти

дітприймальників-розподільників. Так, у розпорядженні виконкому Київської обласної ради депутатів трудящих від 15 січня 1947 р. наголошувалося на тому, що керівники підприємств та радгоспів чинять спротив прийому на роботу цієї категорії неповнолітніх [11, 1].

Ключове місце у влаштуванні життя дітей-сиріт займали дитячі будинки як звичайного, так і спеціального типу. Невдовзі після визволення Лівобережжя уже 10 листопада 1943 р. було прийнято спільну постанову бюро Полтавського обкому КП(б)У і виконкому обласної ради про відкриття до 1 грудня того ж року щонайменше 16-ти міжрайонних дитячих будинків з контингентами 2200 вихованців, у тому числі й установи такого типу в Золотоносському районі [12, 180]. Подібні постанови було ухвалено й владними структурами Вінницької, Київської та Кіровоградської областей.

Відповідні рішення місцевої влади про розширення мережі та збільшення контингентів дитбудинків приймалися і в подальший період. Так, постановою виконкому Київської обласної ради депутатів трудящих № 673 від 16 квітня 1947 р. передбачалося додатково відкрити дитбудинки у м. Шполі, с. Дубова Бабанського (тепер – Уманського) району та смт Катеринополі на 100 вихованців у кожному, а в с. Селище Корсунь-Шевченківського району і с. Дубіївка Смілянського – з контингентами по 75 дітей. Планувалося також суттєво збільшити контингенти вже існуючих дитбудинків [13, 129–131].

Для дітей полеглих військовослужбовців та партизанів створювалися спеціальні дитбудинки Наркомату освіти, які відрізнялися від звичайних дитустанов дещо кращим фінансуванням та матеріально-технічним забезпеченням. Так, згідно постанови РНК УРСР № 193 від 11 березня 1944 р. відкривалися спеціальні дитбудинки у м. Золотоноші на 150 місць, м. Умані – на 120, м. Черкаси – на 100 [14, 55; 15, 48].

Чисельність та контингенти дитбудинків як звичайного, так і спеціального типів неухильно зростали. Основні відомості про дитбудинки Черкащини, які знаходилися на території районів тодішніх Київської та Полтавської областей, містить матеріал таблиці 1.

Таблиця 1

Відомості про дитбудинки Черкащини станом
на лютий 1948 р.

№ п/п	Місце знаходження дитбудинку	Всього вихованців		Площа спальних приміщень		Площа робочих приміщень		Кількість ліжок в ізоляторі
		план	факт.	загальна	на 1 дит.	загальна	на 1 дит.	
1	м. Золотоноша	150	179	280	1,5	252	1,4	8
2	м. Звенигородка	240	235	308,5	1,3	77	0,3	10
3	м. Сміла	200	200	264	1,1	300	1,5	10
4	м. Черкаси	100	96	165	1,6	125	1,2	4
5	м. Черкаси	100	97	184	1,8	-	-	2
6	м. Умань	150	148	283	1,9	32	0,2	6
7	с. Чайківка	140	126	150	1,2	110	0,9	7
8	Христин. р-ну с. Житники	75	80	148	1,8	56	0,7	3
9	Жашківського с. Дзензелівка	100	100	217	2,1	45	0,4	3
10	Маньківського м. Тальне	75	75	76	1	-	-	-
11	м. Городище	100	105	75	0,7	103	0,9	5
12	с. Дубівка	75	80	130	1,6	50	0,6	5
13	Смілянського с. Дубова	100	90	130	1,4	43	0,5	4
14	Бабанського с. Селище	75	60	100	1,6	40	0,6	3
15	Корсунь- Шевченківського	75	79	155	1,9	-	-	-
16	смт. Катеринопіль	150	191	342,5	2,3	350	1,8	22
17	м. Золотоноша	200	233	478	2,5	469	2,2	20
18	с. Дар'ївка	150	141	229	1,5	227	1,6	12
19	м. Сміла	100	96	190	2	40	0,4	6
20	с. Таганча	120	120	253	2,1	137	1,1	10
21	Канівського м. Умань	100	99	542	5,4	111	1,1	5
	м. Черкаси	2575	2630	4700	сер.	2567	сер.	143
	21				1,7		0,7	

[Складено за: 16, 25–49].

Як впливає з наведеної таблиці, у районах Черкащини, які входили тоді до Київської та Полтавської областей, налічувався загалом 21 дитбудинок, в тому числі, 15 – загального типу і 6 – спеціального. Їх контингенти у 1948 р. становили сумарно 2630 вихованців, що дещо перевищувало заплановані показники.

Тяжкий повоєнний час вимагав і створення будинків дитини, в яких утримувалися немовлята-сироти віком до трьох років. Згідно постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 серпня 1943 р. органи Наркомату охорони здоров'я, в компетенції яких переважно й знаходилися питання турботи про немовлят, відразу, в міру визволення районів краю, розпочали надзвичайно копітку і відповідальну роботу з розгортання мережі будинків дитини [17, 463]. Про те, що місцеві органи влади постійно тримали в полі зору проблеми роботи цих специфічних установ, засвідчує, зокрема, відповідна постанова виконкому Київської обласної ради депутатів трудящих № 2301 від 15 жовтня 1948 р., якою серед іншого передбачалося збільшити кількість ліжок у Смілянському будинку дитини з 65 до 115, а в Черкаському – з 50 до 75. Цим документом визначалися й конкретні заходи щодо поліпшення фінансування та матеріально-технічного постачання закладів для наймолодших сиріт [18, 93–96].

Згідно з нормативними документами з метою забезпечення малюків віком до одного року материнським молоком у штати будинків дитини вводилися годувальниці. Кожна з цих специфічних працівниць обслуговувала двох немовлят [19, 42].

Одним з наслідків війни було зростання чисельності дітей-інвалідів, що спонукало владу розгорнути мережу спеціальних установ для такої категорії неповнолітніх. Для прикладу, в м. Черкаси було відкрито дитбудинок для дівчаток з фізичними вадами, де в 1946 р. утримувалося 36 дітей. Серйозне каліцтво мало 20 дівчаток, при цьому четверо не могли самостійно пересуватися, а троє потребувало протезування. Щодо вікового складу цих підопічних, то одна була 6-річною, 5 – мали вік 7–8 років, а 14 вихованок – 9–12 років [20, 4]. У містах Золотоноші та Умані були розташовані установи для глухонімих дітей, в Умані та с. Бакаївці (Золотоніщина) – для олігофренів, а в м. Звенигородці – для хворих на грибові недуги [21, 73].

З державного та місцевих бюджетів виділялися певні кошти на утримання спеціальних дитячих установ, проте, зрозуміло, вони були недостатніми. Так, у IV кварталі 1947 р. для Дубівського (Бабанського району) та Катеринопільського дитбудинків було асигновано по 112,1 тис. крб., для Дзензельського (Маньківського району) – 120,5 тис. крб., а для Селищанського (Корсунь-Шевченківського району) – 84,9 тис. крб. [22, 137]. Для організації допомоги дитустановам з боку державних, партійних, комсомольських органів та громадських організацій створювалися піклувальні ради, а з метою хоча б часткового вирішення проблеми матеріального забезпечення при дитбудинках та будинках дитини було організовано підсобні господарства і майстерні [15, 93–97].

Переважно з об'єктивних, а також і певних суб'єктивних причин умови утримання вихованців дитустанів залишали бажати кращого. Як правило, ці специфічні заклади розташовувалися у пристосованих, часом напівзруйнованих і холодних спорудах, в яких через нестачу скла вікна на 40-50 % було закладено цеглою або забито фанерою. Спальні та робочі приміщення були надзвичайно тісними: на одного вихованця пересічно припадало від 0,7 до 1,7 кв. м площі [23, 26].

Через відсутність достатньої кількості спальних місць, діти спали по 2–3 на одному ліжку, або й взагалі розташовувалися на підлозі. Катастрофічно не вистачало стільців, столів, шаф, вішалок, тумбочок та м'якого інвентарю. Одягом та взуттям вихованці дитустанів забезпечувалися в середньому на 60 %, тому в холодну пору року вони могли покидати приміщення лише по черзі. Бракувало також засобів особистої гігієни, а в будинках дитини – пелюшок, іграшок, нічних горщиків [24, 152–153].

Не відповідало чинним санітарним нормам і харчування дитячих установ: воно було малокалорійним і, як правило, неякісним. Через велику скруту повосенного часу торговельні організації не мали змоги повністю отovarювати фонди харчових продуктів для дитустанів. Для прикладу, в другому півріччі 1945 р. Смілянському будинку дитини було відпущено масла – 136 кг замість 187 запланованих, молока – 2141 л (за планом – 3492), круп – 278 кг (392), борошна – 84,5 (93), яєць

– 2643 шт. (3535). Вкрай мало надійшло м'яса, а сиру та цукерок немовлята не одержали зовсім [19, 43].

Для посилення тези про незадовільне харчування вихованців дитустанів, наведемо приклад їхнього типового денного меню (Черкаський дитбудинок № 2, 28 листопада 1948 р.): сніданок – картопля і чай з повидлом, обід – борщ і макарони, вечеря – суп пшоняний [16, 206]. Досить поширеною була практика, коли дитячим спецзакладам надходили альтернативні, менш калорійні й корисні продукти: замість коров'ячого масла – рослинна олія, м'яса – яєчний порошок, цукру – печиво, круп – картопля тощо. За рекомендаціями Наркомату охорони здоров'я як джерело білків і вуглеводів у меню для вихованців дитустанів включалися соя, дріжджі, рибне борошно, мальтоза. Для харчування утриманців Смілянського будинку дитини у 1945 р. широко використовували лісові ягоди, жолуди та каштани [25, 18; 19, 43].

На жаль, досить часто спостерігалися випадки розтрат та присвоєння цінностей персоналом дитячих установ, грубого порушення фінансової дисципліни, злочинної недбалості посадовців. Такі факти, зокрема, було встановлено по дитбудинку № 2 м. Умань, де незаконна розтрата асигнованих коштів сягнула близько 15 тис. крб., і мало місце розкрадання продуктів [26, 134]. З вини директора Звенигородського дитбудинку № 1 у 1947 р. було розкрадено одягу, взуття, матеріалів на суму понад 87 тис. крб. [27, 84]. Ревізією у дитбудинку № 2 м. Сміла в січні 1949 року поряд з фінансовими махінаціями було виявлено і факти незаконного використання господарських приміщень установи для утримання живності, яка належала директору та персоналу [28, 15].

Звісно, з боку правоохоронних органів ці факти не залишалися непоміченими: винних посадовців притягували до дисциплінарної, адміністративної, а то й – кримінальної відповідальності. Так, було віддано під суд директора Звенигородського дитбудинку № 1 Журавського (1947 р.) [27, 84] та Уманського № 1 Свистильникову (1945 р.) [26, 134].

Прямим наслідком неналежних умов утримання вихованців дитячих установ стали різного роду захворювання. У

середовищі підопічних цих закладів були поширені такі небезпечні хвороби як туберкульоз різних форм, анемія, гіпотрофія, рахіт, трахома, малярія, ревматизм, педикульоз, короста, піодермія, стригучий лишай, венеричні захворювання, кір, скарлатина, коклюш, вітряна віспа, дизентерія, цинга, дифтерит, пневмонія, тиф, кишково-шлункові розлади, фурункульоз тощо [29, 1,65]. Так, у 1948 р. в Звенигородському дитбудинку спостерігався спалах епідемії дифтерії (18 випадків) та кору (45). У Городищенському дитбудинку було зареєстровано 29 випадків захворювання дітей трахомою. 43 % вихованців Смілянського № 2 та Чайківського (Христинівський район) дитбудинків виявилися тубінфікованими [16, 66].

Досить високим був показник летальності серед хворих вихованців будинків дитини. Так, з семи підопічних Смілянського будинку дитини віком до одного року, які хворіли на токсичну дисперсію, пневмонію і менінгіт, померло п'ятеро [19, 45].

Таким чином, з метою мінімалізації тяжких наслідків війни для постраждалих неповнолітніх громадян владні структури провели на території Черкащини досить багатопланову розпорядчо-організаторську роботу. У стислі терміни було розгорнуто мережу спеціальних установ для знедолених дітей: приймальників-розподільників, дитбудинків загального і спеціального типів, будинків дитини, спецзакладів для інвалідів. Ці установи стали справжнім прихистком для специфічної категорії юних краян, тут здійснювався процес їхньої соціальної реабілітації, підготовки до самостійного життя, а відтак це сприяло відновленню і збереженню національного генофонду, який був суттєво підірваний страшною війною. Однак у силу об'єктивних та певних суб'єктивних причин забезпечити повною мірою належні умови функціонування спеціальних дитячих установ не вдалося, тому їх вихованці дуже потерпали від неймовірних труднощів повоєнного часу.

1. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-3324, оп. 1, спр. 13.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 342, оп. 1, спр. 13.
3. Зинич М. С. Будни воєнного лихоліття. 1941–1945 : в 2 вып. / М. С. Зинич. – М., 1994. – Вып. 1. – 125 с.
4. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны : докум. и матер. : в 3 т. – К., 1985. – Т. 2. – 510 с.
5. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 4.
6. Гриценко Т. Т. Піклування партії та уряду про дітей / Т. Т. Гриценко // Український історичний журнал. – 1975. – №3. – С. 58–62.
7. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. Р-4085, оп. 3, спр. 11, 14, 18, 26, 76.
8. ДАЧО. – Ф. Р-2417, оп. 1, спр. 7.
9. ЦДАВО України – Ф. Р-2, оп. 7, спр. 1547.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 73, спр. 335.
11. ДАЧО. – Ф. Р-2417, оп. 1, спр. 18.
12. Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр. : зб. докум. і матер. – К., 1977. – 273 с.
13. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-880, оп. 11, спр. 989.
14. ДАПО. – Ф. Р-4085, оп. 3, спр. 11.
15. ДАКО. – Ф. Р-880, оп. 11, спр. 984.
16. ЦДАВО України. – Ф. 342, оп. 14, спр. 980.
17. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК : 9-е изд. – М., 1985. – Т. 7. – 574 с.
18. ДАКО. – Ф. Р-880, оп. 11, спр. 1108.
19. ЦДАВО України. – Ф. 342, оп. 14, спр. 3669.
20. ЦДАВО України. – Ф. 348, оп. 3, спр. 166.
21. ЦДАВО України. – Ф. 582, оп. 10 спр. 429.
22. ДАКО. – Ф. Р-880, оп. 11, спр. 1005.
23. ЦДАВО України – Ф. 342, оп. 14, спр. 3615.
24. ЦДАВО України. – Ф. 342, оп. 14, спр. 666.
25. ЦДАВО України. – Ф. 342, оп. 14, спр. 3625.
26. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 73, спр. 243.
27. ДАЧО. – Ф. Р-1626, оп. 1, спр. 49.
28. ДАЧО. – Ф. Р-2688, оп. 1, спр. 29.
29. ЦДАВО України. – Ф. 342, оп. 14, спр. 136/04.

В. В. Шевчук,
В. А. Ковтюх

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ДІТЕЙ В РОКИ ВІЙНИ (НА ПРИКЛАДІ ШПОЛЯНЩИНИ)

Найменш захищеними в роки війни були саме діти, адже вони були і фізично, і розумово значно слабші, ніж дорослі люди і тому особливо важко переносили воєнні злигодні.

З малих літ вони мусили допомагати по господарству своїм батькам. Хлопчики пасли гусей, свиней, корів, рубали дрова на зиму для опалення хат, а старші косили траву для худоби, носили воду з криниць для домашніх і господарських потреб. Дівчатка допомагали мамам на городі, прибирали в хаті, доглядали менших братиків і сестричок. Також вчилися готувати їжу, розтоплювати піч.

Дитяча їжа мало чим відрізнялася від дорослої, тільки молочних харчів матері давали дітям більше. Солодощів, цукерок, морозива та інших ласощів діти не бачили взагалі.

Особливо важко було дітям та матерям, які позбулись житла під час боїв на території населених пунктів. Найбільше таких сімей було в селі Топильна, де 30 липня 1941 року було зруйновано більше десяти селянських хат. Зокрема, від попадання німецького снаряду було знищено хату Панасенко Килини, яка жила з 14-річним сином Василем. Жінка вирішила збудувати тимчасове житло-напівземлянку. Разом з сином вони викопали яму глибиною близько півтора метра, до якої східцями зробили прохід. На дні ями виклали земляну лежанку. Біля неї із старих цеглин вимурували піч і комин, яким мав виходити дим. Потім стіни укріпили дерев'яними кілками і гілками, обмазавши їх глиною. Також глиною вимазали лежанку і долівку. Після цього зі стовбурів дерев витесали крокви, які вкопали в землю по краях землянки. Крокви з'єднали між собою старими дошками, на які насипали землі, гілок, листя, утворивши таким чином своєрідний дах.

Ціле літо збирали гілки дерев, щоб було чим топити взимку напівземлянку. Сусіди допомогли виготовити саморобний

невеличкий стіл і лавку, яку внесли в напівземлянку разом з посудом, що лишився після боїв у селі. І в таких умовах жінка з сином прожили п'ять років, аж поки в 1946 році методом народної толоки вдові звели глиняно-дерев'яну хату [1].

Щоб заробити якісь додаткові кошти, матері посилали дітей збирати лікарські рослини, які приймали заготівельні пункти, після чого відправляли на фармацевтичні фабрики Німеччини для виготовлення ліків. Діти збирали кульбабу, деревій, полин, ромашку, подорожник, сушили їх і відносили в заготпункти. Але часто бувало, що їм обіцяли заплатити пізніше, але так і не платили. Це завдавало дітям душевної травми [2].

В перші місяці окупації німці лояльно ставилися до місцевого населення. Вони крізь пальці дивилися на спроби українців продовжити навчання в школах. Зокрема, в Шполі Юхименко Микола Петрович із згоди старости міста Кулинича вирішив відкрити 6-річну українську школу-гімназію. Сам він добре знав німецьку мову, яку вивчив під час свого навчання в школі, тому міг контактувати з німецькою владою. Юхименко самотужки склав план роботи гімназії, перелік майбутніх предметів і підшукав для роботи деяких вчителів старшого віку, які не були мобілізовані в Червону армію.

В окружній українській газеті «Рідне слово», яку окупанти дозволили видавати у Звенигородці, восени 1941 року друкувалось дуже багато обнадійливих статей про хороші перспективи розвитку освіти, зокрема було складено навчальні плани нових середніх закладів – гімназій. Газета 31 жовтня 1941 р. писала «Гімназії мають бути з восьмирічним навчанням, буде введено нові предмети, які не викладалися в радянських середніх школах – історія України, філософія, латинська мова, Закон Божий та інші» [3].

Саме таку гімназію планували відкрити і в Шполі, набравши спочатку учнів хоча б до шести класів. Але навчання почалося з дуже невеликою кількістю учнів, а невдовзі і зовсім було заборонене окупантами, які мотивували це відсутністю нових підручників, а радянськими користуватися було заборонено [4].

Це було пов'язано з початком реалізації німцями плану «Ост» щодо встановлення «нового порядку» на окупованих територіях. Виходячи з сумнозвісної расової теорії нацистів, окупанти

вважали, що українці як і інші слов'янські народи, є нижчою расою – «неповноцінними людьми» («Untermenschen»), і тому середня і вища освіта є непотрібною розкішшю для підростаючих «білих рабів». Їм достатньо буде лише елементарних знань і вміння писати, які дають в початковій школі. Тому рейхскомісар Е. Кох 12 січня 1942 року видав директиву, за якою дозволялося розпочинати з лютого 1942 року заняття лише у початкових 4-річних «народних школах», які мали охоплювати дітей до 11-річного віку [5, 179].

І дійсно, в деяких населених пунктах такі школи запрацювали. В них вивчали такі навчальні предмети як Закон Божий, українська мова, каліграфія, арифметика, малювання, природознавство, фізкультура, співи. Одна з таких шкіл була відкрита і в селі Товмач, і в неї пішов у 1-ий клас семирічній Анатолій Уманець. Ось як він описує своє навчання: «Нас вчила одна вчителька – Марія Василівна Погоріла. Вона нас не била, а лагідно зверталась, навіть якщо ми помилялися. Ми вголос вчилися вимовляти букви і записувати їх на дошці. В зошитах ми перами вчилися гарно писати літери з нахилом і під нажимом. Зошити в нас лишилися ще з довоєнних часів. Також ми вчилися рахувати і міряти довжину кроками. Я ходив в школу з охотою, але багато дітей не відвідували школу і сиділи вдома» [6].

Але діти є діти і передусім люблять різні ігри.

Найменші діти гралась в «підмурки», «хованки», ловили метеликів і коників в траві, пускали на воду саморобні паперові кораблики. Також діти лазили по деревах і шукали пташині яйця, ловили у полі хом'яків. Улюбленим було і «катання» на соняшнику, коли діти зрізали довгий соняшник, затискали його між ногами і стрибали, імітуючи їзду на коні. Малеча також робила дерев'яні рогатки з гуми і стріляла з них камінцями по горобцях, які водилися біля кожної хати.

Старшенькі люблять грати в «дзвіночки», коли один гравець, що стоїть у колі інших гравців, які взялися за руки, намагається вирватися з кола. І хлопці, і дівчатка любили грати в «панаса», коли хтось із зав'язаними очима ловить інших.

Як правило, хлопці грали в ці ігри, тоді, коли пасли корови, в лісі. Зокрема, на галявинах вони грали в м'яч, б'ючи по ньому палкою. Якщо не було резинових м'ячів, то виготовляли саморобні м'ячі-кулі із скатаної шерсті корови.

Дівчатка прикрашали себе вінками з польових квітів і стрічками з яскравих тканин, які вони вплітали в коси.

Підлітки, щоб показати себе дорослими, пробували курити саморобні цигарки – самокрутки, які набивали тютюном, який тоді вирощували селяни на своїх городах. Батьки часто били хлопців, коли помічали таке.

Своєрідною розвагою у хлопців був свист, який кожен старався видати гучніше і своєрідніше. Дехто вчився насвистувати музику з різних пісень. Водночас той чи інший свист був своєрідною сигнальною системою не тільки у підлітків, а і у дорослих.

Взимку традиційно діти грали в сніжки, каталися на санках або саморобних дерев'яних ковзанах.

Дитячих іграшок було дуже мало. Це були ще довоєнні вироби, але в сільських сім'ях їх майже не було. Користувалися переважно глиняними свистульками і фігурками різних звірів, які виготовляли умільці-кустарі, і які вони продавали на базарах.

Дівчаткам матері виготовляли з ганчір'я ляльки.

Але часу за іграми діти проводили мало, оскільки доводилося багато допомагати матерям по господарству.

Одним з аспектів повсякденного життя дітей в роки війни було спілкування з окупантами. Радянська історіографія акцентувала увагу виключно на негативному ставленні німецької окупаційної влади до дітей місцевого населення. Водночас спогади «дітей війни» про життя в умовах німецької окупації свідчать про те, що на тлі загальної жорстокості гітлерівців до мирного населення мали місце й приклади досить гуманного ставлення до неповнолітніх з боку окремих військовослужбовців.

В 1941 році нетривалий час німці квартирували в деяких українських сім'ях і вечорами часто люблять грати на губних гармошках, причому деякі з них вигравали не лише маршові мелодії, а й більш ліричні. Тому дітлашня часом визирала з іншої кімнати, щоб побачити, що то за музичні інструменти у солдат вермахту. Деякі з солдат пальцем кивали дітям: «Ком цу мір» («Іди до мене») і навіть пригощали цукерками – льодяниками, а іноді навіть шоколадками. Більшість селянських дітей таких ласощів раніше ніколи не куштували, тому це відкарбувалося в їх дитячій пам'яті назавжди. Звичайно, такі випадки були не масовими, тому що хоч бойовий пайок солдата вермахту і

передбачав обов'язкову наявність шоколаду та інших цукерок, але не всі солдати йшли на контакти з місцевим населенням [7].

А в Шполі на початку серпня 1941 року на вигоні біля міської школи №1 кілька днів стояли військові мотоцикли і вантажні автомобілі з польовими кухнями. Дехто з місцевої дітвори потроху став підходити ближче і роздивлятися на машини, але німецькі вартові поблажливо це спостерігали [8].

Навіть при відступі в 1944 році не всі німецькі солдати проявляли більш жорстоке ставлення до місцевого населення, що було тоді типовим явищем. Так, в селі Товмач в кінці 1943 року в багатьох хатах розмістилися відступаючі німецькі солдати. 25 грудня вони відзначили католицьке Різдво, то в цей день деякі з них навіть вгощали українських дітей бутербродами з ковбасою і пакетами з цукерками-льодяниками [9].

Але більшість німецьких солдат при відступі в 1944 році вели себе по-іншому. Вони могли коли хотіли забрати корову чи свиню, зарізати і тут же з'їсти, не говорячи вже про курей чи гусей. Могли, зайшовши в хату, перетрусити все, забрати теплі речі собі (адже це був січень 1944 року) і піти собі далі. Але якщо люди мовчки все віддавали окупантам, то німці нікого не розстрілювали [10].

Деякі з німецьких офіцерів, відступаючи, навіть могли вступати в бесіди з українцями і жалітися на свою долю. Так, вони говорили, що в них вдома теж є діти і жінки, які чекають, щоб вони повернулися живими. І що ця війна потрібна не солдатам і офіцерам, а лише Гітлеру і Сталіну, які не поділили світ між собою [4].

За спогадами «дітей війни», які проживали на Шполянщині, найбільше насильств в 1944 році при відступі чинили не німці, а власівці (солдати так званої Російської визвольної армії на чолі з генералом Власовим, який перейшов на службу до німців) і різні «козацькі» загони на конях, які були сформовані з представників чеченців, інгушів, калмиків, балкарців та інших народів Північного Кавказу.

Ось спогади про це Уманця Анатолія Івановича, який під час війни з мамою проживав у селі Товмач: «Перед настанням нового, 1944 року, в село наїхало багато відступаючого німецького війська. Це були і німці, і якісь «козаки» на конях – не нашої

раси, а чорні, смуглолиці, в німецькій формі. Ці козаки грабували все підряд: кури, свині, корови, різали їх і тут же з'їдали. Згодом вони вигнали людей з хат, пошикували в колони і погнали на захід. Забрали в цю колону і мене з мамою. Але дорогою через ліс багато людей стали втікати з колони в лісові хащі. Втік і я з мамою. Поблукавши по лісу, ми ввечері повернулись у село Товмач і сховались в погребі [12].

Слід зауважити, що на поведінку німецьких окупантів щодо місцевого населення і дітей зокрема, крім умов воєнного часу впливали і такі риси німецької ментальності, як прихильність до дисциплінованості, організованості, акуратності, охайності в побуті, зневажливе і навіть презирливе ставлення до лідарства, брехливості, злодійства, шахрайства. Цьому були і об'єктивні причини, тому що німці вже жили в умовах індустріальної цивілізації і міського побуту, а в багатьох українців в ментальності залишався вплив аграрної цивілізації з переважанням рис сільського побуту. За крадіжки німці дуже карали місцевих жителів, часто аж до смертної кари. Причому навіть підлітків вони не жаліли. Ось що згадує жителька села Капустине Небесна Анастасія Михайлівна: «В 1941 році мені виповнилось 6 років, а моєму братику – 4 роки. Певний час у нас в хаті жили німці і мій голодний брат украв у солдатів один бутерброд. Його снімали, облупцювали і ледве не застрелили, погрожуючи пістолетом. Мама ледве впростила німців, щоб пробачили малу дитину. Тоді їх офіцер сказав: «Ну добре, на перший раз я пробачу. Але якщо дуже голодний і хоче їсти, то краще хай попросить, але не краде» [13].

А ось що згадує Байда (Данішевська) Катерина Єфремівна: «Під час війни мені було 14 років і я ходила допомагати мамі до колгоспу, який німці називали «громадський двір» на різні роботи. Одного разу, восени я вийшла в поле, де вже орали землю, щоб пошукати маму, але її там не зустріла. І тут я побачила, що до мене на бричці конем під'їжджає німець Гралов, якого в селі називали комендантом, і він їздив завжди з перекладачем. Його бричку добре знали в селі всі, і я теж. Тому я дуже злякалася і стала тікати по ріллі невідомо куди. Німець догнав мене і вийняв з кобури пістолет, піднявши його вгору. Я залякла на місці. А він сказав: «Чого не на роботі в селі? Тут

нема тобі чого ходити. Іди в село і працюй». Після цього він розвернувся і поїхав далі оглядати, як працюють люди» [14].

Німці були привчені до акуратності і чистоти в побуті, вони дуже боялися заразитися інфекційними хворобами. Тому якщо вони бачили, що в хаті є хворі дорослі чи діти, то вони в ту хату не заходили. Коли вони відступали, то дуже боялись будь-якої можливої шкоди з боку місцевого населення. Так, наприклад, щоб напиться води з криниці, вони змушували, щоб спочатку її випили діти, тобто німці боялися можливих отруень [15].

Проте в цілому контактів дітей з окупантами було небагато, оскільки їх боялися в першу чергу дорослі люди і наказували дітям поменше попадатися на очі загарбникам. Тому більшість дітей дуже боялась людей, які говорять чужою, незрозумілою мовою і старалися їх оминати. Але слід визнати, що і окупанти не проявляли жорстокості до дітей, якщо в них не було підозри, що дорослі села допомагають партизанам. Оскільки на території Шполянщини активної діяльності радянських партизанів не було, то і нацистський терор дітей торкнувся мало.

1. Спогади Панасенко К. Г., 1900 р. н.
2. Спогади Уманця А. І., 1934 р. н., с. Товмач.
3. ДАЧО. – Ф. Р-2414, оп. 1, спр. 21.
4. Спогади Журової (Ласкавої) Г. А., 1934 р. н, м. Шпола.
5. Мельниченко В. Моя Черкащина: (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності) / В. Мельниченко : навч.-методич. посіб. – Черкаси : Вертикаль, 2006 – 232 с.
6. Спогади Уманця А. І., 1934 р. н, с. Товмач.
7. Спогади Мошенського О. М., 1934 р. н., м. Шпола.
8. Спогади Каландирця В. О., 1931 р. н., м. Шпола.
9. Спогади Цибульської Г. І., 1921 р. н., с. Товмач.
10. Спогади Плахотнюк Є. М., 1920 р. н., с. Тописьна.
11. Спогади Мельниченко О. Д., 1922 р. н., с. Лозуватка.
12. Спогади Уманця А. І., 1934 р. н, с. Товмач.
13. Спогади Небесної А. М., 1935 р. н., с. Капустине.
14. Спогади Данішевської К. Є., 1928 р. н., с. Тописьна.
15. Спогади Тулуман Г. О., 1923 р. н., м. Шпола.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

УРИВКИ ІЗ РОБІТ УЧНІВ ШКІЛ ЧЕРКАЩИНИ ТА ІНШИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ, ЯКІ ВОНИ ПИСАЛИ ПІСЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ В 1944 РОЦІ

ЛОГА Іван Йосипович

*с. Грушківка
Кам'янського району*

«[...] Я жив з матір'ю [...] Мати моя Євдокія Лога переховувала партизан 2 роки. Сам Дубовий Андрій Степанович ховався в нас, в хаті під скринєю була яма. Ото була хата Дубового. Це було перед весною 1943 р. [...] Одного разу поліція прийшла до 70 чоловік і окружили хату, засіли в очереті. Вдосвіта підійшли декілька поліцаїв, щоб мати відкрила. Тоді якраз партизан не було. Поліцаї її арестували. Мати взулась, попрощалась і сказала: Це вже більше не вернусь». Коли прийшли в хату, почали робити обиск. Війтовки в них були наготові. Ями під скринєю вони не знайшли [...] Мати сиділа в тюрмі [...] Одного разу власовці приїхали до нас, почали кричати на мене, питали чи не переховували партизан. Я сказав, що ні. Власовці почали мене бити. Я в той день не пішов на роботу, так вони почали кричати, що я не ходжу на роботу. Я чув по розказах, що матір мучили, кидали з крильця, вона поламала собі ногу. Матір різали ножами. Ми не знали, що її штиками закололи і принесли їй їсти. Нам сказали, що її вивезли в Кіровоград. Один поліцай, який сам її мучив, похвалився, що матір били [...] Жанدارмерія вигнала нас з хати [...] Ми прийшли з меншою сестрою в дитячий будинок і не признавались, що мати вбита, бо директор будинку Осадченко Марія Миколаївна була вредна, я

це помітив. Прийняли нас [...] Коли прийшли червоні, відкопали ями, де було закопано 26 вбитих, де ми впізнали свою матір [...]»
24.08.1944

ЦДАГО, ф. 166, оп. 3, спр. 362, арк. 55–56.

**МИЩЕНКО Галина,
учениця 7-го класу**

*Конотопська середня школа № 1
Сумської області*

«[...] Коли прийшли німці, люди, мов чорні тіні, ходили похмурі, сумні, боялись навіть розмовляти один з одним. Природа ніби також співчувала людям: небо затягли чорні хмари й, немов людські сльози, лився дощ. Надворі була грязюка [...] Скрізь, куди не кинеш оком, висять вивіски, на яких чорними літерами німецьких варварів зазначено, що за найменше непокірство людину чекає смерть [...] Ці хижакі не милують навіть грудних немовлят. Всі єврейські сім'ї, які не встигли виїхати, були розстріляні з кулемета.

Маленькі дітки, які не розуміли, що їх чекає смерть, хватилися за своїх матусь, але їх ці людожери навіть живими закопували у землю [...] З приходом німецьких варварів всі учбові заклади були закриті. Будинки шкіл перетворились на тюрми, склади та конюшні. Працювало лише декілька початкових шкіл. Та й що то було за навчання? Вчителеві доводилося шукати де-небудь кімнату, щоб проводити навчання з діворою. Російська мова, історія, географія зовсім були заборонені. Часто замість уроків німецькі жандарми виганяли дітей на вулиці чистити дороги, по яких проїздили німецькі машини [...]»

14.03.1944

*Центральний державний архів громадських
об'єднань України (далі – ЦДАГО),
ф. 166, оп. 3, спр. 254, арк. 397–398.*

**ШЕВЧЕНКО Варя,
учениця 6-го класу**

*Засульська середня школа
Роменського району, Сумської області*

«[...] Як вступили німецькі окупанти, то життя радянського народу погіршало. Вони стали знущатися з людей, забирати скот, молоко, курі і яйця і все інше. Німецькі загарбники почали брати від рідних маленьких дітей, яких вони відсиляли в Германію. Німцям жалко матерів не було, які плакали, мліли за рідними своїми дітьми. Вони їх запирали і загонили як скот, за проволочку, знущалися, як хотіли [...]»

ЦДАГО, ф. 166, оп. 3, спр. 255, арк. 14.

**ПОРХАЛЬ Михайло,
учень 6-го класу**

*Герасимівська середня школа
Роменського району, Сумської області*

«Коли я вчився в школі, я з охотою працював, вчив уроки, старанно виконував домашнє завдання. Радісно було вчитись у школі. Та ось незабаром прийшли німці, стали свої порядки встановлювати. Розрушили школи. Це було в 1941 р., коли німецькі окупанти напали на нашу мирну державу. Перестали ми вже вчитись, заставили мене робити в колгоспі. Хто не хотів працювати – били киями. Почали грабувати, ходили по селах, брали скот, свиней, кури. Заставляли приносити, що їм захочеться. Накладали велекі податки, яких ми не в силі були виконати. Хто не платив, того убивали, вішали. Нерадісно стало жити. Вербували, кого схотіли. Насильно приходили забирати і везли куди їм захочеться. Забрали моїх товаришів у Німеччину [...]»

ЦДАГО, ф. 166, оп. 3, спр. 254, арк. 177

**РОМАНЧУК Ганна,
учениця 4-го класу**

*Герасимівська середня школа
Роменського району, Сумської області*

«Коли німецькі окупанти вступили в хутір, то ми не ходили до школи. Коли німецькі окупанти прийдуть що-небудь брать, то не можна було казати нічого, ато зразу наставляють карабін. Були такі случаї, що хто не давав, так вбивали. Коли вступили наші, вигнали німецьких окупантів, то стали ми вільні, ходимо до школи, учимось і обіцяємо учитись найкраще. Шлю німецьким окупантам прокляття!»

ЦДАГО, ф.166, оп. 3, спр. 254, арк. 228

**МАСІКОВА Антоніна,
учениця 3-го класу**

*Ямпільська середня школа
Сумської області*

«[...] Увійшли німці, але нам було дуже тяжко і гидко дивитись на їх, бо то були наші вороги, які вішали та вбивали наших братів та сестер. [...] Брала дуже багато людей у Германію. Спочатку вони брали людей добровільно, вихваляючи, що у Германії дуже добре, але потім вже брали всіх підряд. Хто не хотів у Германію, тих розстрілювали. Німці організували школи, але щоб вчитись, ми повинні були платити по 150 крб. за квартал. Але в школі десятирічки була мадьярська конюшня, а там, де ми вчились теж стояли мадьяри. Предмети нам преподавали не всі, а саме більше німецький язик. Нам вчитись було дуже погано, бо в школах було дуже холодно. Ми одну неділю вчились, а дві ні [...]»

17.03.1944

ЦДАГО, ф.166, оп. 3, спр. 255, арк. 633

**ТКАЧЕНКО Наталка,
учениця 7-го класу**

*Тузловська середня школа
Глухівського району, Сумської області*

«[...] Люди ходили ніби сонні, налякані хазяйнуваням німців. Вони навіть боялися голосно говорити. [...] В селах з'являється поліція з наших же селян, яка жорстоко знущається разом з німцями над сім'ями партизанів та комуністів [...]»

14.03.1944

ЦДАГО, ф.166, оп. 3, спр. 255, арк. 591

**ОТРИШКО І.,
учень 6-го класу**

*Роменська середня школа № 3
Сумської області*

«[...] На бульварі Шевченка німці поставили шибеницю. На шибеницях висіли наші рідні. Увечері повішених знімали, а нових вішали [...]. Скрізь були всі паркани аж білі від об'яв. Одну з таких об'яв я прочитала. В ній було написано: «Приходько Тосю за те, що йде проти німецької влади і робить шкоду німецькій владі, наказано розстрілять». Це була комсомолка – моя товаришка. Люди, які читали об'яву, написали внизу на папері: «Вона робить вірно». Я бачила багато таких об'яв – наказів про розстріл.»

ЦДАГО, ф.166, оп. 3, спр. 254, арк. 527

**ОЛЕКСІЄНКО М.,
учень 5-го класу**

*Роменська середня школа № 3
Сумської області,*

«[...] Ми були 2 роки під німецьким чоботом. Мене тягло до школи. Одного разу, проходячи повз школу, я почув: «Ком

сюда!» Не звертаючи уваги, я пішов далі. За спиною почувся постріл і лютий звірячий крик: «Уб'ю!» Перелякавшись, я мусив іти до проклятого ізверга. Він гнівно подивився, щось крикнув по-своєму, ударив мене в обличчя і далі наказав: «Почисть чоботи, нарубай дров, принеси води, помий підлогу!» Він так багато наговорив робити, що я не міг запам'ятати всього. Я сказав, що я зроблю все. Але пішовши, я залишив відро біля колодязя, а сам утік. Більше не ходив дивитись на школу. А сам весь час чекав сонячного дня, коли не буде фріців; коли знову піду до школи; коли не ховатимусь від них; коли знову настануть щасливі дні. Так мучився 2 роки».

ЦДАГО, ф.166, оп. 3, спр. 254, арк. 554

КОВТУН Анатолій,
учень 4-го класу

*м. Копотон,
Сумської області*

«[...] Вони били людей, а я йшов по селу додому і не знав, що прийшли кати. І йду прямо у хату, коли бачу, що якісь ходять у зелених штанах, у зелених шенелях. На рукавах орли, на штанах якісь колесатка. Потім я підійшов до них, коли чую щось кричать, ще й рукою киває – тікай. Я нікуди не йду. Коли підійшов до мене і вдарив мене резиною. Тоді стали брать яечка, а в нас саме не було. Вони стали бить прикладами по полицках. Тоді пішли у хлів, забрали порося, зарізали, а нам нічого не дали».

22.04.1944

ЦДАГО, ф.166, оп. 3, спр. 254, арк. 620

БАБУШКІНА Лариса

Сумська область

«Наше село зайняли німці 1941 року 10 вересня. Надворі було пасмурно. Ішов дощ – це було ранком. Над містом літали ворожі літаки і бомбили. Ми з тьотью сиділи в погребі. Ми вийшли з

погреба ранком. Я не могла дивитися на німецьких окупантів. Вони як хижакі лазили похаті і шукали красноармійців та грабили. Їхні обличчя були чорні і страшні. Під час німецької окупації умер мій дедушка. Але німці були в нас недовго, а шкоди багато нарobili. Позривали школи і будинки. Наша Червона армія звільнила від намецьких гадів. Тепер я учусь у веселій і щасливій школі».

31.03.1944

ЦДАГО, ф.166, оп. 3, спр. 254, арк. 259

ДЕРІД Галина

Сумська область

«Як виходили німці, то ми сиділи у погребі. Ми почули вистрели і боялися вилазити з погреба. Повилазивши з погреба, ми побачили, що в хаті все перерите, а німці кралися мов хижакі. Вони були такі страшні, що я їх боялась. Я ходила в школу в перший клас. Вчиться тоді було дуже трудно, одна книжка була на клас. Вчителька друкувала на дошці, а ми списували в зошити, а потім читали з зошитів. Ми пережили багато горя, виганяли на сніг, били як у кого дома малі діти, що ніяк не піти на роботу. А коли відступали німці, то багато нарobili шкоди. Попалили хліб, школи, будинки, де жили люди. Так само всяк знущалися і над людьми: убивали, кидали у колодязі, забирали у Німеччину. Ми вдячні нашій рідній Червоній армії, яка визволила нас всіх від тих хижаків».

ЦДАГО, ф.166, оп. 3, спр. 254, арк. 244

БОЙКО А.,
учень 3-го класу

*Засульська середня школа
Недригайлівського району, Сумської області*

«[...] Я хотів ходити у школу. Німці відкрили школу, і я ходив у школу. Але у школі не було книжок. Ми учились читать та писать. А географії, історії і природознавства у нас не було [...]»

31.04.1944

ЦДАГО, ф.166, оп. 3, спр. 254, арк. 260

**ЛУЦИК І.,
учениця 7-го класу**

*Конопотська середня школа № 5
Сумської області*

«[...] Я ненавиділа німців. Я хотіла вчитися, поглиблювати свої знання, стати вченою, грамотною людиною. А прийшли німці, зруйнували нашу школу, попалили парти. Почалося тяжке життя. Німці кожний день гнали мене на роботу, не було навіть вихідних днів. Робота ця була непосильна. Німці знущалися з наших людей, били без ніякої причини. Одного разу я побачила, як німець бив бідну хвору жінку, яка не могла йти на роботу [...]»

ЦДАГО, ф.166, оп. 3, спр. 254, арк. 610

ТИТАРЕНКО К.

*Конопотська середня школа № 5
Сумської області*

«[...] Після об'яви війни, появились у нашому місті шпioni. Вони, що їм треба було фотографували, а так же і робили якісь карти, на яких позначали ріки, мости, залізници, шосейні шляхи і інше. Одного разу я пішла жати корові траву до залізници і там побачила шпiона, який лежав у кущах акації. Він роздивлявся на всі боки. Діло було надвечір. Мені стало страшно і я стала слідити за ним. Чорні хмари нависли так низько і мені здається, що вони хотіли мені сказати, що то і є шпiон. Але я не діждалася слів від хмар, вирішила послати мою знайому десятилітню дівчину, яка поблизу пасла корів. Ця дівчина жваво побігла до батька у контору і сказала, щоб він подзвонив по телефону у міліцію. Я осталася надзирателем. Через кілька хвилин повертається Марійка з трьома чоловіками міліції. Міліціонери зараз у нього відібрали ліворвер і кинжал, а також забрали фотоапарат і всі його записи. Шпiон на мене і на Марійку дивився звирячими очима [...] Тяжко жилося при німцях. Людей недостатки в житті заставляли їти працювати на німців. Принесли і мені повістку на роботу. Я пішла і працювала два тижні. Копали канави, рівчак, дороги. Робота була тяжка, а

плата не питає яка. П'ять крб. у день. Ну я і вирішила піти в село і заробляти на хліб, щоб було що їсти».

14.03.1944

ЦДАГО, ф.166, оп. 3, спр. 254, арк. 612

**ВОВЧЕНКО З.,
учениця 5-го класу**

м. Ромни, Сумської області

«Я жила у місті Ромни. Жила добре, нічого не знала. Коли німці підходили все ближче до нас, ми всі дома дуже переживали, що прийдуть німецькі загарбники на нашу землю. Так от чує – гудуть аероплани. Коли чує свистить щось, коли кажуть бомба і тут же гуп! гуп! гуп! Ми в окоп. Порозбігалися хто куда, всі ж люди. Коли один раз, 10 вересня 1941 р., якась почалась перестрілка, кажуть німці наступають. Ми в погреб. Сидимо, а кулі над головою так і літають. Просиділи ніч і день. Чує хтось ходить коло погреба, відкриває ляду, хтось у зеленій шинелі. Ми всі полякалися [...] Потім, коли вся перестрілка закінчилася, ми повилазили з погреба, дивлюся, а їх повний двір, гергочуть, дивляться на нас, як звірі, раді були б зразу нас поїсти. Пузаті, мордаті. Жили в нас два роки, мучили [...]»

ЦДАГО, ф.166, оп. 3, спр. 254, арк. 52

**ШЕВЧЕНКО А.,
учениця 5-го класу**

*Лозівська середня школа
Роменського району, Сумської області*

«[...] Вони почали бенкетувати у місті. Ходять, немов би господарі. На головній вулиці поставили вішалниці і повішали кращих робітників нашої батьківщини... Їсти було нічого і довелося ходити на поле, збирати мерзлу картоплю і їсти. Одного разу я пішла з братом збирати мерзлу картоплю і за ту ще німець гнався, хотів побити, але ми утекли [...]»

20.03.1944

ЦДАГО, ф.166, оп. 3, спр. 254, арк. 45

МОМОТ В.,
учениця 5-го класу

*Лозівська середня школа
Роменського району, Сумської області*

«[...] Всі люди їх боялися і ховалися од них. Німці були, як хижі вовки. Коли повз німця йдеш, то він на тебе дивився, неначе хотів тебе з'їсти. Вони прийшли до нас і брали кури, а ми їм не давали. Вони нас не слухали і брали та йшли. Німці ходили по ночам і кричали, щоб відкривали, а ми їм не відкривали, так один німець вийняв наган і вистрелив у вікно. Ми їм ще не відчиняли, тоді вони стали кричати і говорять, щоб відчинили, бо будуть кидати гранати. Ми дуже полякалися і відкрили, вони подивились скрізь і найшли сало і яйця, то забрали, налаяли нас і пішли».

20.03.1944

ЦДАГО, ф.166, оп. 3, спр. 254, арк. 46

МУЛІНА А.,
учениця 5-го класу

*Лозівська середня школа
Роменського району, Сумської області*

«Коли вступили німці, 10 вересня 1941 р., я в той час була в окопі. На другий день, 11 вересня, два німці прийшло до нас і я вперше побачила їх. Увійшли страшні, як звірі, вирячкуваті, мордаті. Німці були уночі, увійшли в хату, але у нас висіла фотокарточка мого брата у військовому одязі. Вони кричати почали і хотіли порвати, але я взяла фотокартку і вийшла, він гукнув на мене, далі каже – русь капут [...]»

20.03.1944

ЦДАГО, ф.166, оп. 3, спр. 254, арк. 47

ОСТАПЕНКО П.

*Бобринька середня школа
Роменського району, Сумської області*

«[...] Наступили невеселі дні. Стихли пісні, село стало стогнати під німецьким ярмом ... В нашій школі помістилось гніздо німців. Село мовчало, неначе перелякане, тільки тишину порушувало белькотання фрїців і постріли одурілих поліцаїв...»

14.03.1944

ЦДАГО, ф.166, оп. 3, спр. 254, арк. 11

СИСА Ліда

*місто Ямпіль
Сумської області*

«[...] До школи німці ставились байдуже. Школу було зайнято на конюшню, стояли їхні коні. На другий рік вони відкрили школу 4-річку, але турботи про школу були недобрі. В класах холодно, дров не було, навчання було в тяжких умовах. Часто було так: що приїдуть мадяри, зазімають школу, парти викидають на вулицю або зовсім їх палять у грубах. Таке було ставлення до навчання і навчання було за плату, в місяць 50 крб. треба було платити. У боротьбі проти німців я ніякої участі не брала, але мала зненависть до ворогів».

25.03.1944

ЦДАГО, ф.166, оп. 3, спр. 254, арк. 22

ЮХНО В. П.,
учениця 6-го класу

*Бобринька середня школа
Роменського району, Сумської області*

«[...] Одного разу вели наших бійців. Вони були голодні. Один почав просити що-небудь з'їсти. Я винесла йому їсти, а німець побачив і почав бити бійця прикладом, кричати на нього. Вивівши за село, німець застрелив бійця і викинув його геть [...]»

ЦДАГО, ф.166, оп. 3, спр. 254, арк. 6

МИХАЙЛИК З.,
учениця 6-го класу

*Бобринська середня школа
Роменського району, Сумської області*

«Німці вступили в наше село Бобрин 14 вересня 1941 р. На вулицях було тихо, люди поховались в хати, боячись вийти на вулицю, щоб не забрали німці. Стали їхати німецькі фашисти, забираючи з собою все, що їм було потрібне. Німців наїхало повне село і розставились по хатах [...]»

04.03.1944
ЦДАГО, ф.166, оп. 3, спр. 254, арк. 9

ОНИЩЕНКО Є.,
учень 6-го класу

*Бобринська середня школа
Роменського району, Сумської області*

«[...] Німці говорили, що вони хочуть побудувати нову Європу, але яку культуру вони принесли це видно, навіть у нашому селі. Спалили контору колгоспу і сільмаг [...]»

04.03.1944
ЦДАГО, ф.166, оп. 3, спр. 254, арк. 4

ФЕСУН К.,
учень 6-го класу

*Бобринська середня школа
Роменського району, Сумської області*

«[...] Один день був найбільш пам'ятний для мене. Приходжу додому, мати геть заплакана. Такий же вигляд мала і сім'я. Мати розповіла, що визначили нашу корову забрати. На другий день приїхала поліція і забрала. Мати плакала, не давала забирати, падала знепритомнівши, бо дома залишилися діти і вся сім'я го-

лодна. Та ніщо не допомагало. Поліція почала загрожувати гвинтівками. Забрали й повели. І це робилося перед моїми очима і в мене народжувалася ще більша ненависть до своїх ворогів [...]»

04.03.1944
ЦДАГО, ф.166, оп. 3, спр. 254, арк. 5

МОСЕНЗОВА О.,
учениця 6-го класу

*Бобринська середня школа
Роменського району, Сумської області*

«[...] знуцалися над населенням, брали хліб, яйця, їжу тощо. Крім того, вони знуцалися над червоноармійцями, забраними в полон. Одного разу німці гнали багато полонених. Деякі з них втомлювалися, а деякі ноги намулили і їм не можна було швидко їти, а німці за те їх били палками... Мою сестру німці забрали а Німеччину. Вона писала в листах, що їй там тяжко жити, дають мало їсти. Також через німців були закриті школи і через це я училася 2 роки [...]»

04.03.1944
ЦДАГО, ф.166, оп. 3, спр. 254, арк. 2

ЛИТВЯК Олександр,
учень 6-го класу

*Засульська середня школа
Роменського району, Сумської області*

«[...] Обличчя окупантів були озвірілі, очі налиті кров'ю – це були справжні бандити. Народ знав, що німецькі окупанти прийшли поневолити нас [...]»

ЦДАГО, ф.166, оп. 2, спр. 255, арк. 8

**КУНИЦЯ Василь,
учень 6-го класу**

*Засульська середня школа
Роменського району, Сумської області*

«Коли прийшли німці в село, то почали одбирати квартири самі кращі. Нас виганяли у хужу хату і приказували, щоб не заглядали. І коли насмітять у хаті, то заставляли прибирати. По яйця лізли в піч, і в лежанку, і в шафу – скрізь... За погану роботу ізбивали (метр резинової трубки), а потім забирали в тюрму, звідкіля мало хто вертався... При моїх очах ізбив офіцер резиновою трубкою по голові десятирічного хлопчика. Один жах [...]»

ЦДАГО, ф.166, оп. 2, спр. 255, арк. 9

**КУНИЦЯ Іван,
учень 6-го класу**

*Засульська середня школа
Роменського району, Сумської області*

«З первих днів їх перебування можна було визначити, що вони турбуються тільки про свій народ, за свою націю. Про це вони балакали відкрито. Тяжко жилося українському народові ці два роки. Десятки тисяч хлопців і дівчат було вислано у Німеччину для робіт на фабрики і заводи та для прислужування у великих панів [...] Крім того, багато молоді насильно мобілізовано в ряди німецької армії [...]»

ЦДАГО, ф.166, оп. 2, спр. 255, арк. 12

**Матеріали архівів підготовлено
А. П. Іржавською**

СПОГАДИ

**КВАК Іван Лькович,
1934 року народження**

*село Зам'ятниця
Чигиринського району*

На осінь 1941 року треба було йти в школу. Але тут, як грім з чистого неба, почалася війна. Я пам'ятаю, як зараз, що на стінах повіток і тинах були поприклеювані листівки рожевого кольору, в яких писалося про напад фашистської Німеччини. Але ми були ще малі і не розуміли цього страхітливого положення. Я його збагнув вже згодом.

Тоді, в червні місяці, батьки вирішили повести нас, малих дітей до лікаря в село Деменці, бо ми з братом Мишком росли чомусь не дуже здоровими. Одного разу мати сиділа на ослоні і пряла, а я підійшов з другого краю і підняв ослін. Не так сильно натужився, як почув у животі пекучий біль. Коли я закричав, то батько підскочив і, піднявши сорочку, побачив як у мене вилізла грижа на пахві. Та й кашель у мене ніколи не проходив. А Мишко був слабкий після запалення легенів.

А в Деменцях славився своїм умінням лікар, до якого ми пішли пішки через село Зам'ятницю. Мишка несли на руках, а я біг підтюпцем поруч. Вже в Деменцях у мене стали дуже боліти ноги. На щастя нас нагнала підвода. На якій їхав наш сусід. Він дітей посадив на підводу, а батьки йшли слідом. У лікаря на прийомі ми побували. Він нам виписав ліки і дав поради батькам. І ще сказав, що мені потрібна операція.

Я пам'ятаю, як батько підходив до стін повіток і читав наклеєні листівки про страшну війну, яка насувалася на нас. Батьки були дуже сумні і тільки про це й балакали. Чекали, що на днях прийде вивіз із військомату.

Шляхи були забиті худобою, яку гнали на схід. Тоді на дворі стояла така снека, що не можна було босою ногою стати на пісок.

На небі не було жодної хмаринки, і хто знає коли був дощ. Череди корів і коней йшли шляхами без кінця і краю. Стояла така пилюка, що світа не було видно. Сонце виглядало з пилюки як руда пляма. За чередами худоби йшли отари овець, тоді свиней.

Німецькі літаки вже бомбили черкаську стовпovu [дорогу], по якій рухалися відступаючі війська. Земля важко стугоніла і здригалася від вибухів бомб. Після евакуації колгоспної худоби почали сунути підводи й машини з біженцями-євреями. У нас коло криниці стояла черга за водою – всім треба було утолити спрагу.

Потім селом стали проходити колони відступаючих наших червоних військ. Солдати йшли заросші щетиною і закурені пилюкою і дуже стомлені. Ішли з перев'язаними бинтами головами, руками і ногами. Люди виносили їм то яблука, то варенички, то пиріжечки. Солдати були дуже сумні.

Невдовзі і батькові прийшла повістка йти на війну. Люди проводжали своїх чоловіків, батьків і синів на війну. Жінки плакали невтішно, не знаючи, що воно буде. Гармоніст грав на гармонії, і співали підвипивши чоловіки.

Коли ми провели батька аж на кінець села, то він попрощався з нами, всіх поцілувавши. Мені він сказав, щоб слухався матір, щоб залишався господарем і шанував братика Мишка. А я на це сказав батькові, щоб він не йшов на війну, бо ще в нас під горою не поросли кавунці. Після цього батько чомусь заплакав, здивувавши мене.

* * *

І так мати залишилася із нами малими двома дітьми. Не пройшло і дві неділі, як в село вдерлися фашисти. Вони зразу проїхали на мотоциклах з колясками у касках із закачаними рукавами, з автоматами-шмайсерами на грудях. Після мотоциклів пішли якісь химерні машини – спереду колеса, а ззаду гусениці. Німецька армія двигалась день і ніч. Дощів чомусь того літа не було. Пилюка ніколи не осідала і через неї нічого не було видно.

Ми сиділи в хаті, і ходила хата ходуном від проїжджаючої важкої ворожої техніки. Після всюдиходів і танків пішли колони піхоти, а потім обоз без кінця і краю.

Матері і баби плакали і сильно переживали за чоловіками й синами, які пішли на війну, побачивши озброєного до зубів ворога.

Через кілька днів до нас у двори понаїжджало дуже багато фашистів. У нашому дворі стояло аж десять підвід-фургонів. Коні стояли в повітці й коло повітки, прив'язані до возів. Наша корова була захована в хатині. Під горою був посіяний віко-овес колгоспний, то німці косили його коням. Розтоптали наш баштан під горою. Не довелось і покуштувати й кавунчика з нього.

У сусідів через дорогу стояли німецькі кухні, де варили, парили й жарили курей і поросят, які грабили у людей. І все жерли й жерли. Німці всі були мордаті й упитані, пузаті як і їхні коні-ваговози з великими копитами. Таких я ніколи не бачив, і мене вони сильно дивували, до них я боявся навіть підходити близько. Мухи літали роями і в хаті і надворі. Від них не було відбою.

Німці спали і в хаті, і в дворі. Через них не можна було як пройти і пролізти. Тому ми, діти, лежали на печі день і ніч. Мати нас оберігала і не випускала з хати. Скрізь був гвалт і чужа, незрозуміла мова. На городі в нас були посіяні огірки, то вони їх позривали й потоптали. Через город водили на Тясмин коней купати. Самі купалися й прали свої смердючі онучі.

Ми дуже боялися, щоб вони нашу корову не знайшли й не зарізали. Правда, один німець був відкрив двері в хатину й побачив корову. Вона стояла худа й голодна. Німець засміявся і щось зажерготів і пішов. А згодом приніс корові оберемок віковівса. Мати дуже злякалася і заплакала. Він щось матері говорив заспокійливе, плескаючи їй по плечі. Ми вже потім побачили, що їх наша корова не цікавить. Вони пажимали на курятину і свинину. Яюсь німець побачивши, як мати несла глечик з молоком, вихопив його з рук і видудлив молоко одним духом.

Одного ранку ми проснулися, а німців немає – всі виїхали. Зоставили у дворі купи сміття і гною.

А по нашій Зам'ятинській дорозі все так рухались фашистські війська. На другий день німці заповнили село моторизованими частинами. Наш двір був забитий грузовими машинами і гарматами з довгими стволами. Ми самі тоді побачили, що то були фронтовики. З машин стали вивантажувати картонні

короба, які розпаковували. Там були пачки із тонкого картону, в яких зберігалися обойми з патронами. Це все вони розпаковували і заповнювали кулеметні стрічки. Стрічок лежало в нашому дворі ціла гора. Німці споряджали стрічки, потім змащували їх маслом і складали в ручні металеві контейнери. Це все готувалося на людей, наших радянських людей, в тому числі і на мого батька і, мабуть, і на нас. Патронів було дуже багато. Бо коли мати стала робити уборку, то в дворі, коли виїхали німці, картонного паперу за хатою назбиралася ціла гора аж до стріхи. Ми топили цим папером в печі дуже довго.

Після моторизованих військ найшло ціле село піхотинців. Ними були забиті усі хати і двори. Курей і свиней німці вже переїли усіх. То почали різати корів і телят. Якимось чудом уціліла наша корова, що її не зжерли фашисти.

Потім ми помітили у німців якусь зміну поведінки. Вони чомусь у нашому дворі почали робити скороспішну уборку. Дрова, які лежали під горою, вони перетаскали в канаву, що йшла з рову. Все сміття і гній теж вигребли до сусідів. Всі машини і зброя були встановлені на шляху під тином в два ряди. Ручний кулемет і гвинтівки поставили в «козли».

До нас у двір стали прибувати колона за колоною піхотинці, які сідали в дворі рядами аж під гору. Рядами сиділа не одна сотня німецьких солдат. Ми були в хаті і дивилися у вікно, як вони притягли довгого стола і поставили серед двору. На столі з'явився букет квітів. У двір нанесли пахучої лепехи з Тясмину і постелили її біля столу. До стола підійшов їхній піп у хрестах і ризах і почав читати молитву. Потім вони співали своїх католицьких молитов. Ксьондз співає і читає, а за ним повторює вся маса фашистів з маленьких книжечок.

Після співів і молитов священник ходив по рядах і благословляв кожного солдата. Це у фашистів було таке свяченне благословення йти в бій, убивати, різати дітей і топтати невинних перед богом і народом. Тоді фашисти Черкас ще не окупували. Це перед узяттям міста вони молилися.

Коли на другий день ми проснулися, то в селі не було ні одного німця, хоча дорогою німецька армія рухатися не переставала...

* * *

... Мати мучилась з нами, малими дітьми. Ми були і голодні, і перелякані, як загнані звірята. Черкаси німці взяли, бо через наше село знову проїжджали машини з пораненими. Бої в Черкасах були дуже жорстокі, а нашим прийшлося відступати за Дніпро.

Фронт відкотився від нашого краю дуже далеко. В селі встановилася німецька окупаційна влада. Всі німецькі тилові частини виїхали. У Медведівці появилася фашистський комендант, який часто навідувався в Зам'ятницю. В селі появилася поліцаї і староста. На людей почали накладати дуже великі непосильні податки. Людей почали виганяти на поле збирати врожай, який посіяли і посадили до війни. Мати знову стала нас з Мишком замикати в хаті. Вона на полі жала, молотила і копала. Коли було ще тепло, то ми пасли худобу на березі подальше від очей, десь за очеретами.

Ми сильно боялися, щоб бува не наскочили німці і не забрали нашу годувальницю Полову. Я пробив спичкою ногу, в рану попала інфекція, почало наривати. Але я продовжував скакати із хворою ногою, поки її не заохолодив. Нога перестала згинатися в коліні і прийшлося лягати в ліжку. Матір поліцаї гонять на роботу. Корова голодна стоїть в хаті, а ще й маленький Мишко. То я Мишка глядів, то він почав мене обходити. То казанка мені піднесе, то щось їсти. Я так п'ять тижнів лежав дровинякою на кроваті.

А то якось мати віднесла Мишка до мого дядька Сверидона і попутною підводою відвела мене в Медведівку в лікарню. Хоч була окупаційна влада, а лікарня там працювала з горем пополам. Там був фельдшер Панасенко, який лічив не так ученим способом як народним. Його дуже хвалили за розумні поради. Він порадив матері, щоб вона парила мене в кропив'яному наварі, особливо з коріння кропиви.

Коли ми приїхали додому, то мати накопала коріння кропиви і, накидавши в казан, залила водою і все це закип'ятила та випарила разів чотири мене в такому відварі. Нога стала робити, і нарив прорвав і все, слава богу, пройшло.

* * *

... Настала холодна зима 1942 року. Корови годувати не було дуже чим. Але за молоко люди віддавали нам і буряки, і сіно, в кого яке було кукурудзиння. Зима пройшла благополучно без ніяких пригод. Ще в селі образувалася окупаційна школа. Сусідські діти ходили, але мене мати туди не пускала. Згодом німці чомусь арештували вчителя Івана Карповича і повісили в Лубенцях в церкві, а потім церкву спалили. Після того вже в Зам'ятинці школи не було.

Тоді ж зимою німці стали гонити молодих людей до Німеччини. До нас із Куликівки прийшла переховуватися моя двоюрідна сестра Катерина і була в нас цілу зиму.

Весною матір знову стали виганяти на роботу в поле. Мишко став більшенький, і ми ховалися у вишняку під горою з коровою, бо на березі влада не давала пасти. Корова паслася на межі з посівами пшениці і бувало, що трохи хватала посівів, хоча ми цього старалися не допускати. Одного разу нагодився староста Кирило Хуг і почав займати нашу корову, а нас з Мишком стьобати нагайкою. Ми страшенно перелякалися і почали так кричати, що почули люди і прибігли та стали умовляти того бандита. Коли мати прийшла з роботи і побачила на нашій тілі смуги від нагайки, то вона сильно почала плакати і проклинати того бандита-куркуля.

Восени наскочили карателі-фашисти і забрали двох його синів і постріляли за Тясмином в кучугурах піску. Він теж відчув на своїй шкурі, що таке його визволителі-фашисти. Хоч правда, його сини були дуже хороші хлопці, я їх пам'ятаю, бо доводилось разом пасти на плавнях. За віком їх хотіли забрати до Німеччини, то вони ховалися пасти худобу.

* * *

... В той рік вийшла заміж моя тітка Фроська. На свадьбу ми їздили в Лубенці. В тітки чоловік був дуже грамотний, інженер-будівельник. Він зразу був забрав тітку до себе, а згодом перебрався до тітки. Там була така сім'я: моя баба Параска, тітка Дунька і тітка Фроська та дядя Коля. Вони часто ходили й до нас, у Зам'ятницю, в гості. Дядя Коля нам з Мишком розказував казки. Потім мати відвела Мишка в Лубенці до баби Параски і

тоді нам стало трохи легше. Мати, як завжди, на каторжній роботі, а я пас корову.

Мишкові в Лубенцях було дуже погано – не було чого дуже їсти і його просто обижали. Ми було підем з матір'ю в Лубенці і понесемо молока і ряженки. Як він було нас ждав, мій братик Мишко. Як він радів, коли ми до нього приходили. І як він гірко плакав, як ми йшли додому.

Тоді вже пішли чутки, що в лісі організувалися партизани. Коли ми ходили до Мишка в Лубенці, то я своїми очима бачив партизан. Вони заходили до баби Параски і їх вгощали пиріжками з квасолею. А потім і в Зам'ятницю в нічний час до нас приходили партизани. Правда, під маркою партизанів ще ходили якісь бандити і грабували людей – забирали теплу одягу і канючили самогонки.

* * *

... На осінь у наше село наїхало дуже багато тилових військ. Усі двори були забиті підводами і машинами. Німців майже не було. Були чехи-старики, поляки, румуни і австрійці. Це були новоспечені німецькі тиллові війська, сформовані із жителів окупованих країн.

У нашій хаті були чехи. Ми трохи розуміли, що вони говорять. Мати з ними без труда могла говорити. Чехи були майже усі похилого віку. Вони дуже курили. Ходили дуже сумні і мовчазні. А раз один чех-солдат підійшов до матері і попросив, щоб вона показала йому шлях до партизан. Чехи говорили, що німці війну програють, а як прийдуть червоні, то їм не простять, що вони служили у німців. Сказали, що віддадуть усе своє майно, тільки хай мати покаже дорогу до партизан. Мати їм відповіла, що вона такої дороги не знає. А якщо вони хочуть до партизан, то їжня дорога на гору, звідки видно Мотронинський монастир.

Днів через три німці підняли сильний переполох. Бо не стало дуже багато чехів-солдат. А потім за хатою я знайшов у лопухах цілу купу погонів. Таки вони зникли, не захотіли служити фашистам.

* * *

... Несподівано занедужав Мишко, став страшенно гарячим, почався понос. Мати не могла дати ради, не знала що робити, куди йти, де шукати лікарів – кругом поліцаї, німці, староста. В селі була одна акушерка. Когось мати послала по неї і вона, прийшовши нічого не могла сказати і дати діагноз Мишкові. Він згорав як вуглина. Він сильно просив води, а мати води не дає, а все дає йому гарячого молока. Потім Мишко втратив свідомість і довго не міг проснутися, важко дихаючи. Коли проснувся і став питати, де його кенка. Мати положила коло нього кепочку. Чим лікувати Мишка, як його спасти?

Мати падала на коліна і просила бога, щоб він Мишка спас. Якого йому дати лікарства, де його взяти? Вона впадала в розпач і безпорадно плакала, а Мишко вгасав кожної хвилини і зробився чорний. Він проболів тільки одні сутки. На другий день увечері його не стало. І після смерті Мишка ми так і не дізналися його діагнозу.

Його одягли у матроський костюмчик і поклали на столі, а мені все не вірилося. Що Мишка більше ніколи не буде. Коли Мишка поховали і ми всі прийшли додому, то лише тоді я зрозумів. Що Мишка більше ніколи не побачу. Я виліз на піч і почав гірко плакати. Я ще ніколи так не плакав. І ніколи, й нікого мені не було так шкода як мого братіка Мишка. Він мені снівся кожнісіньку ніч. І знову й знову довго за ним плакав, аж поки трохи відвик.

* * *

... Пішли вже чутки, що фашиста женуть назад і що Червона Армія вже за Дніпром. Настала люта зима 1943 року. Німці наскакували у село якісь метушливі і налякані. Партизани в Холодному Яру діяли на всю катушку. Правда, карателі наскочили в Мельники і Мельничанські хутори, стерли з лиця землі Удовичен хутір і Буду. Усіх побили, дітей повкидали в колодязі і спалили хутори дотла, а в Мельниках по правій бік попалили хати і багатьох побили карателі. Ми сильно боялися, щоб німці не наскочили і в Зам'ятницю та не вчинили погром.

Одного разу хтось пробіг селом і об'явив, що приїдуть карателі і будуть усіх вбивати і палити хати. В селі вчинилася

страшенна паніка. Люди хватили дітей, виводили худобу і тікали на гору. Натовп людей з худобою попрямував на Зам'ятинський хутір. На хуторі ми пробули до ранку в хаті Йосипа Рудівського, де я доспав на стільці. Всі почали розходитись, хто додому, а хто в ліс до партизанів. Мати рішила йти з коровою в Лубенці. Виходи вона дуже добре знала, і ми пішли через Зубкову і Кавунів бутор.

Коли ми прийшли в Лубенці, то там було повне село партизан. Дядько Коля теж був партизаном і в їхній хаті партизани спали покотом на долівці і на лежанці і навіть на печі. У печі варилося і жарилося. Ми пробули три дні, тому що там не було де спати і мати рішила повертатися додому.

За Дніпром було дуже ясно чути клекіт боїв і ми вже бачили, як через наше село проїжджали колони німецьких відступаючих військ. Німці йшли згорблені, оброшені щетиною і в задрипаних своїх ганчірках. Тоді ж до нас заїхали якісь солдати в чорній формі і почали копати окопи на горі. То була спеціальна команда фашистів, яка складалася із узбецького легіону.

Потім до нас прийшла тітка Дунька з Лубенець і сказала нам дуже страшну новину про горе, яке їх спіткало. Коли в Лубенці наскочили загони карателів, що складалися із самих поліцаїв, то в той час партизан в селі не було, а дядя Коля якраз був дома і хтось йому із сусідів сказав, що оточують їхню хату. Він накинув на себе полушубок, вискочив з хати і побіг до лісу. В цей час його помітили і почали по ньому стріляти. Дядю Колю вбили поліцаї, його земляки з Лубенець. І так залишилася тьотя Фрося удовою та ще й вагітною.

На похорон ми ходили з матір'ю і там я був ще з тиждень. Народилась дівчинка, яку назвали Нілою. Хата не закривалася від відвідин партизан. Вони дуже співчували тітці Фросці.

Земля здригалася від вибухів недалекого фронту. Вже пішли чутки, що красні вже є і по нашій стороні Дніпра. Вони зайняли вже Худоліївку, Чорнявку і Трушівці. Лінія фронту проходила по Тясмині. Ось тоді я взнав, що таке війна. Ми прийшли з Лубенець і застали в нашій хаті повно німців-фронтників. Корова стояла голодна і якимось чудом не тронута німцями. Солдати лежали в хаті покотом і спали, як убиті. Я з трудом виліз на піч, а мати рішила протопити в печі.

Коли мати розтопила піч, то попросиналися фашистські солдати і стали скидати свої сорочки і бити воші. Вони били їх і

казали на них «партизан». Потім один німець почав співати пісню про Катюшу і після пісні спитав матір, де її чоловік. І мати сказала, що десь теж на війні, якщо живий. Німець на те сказав, що він живий і скоро прийде з війни.

Потім німці повискакували з хати получати суп і продукти. Зайшовши до хати, вони почали їсти суп з м'ясом, а мене почастували конфетками. Кровать і лежанка були завалені їхніми речами. Я взяв собі один ремінець, щоб підперізувати штани.

* * *

... Красні почали стріляти із того боку Тясмину із мінометів і гармат. Земля розколювалася від масованого вогню з їх боку. Німці бігом повискакували з хати, забравши свої речі, і всі подерлися на гору в окопи. Коло нашого двору почали рватися снаряди і на вікнах не оказалось ні однієї шибки, всі повилітали від вибухів і взривної хвилі. Ми швидко вискочили з хати і через дорогу до сусідів у двір і в погріб. Під тином розірвався снаряд і нас з матір'ю взривна хвиля повалила на землю. На щастя нас не зачепило, тільки трохи контузило. Бо я не зчувся як мене втягли в погріб. Сильно боліла голова від того вибуху.

В погрібі вже було повно сусідів. Погріб ходив ходором від вибухів снарядів. Сильно важко було дихати. Ще й господар погребя Федь Демидівський курих раз за разом, приказуючи, що у своєму погребі, що хоч, те й роблю.

На ранок, коли вже надворі розвиднілось, бій утих і люди хотіли виходити з погребя. Аж тут увірвалися німці, по виганяли усіх з погребя, а Федя забрали копати окопа.

В той же день жінки вирішили, що треба тікати в Мельники, туди снаряди не достають. Усі сусіди і мати зі мною, покинувши корову в хаті, рушили через Березівський яр у Мельники. На дворі уже пролітав сніг, закінчувалася осінь 1943 року. У Мельниках ми зупинилися у наших далеких родичів. Там німців не було, тільки на правому боці села були попалені всі хати, стриміли одні димарі.

Ми благополучно переночували і мати стала дуже переживати за коровою. У неї виникло рішення мене оставити тут, у Мельниках, а самій піти і забрати корову сюди. Матері повезло, вона корову привела в Мельники, хоча всі люди її лаяли за такий ризик.

Через два тижні рішили знову повернутися додому. Ми ждали, що от-от німці оставлять Зам'ятницю і прийдуть красні. Та вийло так, що додому ми прийшли у саме пекло. Як залишали ми бої, то таке й застали. Німці були в окопах і бліндажах.

Ми зайшли в хату і мати хотіла із кукурудзяного борошна спекти якихось оладків, встигла навідь води з колодязя витягти. Аж тут у дворі розірвався снаряд. Мати схопила мене за руку і потягла у наш погріб, що був за хатою. В погребі було сиро і нічого не видно. Мати простелила рядно на буряках і посадила мене та ще й накрила батьковим полусуконним піджаком. Трохи зігрівшись, я заснув, хоча земля стугоніла від невщухаючого бою. Мати сіла коло мене і теж задрімала.

Снаряди безперервно довбали мерзлу землю, що не можна було з погребя й носа висунути. Ми без кінця молилися богу за себе і за батька. У погребі я, мабуть, простудився, бо почав сильно кашляти. Сильно хотілося їсти, а не було чого. Не ївши добу, мені дуже захотілося пити. Мати головою трохи відхилила ляду і трісочкою доставала снігу і, натоптавши його в кухлик, ховала за пазуху, щоб він розтанув. Я потроху зрошував собі губи, але пити хотілося ще дужче. Вода почала мені снитися. Мати боялася виходити, щоб не зробити сліду, бо по сліду могли прийти німці і нас побити.

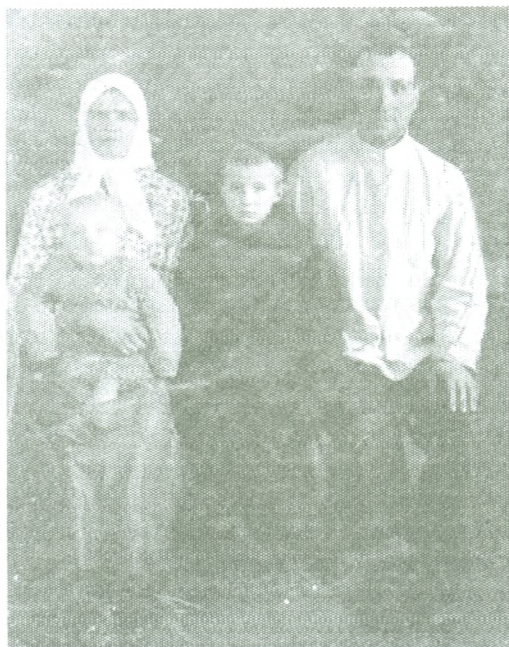
За тиждень, що ми пробули в погребі, ми ледь не вмерли з голоду і спраги. Тоді мати рішила полишити погріб – що буде, те й буде. Я так ослаб, що в мене забракло сили, щоб вилізти з погребя. Мати теж так ослабла, що коли допомагала мені вилізти з погребя, то важко дихала і піт рясно укрив її чоло. В хаті матері вдалося спекти оладків з кукурудзяного борошна. Я лежав на засланому очеретом ліжку і потроху пив воду, а потім з'їв кілька оладків.

Несподівано до хати зайшов німець, одягнутий поверх шинелі в білу жіночу вишиту сорочку аж до колін. Сорочка була вишита на комірі і на рукавах. Він був химерний і смішний. Німець нам нічого поганого не зробив, хоча ми до смерті його злякалися. Він тільки показував матері на гору, щоб ми тікали, бо нас «пух, пух», мовляв уб'ють.

* * *

... Потім на мою долю випало ще багато тяжких випробувань. ... Разом з жителями навколишніх сіл ми з матір'ю багатотисячною колоною разом з партизанами вирушили назустріч фронту, рятуючись від каральних акцій гітлерівців. Під кулями і снарядами йшли лісом. Провалювалися в болотах. Врешті кригою, яка провалювалася, перебралися через Тясмин і я, вибившись із сил, впав на пісок...

Мене взяли на руки солдати і принесли в Худоліївку. Дуже довго мене відтирали санітари снігом і спиртом. Аж поки я не прийшов у свідомість і заснув міцним сном. Через добу я проснувся на печі від лоскотного і приємного запаху вареної картоплі і квашеної капусти. До хати приходили червоноармійці і вгощали нас то цукром, то галетами...

Іванко Квак (в центрі) з батьками та братиком Михайликом напередодні війни. Фото 1941 р.

В січні 1944 року ми з матір'ю повернулися в Зам'ятницю. Ми не могли впізнати своєї хати – вікна були побиті, не було дверей, скрізь повно сміття і всякого німецького мотлоху. На лаві лежали гранати з довгими ручками, коло печі – ящики з патронами. Ми боялися заходити до хати. Мати сильно боялася, щоб не наткнутися на якусь залишену фашистами міну. Мати попросила червоноармійців, щоб вони обстежили хату і забрали з неї боєприпаси. Солдати, не зволікаючи, з вели-

кою охотою забрали ящики з патронами і розрядили гранати. Відкручені з гранат ручки без запалів віддали мені гратися.

Матері вдалося повернути з Чубівки нашу корову, яку украв місцевий житель. З великими труднощами вдалося дозимувати самим й утримати корову, у якої павесні з'явилося телятко. Ми стали з молоком, а для дітей це був найголовніший харч...

В лютому місяці до нас прийшла вчителька і об'явила, щоб я йшов до школи. Школу німці спалили, тому навчання розпочали в одній хаті, яка мала дві половини через сіни. У перший клас я пішов в 10 років. Таких першокласників назбиралося до п'ятидесяти душ. Нас навчала вчителька Палажка Аврамівна. Писати зовсім не було на чому. Не було столів і стільців. Ходили під хатами і збирали ослони і в кого який був стіл.

Писали на німецькому обгортковому папері, на полях випадкових книжок і газет. Писали олівцями, пізніше появились чорнило, пера, а також зошити. Із лютого по червень ми навчилися писати і читати та розв'язувати задачі. 18 травня 1944 року ми пішли на канікули і були переведені до другого класу.

Тієї ж весни почали приходити листи від солдат-фронтовиків. У нас у школі кожен день було свято. Заходила Палажка Аврамівна і об'являла в класі від кого, від якого батька прийшов лист із фронту. Одного дня вона об'явила, що прийшов лист і від мого батька. Коли закінчилися уроки і я прибіг додому, то дома було справжнє свято. Галя Макарева разів з десять читала листа. Спочатку матері, потім сусідам, потім дядькові Фанасеві, потім знову матері і мені.

Батько писав, що він участвує в дуже тяжких боях, що він живий і здоровий, що він дуже кренко скучив за сім'єю. Він цілує всіх, і мене, і Мишка. А батько не знав, що Мишка немає. Передавав привіт усім родичам, в тому числі й бабі Парасці. В той же день Галя написала батькові листа, якого диктувала мати. Мати моя була зовсім неграмотна. А я ще писати і читати добре не вмів. Написали батькові про всі наші горючі і печалі, і втрати. Написали, що немає Мишка, і баби Параски, і родини дядька Свиридона.

Потім почали майже кожен день получати листи від батька. А потім від батька дуже довго не було листів. В голову лізли всякі странні думки. Аж ось прийшов лист від батька із госпіталю. В

бою батька було контужено розривом снаряда. Після госпіталю батька перевели в запасний полк у невеличкому містечку Дунаївці тодішньої Кам'янець-Подільської (нині – Хмельницька) області. І мати рішила у вересні 1944 року поїхати до батька. Їхала і на платформах, і на цистернах. Намучилася страшенно, бо випадковими товарними поїздами нерідко їхала в протилежний бік, об'їздила пів України. Була і пограбована, і побита. Знайшла таки батька в тих Дунаєвцях і пробула там цілих три дні. На зворотній шлях батько купив їй справжній пасажирський квиток і мати без пересадок доїхала аж до станції Фундуклівки, звідки босоніж прийшла пішки додому...

Іванко Квак з матюю. Фото 1945 р.

В 1944–1945 роках я вже ходив у другий клас. Сам топив очеретом у грубі і варив собі картоплю. Часто залишався дома, бо було багато роботи. Селян обклали великими податками, була велика бідність. На рік треба було здати 250 літрів молока, 40 кг м'яса, багато яєць. А ще податок за город, корову, за дерева. Нас трошки підтримував батько, який воював уже на території європейських країн. Він інколи присилав невеличкі посилючки.

* * *

... Я пас на лузі корову. Почув у селі якийсь гвалт людей. Начебто і плачуть і сміються. Прийшла мати і сказала, що сьогодні велике, превелике свято. І весь час говорила: перемога, перемога. Нарешті перемога над клятуцим фашизмом. Люди

ходили селом і тужили гіркими сльозами, в кого загинули рідні. Жінки знаходили самогонку. Накривали столи і святкували перемогу. Селом проїжджали машини з червоними прапорами і портретами Леніна і Сталіна. Скрізь стало чути співи, сміх і плач...

Уже пройшов і місяць вересень, уже треба йти до школи. А батька все нема з війни...

В жовтні, коли пас корову, побачив як шляхом з гори спускається якийсь солдат. То був мій батько. Я не бачив його чотири з половиною роки і майже забув його. Батько обняв мене і заплакав...

Матеріали надано сином Івана Івановича – Андрієм.

ІМЧУК Микола Костянтинович, 1930 року народження

Народився я в Україні у 1930 році. Пам'ятаю себе років з чотирьох, в цей час перебував у дитячому будинку. Є таке містечко в Україні – Умань Київської [нині – Черкаської] області. Воно розташоване між Києвом і Одесою. До війни в місті було кілька дитбудинків. Мабуть, після громадянської війни багато було дітей-сиріт, і до того ж в Україні в ці роки був страшний голод. Наскільки мені відомо, в Україні загинуло приблизно 7 мільйонів громадян. Не знаю, з чим це пов'язано: чи то з вивезенням зерна, чи то ще з якимись обставинами. Своїх батьків не пам'ятаю і не знаю. Пам'ятаю тільки своїх вихователів та директора дитячого будинку.

У першому дитячому будинку було кілька груп: молодша років 3-х – 4-х і старша група до 7 років. Підрослих дітей переселили в інший дитячий будинок, де вже була шкільна програма, і там ми починали вчитися. Запам'ятав першого свого директора – Надію Марківну Зелену. Я був її улюбленцем. Бувало, підійде до мене, погладить по голові і запитає: «Ну, Коля, льотчиком хочеш стати?» «Так, дуже хочу, Надіє Марківно», – відповідав я. Усі хлопчики мріяли стати льотчиками.

Загалом, все моє дошкільне дитинство до 7 років минуло в цьому дитячому будинку. Обстановка була дуже доброзичлива. Вихователі були, як рідні мами. Хоча я не розумів, що таке «мама», але відносини були дуже теплі. Нас добре годували, одягали. У вигляді премії за хорошу поведінку на газикі возили на аеродром до підшефної військової частини. Ми там любили біля літаків бігати.

Взагалі Умань – місто історичне і перша згадка про Уманщину є в літописі Супрасльського монастиря 1497 року. Відомо, що в Умані в XVI столітті розташовувався козацький полк. Крім того, на околиці міста розташований чудовий парк Софіївка, який був заснований польським магнатом Станіславом Потоцьким в 1796 році на честь своєї молодої дружини Софії. Граф Потоцький був дуже багатою людиною. Коли вони з дружиною обстежили околиці міста, Софія зазначила це мальовниче місце: тут і ставки, і низина красива, і величезні камені. І ось граф на честь своєї молодої дружини побудував парк, який за красою займає одне з перших місць в Європі. Нас, дітей, водили туди майже кожен день влітку, читали цікаві книжки, вчили вишивати шовковими нитками і дівчаток, і хлопчиків. Тоді було прийнято поверх одягу носити сумочки, які самі вишивали візерунками. Привчали до охайності, дисципліни.

Цей дитячий будинок, в якому я виховувався до 7 років, розташовувався на Пушкінській вулиці, а недалеко від нього на вулиці Гоголя знаходився інший дитячий будинок. Пам'ятаю й інші поетичні вулиці: Довженка, Шевченка, і навіть свій «Хрещатик» в Умані був.

І от мене перевели в інший дитячий будинок на вулиці Гоголя, де я пішов у перший клас. Як тільки мене перевели в новий дитячий будинок, хлопці, які там вже були, нас обступили і почали вибирати собі друзів. До мене підбігли дівчатка і навперекір стали тягнути: «Він зі мною буде дружити», «Ні, він зі мною буде дружити». Перемогла Олена з косичками, вона була вище всіх ростом, міцнішою. Розгтовхавши всіх, сказала: «Ні, він буде дружити зі мною». Вчився добре. Пам'ятаю, як нас водили в школу строем. Всі охайно одягнені, з ранцями. На території дитячого будинку було кілька одноповерхових корпусів, і в кожному корпусі – своя група. У навчальному

корпусі розміщувалися спальні, класи, підсобні приміщення і вітальня, в якій стояв великий довоєнний рояль чорного кольору. А нашим вихователем був Віктор Федорович, на жаль, прізвище зараз не пам'ятаю, прекрасний педагог. По-перше, він був майстер на всі руки. Ми з ним будували дирижаблі, потім їх запускали. Якось будували планер, справжній великий планер. Крім того, він чудово грав на роялі. Після того, як були виконані домашні завдання, Віктор Федорович збирав нас у вітальні на урок музики.

Через дорогу від нашого дитячого будинку був величезний дитбудинківський сад. За кожним вихованцем була закріплена яблуня. У мене теж була своя яблуня, і я зобов'язаний був за нею доглядати: обкопувати, поливати, збирати врожай. Ми обов'язково повинні були трудитися в саду, крім того ходити за місто, на наше поле копати, підгортати і збирати урожай картоплі і капусти. Ходили всі. Ми жили за принципом комуни Макаренка.

На літні канікули нас вивозили в село Кочержинці за 30-40 кілометрів від Умані. Закінчувалося навчання, і дитбудинок повністю туди перевозився. Там була велика школа, і на час літніх канікул ми жили в цій школі. Біля школи були сараї, в яких утримували свиней.

Я зараз порівнюю становище хлопців нинішніх дитячих будинків і наше, – це небо і земля! Ми трудилися, доглядали за поросятами: пасли, водили на водопій, заганяли в сарай. А коли ми сідали обідати – а влітку ми завжди обідали на вулиці, ставилися великі столи і лавки – їли борщ, на друге печеня (ось вона, свинина наша: і сало там було, і м'ясо). У Кочержинцях ми влаштовували піонерські вогнища, для чого нас водили до лісу збирати хмиз. Заготовляли багато хмизу, бо робили три величезних багаття на полі. Тренувалися в самодіяльності, влаштовували військові ігри. Одні грали буржуїв: клали подушку під сорочку, неначе пузо, інші – червоноармійців у будьонівках з шаблями. Пам'ятаю, як я грав буржуя, і в мене подушка вивалилася. Запалювали багаття – це неймовірно красиве видовище. Воювали. Вуса намазували вугіллям.

Усі намагалися стати відмінниками. Коли перейшли в другий дитячий будинок, у нас був свій клуб. Лена, яка мене виділила, дуже добре танцювала, вона втягнула мене в гурток, і я з нею

танцював гопак. Крім того, в клубі був духовий оркестр. А керівником оркестру був військовий капельмейстер. У нього була дуже незвичайне прізвище – Замотайло. Він посив дві шпали в петлицях, тобто перебував у званні майора. У неділю або свято до нас у дитячий будинок приходив з льотної частини духовий оркестр. Влаштували концерт на великому майданчику для ігор, і ми слухали цю музику.

Вільного часу практично не було. Я поступив в гурток духового оркестру після 3-го класу, грав на трубі. У гурток брали тих, хто добре вчився і у кого був слух. Я підійшов за всіма цими параметрами. У зв'язку з тим, що старався і добре займався, я став першою трубою в нашому оркестрі. Замотайло добре до мене ставився. Мене навіть нагородили ковзанами – снігурками за гарне навчання. Ці ковзани треба було кріпити до черевиків струбцинами. У каблучці пропалювали дірочку і прикручували сталеву пластиночку. Коник вставлявся, повертався і струбцинами зачіплявся за підшви.

У дитбудинку був директор, його заступник з політчастини та заступник директора з навчальної частини. У кожній групі – нянечки. У нашій групі було, напевне, 12 хлопчиків і приблизно стільки ж дівчаток – в дитбудинку група складалася з 25 чоловік.

До нас у дитбудинок часто ходив льотчик, лейтенант (він два кубика носив), гарний, високий. Виявляється, він був сином нашого завідувача з навчальної частини (завпеда). А наш завпед жив при дитячому будинку. І ми, як тільки він з'являвся, то бігли за ним юрбою, і всі кричали: «Підніми мене, підніми мене!», і він кожного підкидав на руках. Я пам'ятаю, як він мені сказав: «Ну, чорноокий, льотчиком будеш?» Я кажу: «Буду!» Ми були патріотично налаштовані діти, тому що спілкування було таке, в клубі займалися, любили військових. Поруч з дитбудинком на розі Гоголя був Будинок офіцерів, і ми туди часто бігали і бачили: йде командир, на ньому ремені красиві, кубики красиві. Коли до Софіївки нас водили погуляти на галявину, то там бігати можна було, кататися, перекидатися. І дуже часто приходили льотчики з військової частини, пили ситро і горілку, напевне. Ми навколо них бігали, а вони нас цукерками або ситро пригощали. І все льотчики, бо поруч аеродром був. І нам так подобалася їх парадна форма синього кольору з вишивкою – сині крила, така льотна емблема.

Я запам'ятав першотравневу демонстрацію 1941 року. За рік ми навчилися грати три або чотири речі. Вивчили вальс, марш «Утро красит нежным светом», туш. Премії отримували. Крім цього, хлопчикам видали парадні костюмчики, а дівчаткам нарядні сукні. У мене, оскільки я був першою трубою, костюмчик відрізнявся від всіх хлопців. Були вишиті шовковими нитками золотисті зірочки на рукавах, такі до війни носили політирацівники. Пам'ятаю, як ми готувалися до Першотравневого параду – марширували по нашому майданчику.

Ранок 1 травня. Ми вже вбралися в костюмчики, шовкові піонерські галстуки. У мене труба, у кого бас, у кого барабан – всякі інструменти. Нарешті дали команду, ми вийшли з дитбудинку, вишикувалися вздовж вулиці Гоголя. За мною – духовий оркестр, а за оркестром йде весь дитбудинок. По тротуару йдуть Замотайло і директор дитбудинку. Було так задумано: ми вийдемо, звернемо на Садову, і вже там до нас приєднається міська демонстрація. Замотайло дав знак, я підняв трубу і духовий оркестр заграв марш. Потім ми звернули на наш «Хрещатик» – це вулиця Леніна, там стояв пам'ятник Леніну. Замотайло боявся, щоб ми не збилися. Все пройшло добре.

Цього року ми чекали, що нас знову повезуть в Кочержинці на літо. Питали, а від'їзд все відтягували, ми були в здивуванні: коли ж нас туди повезуть? Там привільно було, річка, піонерські вогнища.

І ось, нарешті, 22 червня, це теж мені запам'яталося. Вікна в спальні були відкриті. Вранці близько 7.00 я почув жіночі голоси, чи то нянечок, чи то вихователів. Вони надривним голосом з плачем кричали: «діточки, діточки, вставайте, бо війна!» А ми нічого не розуміємо. Вискочили в трусах, майках на свій майданчик. Почалася метушня. Вдень нас зібрали в клубі, перед нами виступила заступник директора з політчастини, вона сказала: «Діти, сьогодні о 4-й годині ранку на нас віроломно напала фашистська Німеччина». Ми нічого не розуміли. До цього я чув, що була фінська війна. Пам'ятаю в третьому класі взимку ми сиділи біля грубки, і вихователька нам сказала, що почалася фінська війна, а що це таке, ми ще не розуміли. Але до нас часто приїжджали військові, і по радіо іноді співали пісні «Якщо завтра війна, якщо завтра в похід, будь сьогодні до походу готовий».

Після обіду нам видали лопати, щоб у саду рити окопи. За день ми, звичайно, не викопали, тому що треба було зробити окоп на весь зріст. В основному копали хлопчики, дівчатка теж допомагали, потім дівчатка стали зривати квіточки, прикрашати окоп.

Наступного дня я перший раз побачив німецьку раму, двухкилевий літак. Він дуже високо літав і все кружляв над містом, фотографував, напевне. А наступного дня місто почали бомбити. Поруч з нами перебував диспансер, бомба влучила прямо в нього. Друга бомба потрапила теж у нього. І коли ми бігли в окоп, осколки від вибуху попадали в наш сад. Я біжу і бачу, як осколок в дерево врізався. Я злякався, і думка прийшла в голову: «А якщо вб'ють?». З'явився страх. Розбомбили Будинки офіцерів.

Бомбардування були щодня. На вулицях з'явилися біженці, люди бігли з торбинками, візками, їхали на велосипедах. Потім пройшов слух, що директор дитбудинку втік. Він був за національність єврей, а тоді всі знали, що німець всіх євреїв знищував. Тому він, напевно, не міг залишатися. Залишився завпед. А нашого вихователя Віктора Федоровича, як тільки оголосили війну, відразу призвали в армію. Він з нами попросився, ми плакали: «Віктор Федорович, пишіть нам листа». Ми, діти, не розуміли, куди писати.

Після виступу 3 липня товариша Сталіна по радіо пройшло приблизно 10 днів. Було вирішено евакуюватися. На кухні спекли пряники, які довго зберігалися, і видали нам по шматку сала, все це поклали в речмішки. Були у нас в дитбудинку один свій віз і машина. Хто відмінно вчився, на ній возили на екскурсію за 200 км до Києва. Машину забрали відразу в перші дні на військові справи. Евакуювалися з 1-го по 4-й клас пішим ладом. Нас пошуквали, на віз поклали продукти. Була одна кухарка, завпед років шістдесяти, і хтось з жінок – такий склад. Ще в дитбудинку була бричка, на якій директор їздив. І ось на цю бричку з продуктами посадили двох або трьох хлопців, які були хворі і не могли йти. А я підбіг до завпеда і попросив дозволу забрати свою трубу, сказав: «Навіщо німцям залишати трубу?» Він погодився: «Бери, звичайно!» І от з мішечками, в піонерських краватках ми потопали. Курс був на Кіровоград – в 150 км на схід Умані.

Ми не дійшли до нього. Справа в тому, що в цей час, як я потім вже дізнався, коли вивчав матеріали, в цьому районі були розташовані дві наші армії, в тому числі в Умані – 6-та і 12-та. Вони опинилися в кільці, в оточенні. Німець зумів в перші тижні війни оточити величезну махину військ. Ми теж потрапили в оточення, німець перерізав дорогу до Кіровограда.

Але тоді ми ще не знали про це.

Вийшли з дитячого будинку строем, спустилися вниз по Садовій до Софіївки. Жінки з будинків побачили нашу колону хлопців, заплакали, хрестяться, моляться. Коли вийшли на дорогу, ми побачили відступаючих, біженців. А рух військ не зрозумієш: то туди, то сюди. Дороги занорошені, спека. Наша колона так розтяглася, що завпед не міг за всіма нами встежити. Але найстрашніше – дороги бомбили, і він нас проінструкував: «Хлопці, як тільки побачите літаки, відразу біжіть в канави».

Так ми йшли кілька днів вдень, вночі спали. Бувало, прийдемо втомлені, брудні, чорні, як негри, і місцеві жителі приходили, підгодовували – хто з глечиком молока, хто з шматком хліба. І кухарка щось готувала нам на багатті. За бомбардувань було прийнято рішення йти ночами, а вдень спати, тому що за тиждень загинуло багато дітей. Бомби потрапляли на шосе, на дорогу, тому жертв було багато. Було ще й так, що на стоянці приходили люди і просили завпеда віддати їм якусь дитину. Він розумів, що не доведе дітей, і від дитячого будинку нічого не залишиться, всіх повбивають. А деякі і самі розбігалися хто куди.

Запам'ятався мені останній привал. Нас залишилося зовсім мало, чоловік 10–15. Ми розташувалися вдень спати на травичці в шкільному дворі. Мішечок під голову – і відразу засинаєш. Прокинувся я, чую – гул. Бомбили. Я бачив, як від хат залишалися одні лахміття. Завпед носив пенсне і втратив його, вид скуйовджений. Все горить, все в диму – пекло. Чую, завпед кричить: «Усім розбігтися! Біжіть в ліс!». Потім я дізнався, що, виявляється, на цьому місці розташовувалася військова частина.

Одним словом, я втік. Спочатку всякий ліс був, а потім тільки величезні дуби з величезними кронами і рідко ростуть, легко втекти. Задихався, вже бігти не міг, пішов, і побачив наших червоноармійців – ціла військова частина. Коли я підійшов, на мене подивилися і почали рознітувати: «Звідки ти такий

увзявся?». Я їм усе розповів, мені відразу дали казанок каші. Я поїв, потім підійшов командир. Звали його Черняєв Павло Степанович. Він був, по-моєму, політпрацівник. Я йому сказав: «Вмію грати на трубі, можу вам грати. Все одно більше мені нікуди йти, дитбудинку більше немає, тому я хочу у вас залишитися». І він, подумавши, погодився. Правда, попередив, що я повинен виконувати його накази, суворо підкорятися. Я сказав, що звик підкорятися, що я дитбудинківський.

Завдання Черняєва була – вирватися з оточення. Мабуть, багато частин опинилися в такому положенні. Зв'язку ніякого не було, координації не було, і кожен командир сам по собі приймав рішення і вибирав напрямок, щоб прорватися на схід.

Йшов серпень 1941 року. Я вже орієнтувався у військовій обстановці, знав, як снаряд летить: долетить, недаліт, переліт, або потрапить на тебе. Кулі неможливо побачити, звичайно (хоча трабуючі бачив), але по свисту теж розумів, як куля летить, як осколок летить, як снаряд летить.

Час від часу ми натикалися на розташування німців, відстрілювалися і йшли. Одного разу ми натрапили на нашу розбиту частину біля річки Синюха. Убитих було дуже багато, чоловік 50 – 60, вода омивала тіла, і річка буквально текла кров'ю. Кухня стояла польова, а в ній ще гарячий горох. Ми всі наїлися цього гороху. Я знайшов військову бляшану банку згущеного молока. У мене була з собою ложка, і я наївся цього згущеного молока досхочу. У цій розбитій частині виявилася бречка з відкидним верхом. Черняєв взяв мене до себе в цю бречку. Треба було переправитися через річку, де ми припускали з'єднатися з нашими військами. Це і відбулося. Ми переправилися приблизно в 4.00 ранку. Їдемо і бачимо: поле. Урожай вже був скошений, і стояли снопи, копи. І раптом з цих копиць по нас автоматні черги.

Попереду село, в яке ми повинні були дістатися, а тут на півдорозі така засідка. І у нас розгубленість – такий раптом масовий обстріл і з одного, і з іншого боку. Бійці побігли. Командир лайнувся сильно, наказав залягти і відкрити у відповідь вогонь. Черняєв дав своєму ординарцеві наказ: «Жми в село разом з Колею. Ти за нього мені відповідаєш. А я потім тебе знайду». І ми помчали. Вїхали в село, в якому йшов бій. Справа

– наші, ліворуч – німці. Біля кожного будинку дуже багато наших військ: поранені, медсестри. Пам'ятаю, заскочили ми у двір, там лежить не один десяток людей, стогнуть. Медсестра бігає, всіх втішає: «Зараз допоможу». Я запам'ятав таку сцену: йде солдат, у нього галіфе все розірвано, рана величезна, і кров тече, він кричить. Сестричка – молодець, спритна була, заспокоїла, перебинтовувала.

На центральній дорозі цього села стояли наші вантажівки ЗІСи. До війни було дві моделі машин: полуторка ГАЗ АА і ЗІС-5. Полуторка вагою в півтори тонни, а ЗІС – в 3 тонни. На цих ЗІСах були військові ящики зеленого кольору, мабуть, з якоюсь документацією. І цих машин було штук 5. Біля машин зібралось багато командирів, воєначальників. Мабуть, йшла нарада. Через деякий час мені наказали сісти в одну з цих машин, в якій були два лейтенанта. Зі мною була шинель, каска і сумка.

І ось перша машина вискочила на повній швидкості з села. Треба було їхати з інтервалом, щоб дати розгін кожній машині. Потім друга машина. Я в кут забився, каску насунув. Каска велика, закривала добре. А шинель поклав, вона не потрібна була – жарко. На повній швидкості проїжджаємо останні хати. Німці палять з автоматів прямо по машинах. Швидкість врятувала, і ми все-таки вискочили з села. Я підняв голову, бачу, з лівого боку два сараї, тини. У сараях німці й дві гармати. Я побачив, що машина, яка йшла попереду нас, горить в кюветі. Потім снаряд розірвався перед моєю машиною, її тряхануло, другим снарядом збило в кювет, і вона загорілася. Двох лейтенантів, які були в кабіні, звичайно, на смерть, а я залишився цілий. Сиджу, машина горить, кабіна тріщить. Піднятися страшно, бо німці ще стріляють. Вже не з гармат, бачать, що машину підбили, стріляють з автоматів.

І одна куля потрапила мені в лікоть правої руки. Спочатку я нічого не зрозумів – обпекло і все, а потім пішла кров. Коли пішла кров, стало боляче. Кров сильно йшла, весь рукав був у крові. Мені стало страшно. Я, звичайно, не розумів всіх наслідків, але щоб у такій ситуації мене не вбили, я ліг на борт машини бочком, впав у кювет і став повзти по скошеному полю, а там стерня колюча! Повзу, каска велика, очі закриває, весь спітнілий, кров тече. Я матом не даявся (у нас ніхто у

дитбудинку матом не лявся), просто говорив «прокляті фашисти» і повз. Відповз досить далеко і бачу лежачу фігуру. Підповзає ближче – командир лежить ще живий. У цього командира три шпалі – підполковник. Подивився – у нього весь живіт в крові, сильно поранений, аж кишки видно. Я кажу: «Товариш командир, я вам допоможу!» Він каже: «Синку, ти звідки?» Я кажу: «Я з машини». Він, напевно, теж був з машини. «Я тебе прошу, – каже, – розстебни кишню і дістань мої документи. Сховай де-небудь». У нього там була командирська книжка і партквиток. Тоді не можна було, щоб командирські документи потрапили до німців. «Ти повзи. Я не зможу». А куди повзти, я не знав орієнтира. Просто напіраюк вибрав і повз. І, мабуть, Господь правильний напрямок мені підказав, бо з'явився маленький ярочок. Стрільби немає. Повзу далі, а він все глибше і глибше і потім перетворився на глибокий яр. В Україні таке буває, що серед поля зустрічаються великі яри. І потім я вже міг встати. Знайшов камінь, кругляк, врослий у землю. Я його насили отковирнул, документи туди поклав і каменем закрив.

І потім чую нашу мову, рідну, – лаються, стогнуть. Я пішов і побачив наших, приблизно чоловік п'ятдесят, велика група, але майже всі поранені. Зброя рідко у кого було. Справа в тому, що коли були в оточенні, навіть якщо у кого була гвинтівка, не було патронів, тому що ніякого постачання: ні харчування, ні босприпасів, ні озброєння – не було. Якщо щось і було, то гвинтівка з багнетом, більше нічого.

Знову розпитали мене. Побачили каску, я їм розповів, хто я і звідки. Я назвав номер частини і запитав, чи немає тут Черняєва Павла Степановича. Відповіли, що ні. Хтось із солдатів мені перев'язав рану чи то клаптем від сорочки, чи то ще від чого, просто щоб кров не текла, і зробив мотузочку, щоб я руку міг повісити. Кров зупинилася. Я ліг, розслабився, почав згадувати свій дитбудинок, Черняєва, свою частину, Лену. Минуло, можливо година або два. Не знаю. Хотілося їсти. І раптом лунають німецькі голоси. Йдуть, розмовляють, і ось підійшли до яру. Багато їх підійшло, всі з автоматами. Наші, у кого що було, вистрілили. Потрапили-не потрапили, не знаю. Німці дали пару черг, і все затихло. Потім кажуть: «Russe, Hande hoch!» [Росіянин, руки вгору]. Тих, хто не міг піднятися і руки навіть не

міг підняти, вони відразу розстріляли. Вивели нас з цього яру і побудували в колону. Підійшли до мене: «Oh, kleine Kommissar!» [Маленький комісар!]. Почали сміятися і сильно дали мені під зад кованим чоботом. Боляче було – болючіше, ніж рана! «Kleine Kommissar! Kleine Kriegsgefangene!» [Маленький військовополонений] – реготали німці.

Поставили нас в колону і наказали йти. Хоча і був наказ «в полон не здаватися», але я ж присягу не давав, я не був призваний, мені було 11 років, пацан. І все ж я вважав своїм обов'язком бути з нашими. У мене було відчуття патріотизму. Я повинен бути з нашими, я повинен їм допомагати, я повинен щось робити для Батьківщини. Нехай вони полонені, але це – наші. Я пробув у полоні два роки і бачив командирів, комісарів; це такі люди, яким пам'ятник треба ставити. Тому що голодні, холодні, поранені, тифозні, вони знаходили сили і волю чинити опір, як могли.

Жарко було, ми йшли роздягнені, в гімнастерках. Ось перше село. Як тільки увійшли, відразу жінки обступили, хто картоплю, хто цибулину, хто шматочок хліба дасть. А німці їх відганяють. Як побачили мене жінки, взагалі кінець світу. Я був у касці, поранений. Німців лають: «Навіщо дитину?»

Запам'яталася така сцена. Ведуть по селу, а тут недалеко біля хати стоїть німець без мундира, в підтяжках, у своїй сорочці зеленуватого кольору, поруч кухня польова – великий казан, у ньому кава вариться. У нього дерев'яне весло, він поміщує каву, а запах по всьому селу. Я-то і поняття не мав, що таке кава, але тільки зрозумів, що смачний запах якийсь. А виявляється, німцям положено було. Фляжки у них з кавою були. У нас вода, а у них – кава. Правда, тоді у нас і води не було.

Перший табір розташовувався в селі Підвисокому. Корівник за колючим дротом – ось туди нас загнали. У мене рана розболілася, розпухла рука. Температура піднялася. Почалася гангрена. Їсти нічого. У полон потрапили не тільки солдати 6-ї і 12-ї армій, а й 10-ть військових госпіталів. Серед них були військові лікарі, в тому числі, і хірурги. Вони мені допомогли, зробили якомось операцію. Слава тобі, Господи, у мене все зажило. Після Підвисокого мене з іншими військовополоненими переганяють в табір в мою рідну Умань! Називався Уманська яма, Дулаг-283. Що це таке? Це глиняний кар'єр. Величезний, в

кілька гектарів, глибиною 15 метрів. На околиці цього яру був цегляний завод. Звідти добували глину і до війни робили цеглу. У цьому кар'єрі під відкритим небом німці вирішили влаштувати табір для військовополонених. Дощик пройде, ногу не витягнеш, пройти неможливо. В туалет куди сходити? Спати де? Все на сирій глині. Хто виживе, то й добре, хто не виживе, ну й не треба. Замість баланди скидали в яму напівдохлих коней.

У цій ямі розміщувалося 50 тисяч військовополонених. З їх числа була створена робоча команда, яка витягала трупи. Мене сунули в цю яму. У таких умовах я захворів на висинний тиф. Слава тобі, Господи, що в робочій команді були лікарі. Коли я вже зовсім знемігся, вони вмовили німців мене в барак перевести. І там я зустрів свого командира, Черняєва Павла Степановича. Він працював у санітарній команді, був контужений і, перебуваючи без пам'яті, потрапив у полон. Слава Богу, що рядові солдати з нього гімнастерку командирську зняли, надягли солдатську, і він залишився живий.

Потім я потрапив в інфекційний табір, де провалявся цілий місяць, а може, й більше, потім очунав. У бараці мене долали блохи і воші. Знімеш сорочку, а вона вся у вошах. Мене доктор Шварц врятував. Він до війни, по-моєму, носив 3 або 4 «шпали», був військовим хірургом вищого рангу в Петербурзі. Прекрасно говорив німецькою мовою. Історія його цікава. Він був єврей. Рідним б його розповісти, як він загинув, порізав собі вени, щоб його не розстріляли. У таборі, треба сказати, якби ви туди зайшли, то відразу втратили б свідомість: у бараку один гній. Не можна описати, що там творилося. Кожен день виносили скелети, більше десяти осіб. Стільки поховань!

У таборі діяла група опору, вівся запис: списки тих військовополонених, хто активно боровся проти німців. Вся інформація про життя військовополонених фіксувалася, і перед тим, як мені втекти з табору, Черняєв показав тайник, де були закопані три скляних банки, а в них щільно скручені записи. Мені було наказано: коли Умань звільнять, передати ці документи «компетентним органам». Сам Черняєв загинув у гестапо.

До табору приходили жінки, городяни, приносили якісь продукти: картоплю, хліба шматочок, цибулину, – хто що міг. А підходити до табору не можна: дріт колючий, охорона, німці не

підпускали. Вмовили начальника охорони, щоб мене випустили до цих жінок. Я ходив до дороги, куди вони приходили, і носив в табір принесені ними продукти. Серед них виявилися три жінки, які були пов'язані з місцевим партизанським підпіллям міста – тітка Соня, тітка Маруся і тьотя Ксенія. Ця група належала до партизанського загону імені Кутузова міста Умані. Через мене в табір стала надходити інформація, намічались маршрути втечі військовополонених. Мені передавали записочки, я відповідь приносив. Якби німець зняв з мене картуз, де була записочка, я міг би відразу отримати кулю.

Пробув я в таборах з кінця 1941-го, 1942 -й, а в 1943-му, вже на початку літа, втік. Після втечі з табору я став виконувати доручення командира групи партизанського загону Євгена Карпачова. Загін розташовувався в лісі, кілометрів за 30 – 40 за Уманню. Карпачов – інженер за освітою. Втік з табору я за його наказом. Мені дали адресу, де я повинен якийсь час пробути, поки мене шукали. Я жив у бабусі на Новій Умані, це – передмістя. Бабусю я називав – тітка Іра. У неї син був у Червоній Армії, тому партизанам було відомо, що вона не зрадник.

А потім вже безпосередньо я отримував завдання від Карпачова. Одне з них полягало в тому, щоб познайомитися з механіком, який працював біля аеродрому. Дізнатися, хто цей військовополонений, яке його ставлення до Червоної Армії, чи не зрадник він? Я повинен був його розкусити. Тиждень чи два його вивчав. Розмовляв з ним, виконував якусь частину роботи в цій майстерні. Я передавав відомості Карпачову, завдяки цьому були підпалені два німецьких бомбардувальники.

Наприкінці 1943 року у нас була домовленість в черговий раз зустрітися з Карпачовим, щоб піти в партизанський загін. Чи то я заізнився, чи то він мене не став чекати, передумав. Очевидно, він правильно вчинив. Прийшов до тітки Ксенії і кажу: «Нема Карпачова». «Коля, так треба», – сказала вона. А потім через місяць ми отримали звістку: Карпачов наткнувся на засідку, німецький патруль, тримав бій, був ще з одним товаришем, і обидва загинули.

10 березня 1944-го року Умань звільнили. З супроводжуючим солдатом пішли в тайник, але там виявилася тільки одна банка. А дві інші банки так я і не знайшов, хтось, мабуть, їх забрав. Мене

познайомили з командиром партизанського загону, капітаном на прізвище Кіт. Мені дали довідку, що я був зв'язковим партизанського загону групи товариша Карпачова.

Я хотів воювати, піти на фронт! Треба було за своїх товаришів помститися. Мене прийняли в 328-й полк гвардійських мінометів. «Катюші» в той час були найелітнішими військами. Я був зв'язковим при командирів батареї. Пройшов Україну, Румунію, Угорщину, Австрію. Закінчив війну у Відні. Посидів в імператорському кріслі. Мені солдат каже: «Колю, сідай, ти ж переможець!» Скінчилася війна.

Це було ще в Австрії, по-моєму, або ж на півдні Угорщини. Стояли в лісі, і нас постійно бомбили. Пішли в розвідку. Йдемо. Нарвалися на якийсь хутірець: будинок, двір великий такий. Заходимо в будинок – обстановка розкішна. На комоді фотографія німецького офіцера у формі. А я пристойно по-німецьки «шпрыхав». Питаю:

- Wer ist das? [Хто це?].
- Mein Sohn [Мій син].
- Und wo ist er? [Де він?].
- Das weiss ich nicht [Не знаю].

Ну, гаразд. Подивилися. А зі мною був старший сержант Гришин. Я вийшов надвір. Дивлюся, сіно, але не складено, а так накидано, велика купа така. Я став його розгрібати. Дивлюся, дверцята в льох. Відкриваю. У погребі ступенечки йдуть вниз. У Гришина ліхтар був. З автоматом на взводі туди спускаємося. Посвітив, а там сидить фриц з рацією. Виявляється, це син господині. Забрали ми його, повели. Солдати кричать: «Розстріляти його, гада! Скільки загинуло народу!»

Коли скінчилася війна, ми маршем перебралися в місто Тульчин. На Україні є таке місто Тульчин – знамениті суворовські місця. Ще на фронті мені дісталася шабля трофейна! Генеральська шабля з рукояткою такою, з нитками золотими, орел зображений з дзьобом і червоним язиком, очі рубінові у цього орла. Я ходив, як піжон. Пішов по перону прогулятися. Підходить до мене старший лейтенант (ми їх називали «тиловий щур») в сірому плащі: «Ваші документи!». Я дістаю червоно-армійську книжку. «Чому не здали трофейну зброю?» Я кажу: «Адже це ж не зброя!.. Піду зараз здам старшині». «Ні, ні. Я його

у Вас зараз забираю». Забрав у мене шаблю! Зараз висить у нього де-небудь на килимі ця шабля, якщо живий він, звичайно.

Викликає мене якимось командир:

- Так, Колю, поїдеш в суворовське училище.
- Я кажу:
- Ні, товаришу підполковник, не поїду.
- Чому?
- Товаришу командир, хочу на «гражданку».
- А чому хочеш на «гражданку»?
- А всі хочуть на «гражданку».
- А ти ж куди поїдеш, у тебе ж нікого немає?
- Поїду до Умані, до тітки Ксенії.

Коротше кажучи, прийшов наказ полк розформувати. Мені старшина навантажив мішок з тушонкою, хлібом, салом, цукром, і якісь трофеї були. Посадили мене на потяг. Розцілювали мене, плакав я! Розлучатися з військами своїми – це серце можна віддати, так шкода! Адже на фронті швидко люди зріднюються, особливо я, хлопчисько. Любили мене. І я їх усіх любив.

Приїхав у свою Умань о 6.00 ранку. Грошей немає. Дивлюся – віз. Стоїть дядько. Кажу: «Слухай, доведеш?» «Довезу». Кажу: «Ну, півхлібини і банку тушонки?» «Годиться». Приїжджаю. Тук-тук. А я навіть не написав, дурень, треба було лист написати. Тітка Ксенія: «Ой-ой.. Колю, як же ми будемо жити?» У мене були трофеї: американські чоботи мені старшина поклав, шинель. Я їх продав, і так ми годувалися.

Я вступив до шостого класу школи. А моя директорка першого дитячого будинку стала завідуючою міським відділом освіти. Вона була членом партії в той час. Як вона мене побачила, як розохалась! А я в погонах, кажу:

- Надіє Марківно, приїхав з фронту, ось, в школу хочу.
- А де ж ти будеш жити? Хочеш в дитячий будинок? Ми тебе пристроїмо. Будеш там жити?
- Ні, я у тітки Ксенії.
- Ну, тоді я тобі напишу зараз, щоб тебе прикріпили на харчування до дитячого будинку. І дадуть тобі матерію на штани.

Я ходив у дитячий будинок. Хочеш, там їж, а хочеш – сухим пайком давали. Я говорив: «Краще сухим пайком», тому що тітці Ксенії теж треба.

Коля Німчук на фронті. Фото 1945 р.

валися віршами. Він каже: «Коло, ну навіщо ж ти так? Вона ж вчителька! Що ж ти хочеш?» Коли заспокоїлося все, викреслили двійку.

Несподівано прийшов лист від Попова Миколи Олександровича, який був зі мною в полоні у групі опору, де він запрошував до себе в Москву. Який дядько був хороший, грамотний! Доброї душі людина. Він до війни закінчив Тимірязєвську академію. Він думав, що я після табору залишився в Умані, не знав, що я воював. Виявляється, після того, як він втік з полону, його в штрафну роту послали у зв'язку з тим, що він офіцер і був у полоні. Воював і теж брав Будапешт, де я і мій полк був, отримав важке поранення в ногу. Кульгав весь час, в госпіталі лежав. Офіцерське звання, медалі, ордени відновили. Тільки в партії не поновили.

У Москву я їхав без квитка, без харчування. Довідався, де госпіталь, в якому Микола Олександрович лежить: величезна

офіцерська палата, напевне, у двісті квадратних метрів. Лежать там офіцери в 3 – 4 ряди ліжок. Я зайшов, запитую: «Де знайти Попова Миколу Олександровича?». А він: «Хлопці, це Коля прийшов!» Видно, всім там вже розповів, хто я, що я. Але не очікував, що я буду при погонах. Офіцери мене оточили з усіх боків. Довго розмовляли. Ці офіцери, всі хто міг встати, назбирали: один – шматочок хліба з маслом, інший – шматочок цукру. «Ти, – кажуть, – не думай, що це тобі там якась подачка. Ні, це те, чим ми можемо тебе нагородити». Це, звичайно, треба було бачити! Дорослі оцінили пацана! Микола Олександрович дав мені адресу на Великій Якиманці, де його тітка жила. Я там якийсь час прожив, спав на скрині.

Тоді в Москві було дуже багато спецшкіл. Йшов січень місяць 1946 року. Набір у вересні закінчився, жодна спецшкола не приймає: «Так, ми тобі раді, але от навчальний процес вже йде 4 місяці. Як ми тебе візьмемо?» Вирішили написати листа Сталіну. Написали. Листа мого було переправлено від Сталіна до ЦК комсомолу. Мені запропонували ремісниче училище на Олексіївській. Там була форма хороша і харчування добре. Рік і сім місяців я там провчився на слюсаря з ремонту промислового устаткування. Закінчив з відзнакою. Мене хотіли в технікум направити, але я не пішов, а пішов на завод. На заводі я виріс до начальника технологічного бюро. Відпрацював 25 років. Потім перейшов на завод «Світлотехніка» на Жовтневому полі. Працював заступником начальника, начальником ВТК [відділ технічного контролю] заводу, а потім заступником генерального директора заводу.

Чи потрібна пам'ять про війну? Обов'язково. Я скажу так: якщо людина живе без пам'яті, не знає свого минулого, не знає минулого своїх батьків, не знає свій родовід – це дуже погано. У сім'ї треба знати, хто чого домігся у своєму роду, хто були твої близькі люди, звідки ти стався. Так і в країні, як у родині.

Гітлер в Орші провів нараду, на якій вирішив і всіх зобов'язав після взяття Москви зрівняти її з землею і затопити. А завдання німців було: спочатку всіх слов'ян зробити рабами, а потім усіх знищити. Треба пам'ятати, що якби ми не перемогли, не було б ні шкіл, ні мам, ні пап – нікого, нічого. Було б рабство, а в гіршому випадку – могила, і навіть хреста б не було.

Люди відриваються від історії, але треба її пам'ятати! Моє покоління пам'ятає, що воювали не тільки дорослі за мобілізацією. Ми любили свою країну! Хоча я дитбудинківець і не знав батьків своїх, але я любив свою країну, рідну землю, своїх людей. Без цього не можна жити країні і мати перспективи.

Я вважаю, і зі мною багато моїх товаришів-фронтовики погодяться, що ми виграли війну нашою вірою і життями наших солдатів. І малий, і старий взяли в руки зброю і не щадили своїх життів. Вся країна стала. Батьківщина-мати кличе! Німці – культурна, передова нація на ті часи, вони навіть собі не могли уявити, що слов'яни можуть за якусь там висотку покласти дивізію. У них менталітет інший. А ми клали. Так, були толкові, хороші командувачі, але щоб забезпечити стратегічні або оперативні плани, потрібні були солдати.

Звичайно, повинен бути керівник, і бажано толковий керівник. Це можна порівняти з будь-яким заводом, наприклад. Але якщо ти поганий директор, так у тебе і завод поганий. Якщо ти поганий воєначальник, значить все у тебе погано.

Я Вам повинен сказати ще одну думку, вона витала в повітрі, я хоч і падан був, але трошки вже наприкінці війни розбирався. Потенціал наших військ наприкінці війни був такий, що ми могли б пройти абсолютно всю Європу, незважаючи на те, що там були американці, англійці, французи. Змели б все аж до Атлантичного океану – такий бойовий дух був армії.

Ми, по-перше, під покровом Господа Бога і Пресвятої Матері Богородиці. Стільки було воєн, ми не загинули. Інша справа, що не одне покоління наб'є лоба, знаєте, сильно наб'є лоба, як при поклонах треба набити шишки, щоб зрозуміти, що таке рідна земля, і що ми повинні зберегти цю землю квітучою, красивою для прийдешніх поколінь.

Ми воювали за майбутнє процвітання країни. Колись учасників війни називали «совість нації». Це так. Фронтовики ставили керівниками партійних організацій, головами радгоспів, керівниками заводів. Це люди особливої категорії, тому що вони знали, за що воювали, і вони знали, чого треба досягти.

*Записала і підготувала Тетяна Альошина
www.world-war.ru*

ГАПТАР Параска Федорівна, 1930 року народження

*с. Текліно Смілянського району,
членами родини були: батько, мати, дві сестри
(1933, 1938 р. н.) і брат (1944 р. н.)*

Моє дівоче прізвище Топчій. Народилася я 30 жовтня 1930 року і була першою дитиною у робітничо-селянській родині. Батько працював на залізниці, а мати в колгоспі. Згодом в сім'ї з'явилися й інші діти: дві сестри, а вже після звільнення – брат.

Я добре запам'ятала перші дні війни. 22 червня 1941 року була неділя. Люди гуляли, відпочивали. І раптом посильний із сільської ради, проїжджаючи конем по селу, приніс звістку про початок війни.

Наступного дня біля сільради зібралося майже все село. Люди обговорювали тривожне повідомлення, проте думали, що ця війна не надовго. Десь на три-чотири тижні. Ворог буде розбитий і всі чоловіки повернуться додому. Почалася мобілізація до лав Червоної армії.

Мій батько Федір Микитович Топчій (1906 р. н.) був комуністом і мав бронь. Та коли почалася евакуація він зранку пішов на станцію, а ввечері, разом з поїздами, відійшов на схід. Аж до м. Пенза в Росії. Повернувся батько разом з поїздами в лютому 1944 року. Тяжко хворів і рано помер, в 49 років.

Коли ж фронт підійшов до Текліного сільська влада залишила село. Колгоспний скот погнали до Дніпра і далі на схід. А те, що не встигли зігнати у загальне стадо люди розібрали по дворам. Комори були розкриті, і цілий тиждень було тимчасове безвладдя.

Згодом в селі з'явилися німці. Вони заїхали на мотоциклах і в центрі села скликали сходку. Головний німець, з допомогою перекладача, запропонував обрати нову владу: коменданта, старосту і поліцаїв. Серед односельців знайшлися такі, в яких були репресовані родичі. Вони були вороже налаштовані до радянської влади і раді були сприяти окупантам. Жінки цих людей і запропонували необхідні кандидатури.

Старостою став чоловік, який був командиром в Червоній армії. Але вирвавшись із оточення пішов не за фронтом, а повернувся в село. Він виявився людиною жорстокою і немилосердною. Під час звільнення намагався втекти з німцями, але був схоплений і до суду посаджений в камеру. А там, з розначу і не бажання нести відповідальність, бився головою об стіну, щоб покінчити з життям.

В селі німці постійно не стояли, тільки наїжджали час від часу. Біля Текліного був гарний ліс і німці його вирубували, відправляли на станцію Перегонівка і далі – до Німеччини. Ліс рубали наші військовополонені. Їх утримували в школі, яка була обнесена високою огорожею з колочим дротом. Теклінци жаліли цих полонених і, хоча самі мало що мали, носили їм до школи їжу. Хто що міг: картоплю, огірок, пиріжки тощо.

Окупанти не зруйнували в селі жодної колгоспної споруди. Землю розпаювали і роздали людям. В основному вирощували тютюн. Пам'ятаю, що і сама, замість матері, ходила працювати до громадянського двору (так при німцях називався колгосп): нанизувала листки тютюну для просушки, а потім їх пакувала.

У 1943 році німці почали примусово відправляти чоловіків, молодих хлопців і дівчат на роботи до Німеччини. Приходилося ховатися від облав. Від дорослих чула, що двоє молодих односельців заховалися тоді в сараї однієї садиби, що була поруч лісу. Але господар їх помітив і видав поліцаям. Хлопців піймали, скрутили їм руки і відвезли до Сміли. А через день їх бачили повішеними з табличками «Партизан» на тілі.

Партизани і справді діяли в навколишніх лісах. Одного разу, на Покрову, в селі був храм. Люди відпочивали, в церкві правилася служба. А німці тим часом перевозили через село снаряди. Про це дізналися партизани і на окраїні села напали на обоз. Зав'язався бій. Партизани закидали німецькі підводи гранатами. Почали вибухати і снаряди. Люди кинули святкування і почали ховатися. Наша родина переховувалася в погребі. Снаряди вибухали до самого ранку і нарobili лиха, ближні чотири хати згоріли.

Наступного дня в село приїхало багато німців. Вони ходили по хатах і навколо села, шукали партизан. Люди були дуже

налякані. Думали, що сплять все село. Але, слава Богу, цього не сталося.

З початком звільнення Правобережної України збільшилася і кількість німецьких втрат: вбитих і поранених. Тимчасові госпіталі створювалися і в селянських хатах. Один із них діяв тоді і в нашій хаті. До нього привозили поранених німецьких солдатів. У великій кімнаті стояли ліжка, а поруч спали німецькі лікарі та санітари. Мою родину – матір і сестер – з хати не вигнали. Тіснилися всі на кухні з піччю.

Коли вже фронт наблизився до села один із лікарів тихенько мені сказав: «Ми вже скоро підемо, а ваш папа прийде додому». Тоді була зима не морозна, на шляхах багато грязюки. Німці почали грузити все на підводи, забирати поранених і відходити на захід. Частина із них поставила на городах гармати в напрямку Малого Старосілля і декілька днів, щовечора, з них стріляли. Боялися наступу партизан, які були там у лісі. Згодом ці гармати забрали і останні німці відійшли до Городища.

Наступного дня в село увійшли радянські бійці. Були вони втомлені, обірвані і голодні. Але все ж таки наші – визволителі! Зустрічали їх радо і частували чим є. Декілька днів вони стояли в селі. А потім почали копати окопи. Люди злякалися. «Невже німці повернуться?» – запитала і я в одного з бійців. Але він мене заспокоїв: «Ні, вже не повернуться. Ми не допустимо». А окопи рили для відбиття можливого контрнаступу. Проте його не було. Німці відійшли і вже не поверталися. Починалося нелегке повоєнне життя.

Особ. архів М. Щербини

**ГУБЕНКО Іван Аврамович,
1930 року народження**

*с. Хлистунівка Городищенського району,
членами родини були: батько, мати,
дві сестри (1924, 1925 р. н.) та
два брати (1927, 1940 р. н.)*

Народився я 2 лютого 1930 року в багатодітній робітничо-селянській родині і у 1941 році мені вже було 11 років. Про початок війни я почув від сусідів, які переказували цю новину моїм батькам. Мій батько був залізничником. Ще під час Першої світової війни він був поранений і не підлягав мобілізації.

Перших німців я побачив в кінці липня. Вони рухалися на шести мотоциклах по троє на кожному. З автоматами і орлами з черепами на грудях. Це мабуть були есесівці. Троє зайшло у наш двір і, звертаючись до батька, почали вимагати: «Яйка!» Батько відповів, що не має. Але по двору ходили кури, німець показав на них. Старший брат нагнав цих курей. А німець вихопив з кобури пістолет і за хлопцем. Ледве той встиг втекти через сусідський двір. Німці пішли з пустими руками.

В той же день над селом пролетіли німецькі літаки, які розкидали листівки з закликами проти комуністів. Там були карикатури і заклик не палити хат, не довіряти комуністам, дбайте то буде ваше.

Потім з'явився великий німецький літак, який летів низько на невеликій швидкості. На ньому були чітко видні хрести. Я з товаришами пас корову біля залізниці, ми подумали, що то був санітарний літак. А хитається з боку в бік, бо багато поранених. Ми пробігли за ним метрів 300. І раптом цей літак скинув дві бомби. Вони зірвалися поруч нас. Одна потрапила в колію, а друга на узбіччя. Нас спасло те, що ми бігли по верхньому насипу, а осколки розлетілися нижче. Ми за корови, та й бігом по домах.

На початку війни німці в селі постійно не стояли. Була поліція, староста і німецький управляючий на Хлистунівському

кар'єрі. Поруч у Цвітковому стояла кінна поліція. Їх називали «козаки». Вони охороняли дорогу з Цвітково на Городище.

Одного разу ці «козаки» заїхали в наш двір пообідати. Батько дав їм самогонки і невелику закуску. На їхніх конях, під сідлом, були байкові одіяла. І батьків брат, що жив по сусідству, зняв одне із них і забрав собі. А сам кудись пішов подалі від хати. Один з «козаків» помітив нестачу і, повернувшись в хату, підняв крик: «Хто тут злодій! Де одіяло?» І декілька раз вистрелив з карабіну прямо в хаті. Мій маленький брат від цього оглух. І це лишилося на все життя. Одна з куль зачепила ікону. Інші «козаки» зупинили свого товариша. Батько оправдувався, що всі ж були в хаті і це зробив хтось невідомий. Так без одіяла «козаки» й поїхали.

Недалеко від нашої вулички стояли казарми. Там жили німці. У погребях тримали продукти і вибухівку. Німці її зберігали для того, щоб перед відступом підірвати колію. Але зробити це їм так і не вдалося.

Пам'ятаю, як один із німців заставив мене і ще двох хлопчаків допомогти йому в полюванні на зайців. Снігу тоді було чимало. Нас він послав зайти у загін, а сам засів у засідці у білому халаті. Із снайперської гвинтівки німець вполював двох зайців. Нам теж трохи перепало: ще один заєць, що попав у «канкан» і дві шкурки та лапи із впольованих зайців.

Коли забирали хлопців і дівчат до Німеччини моя старша сестра була вагітна. Сестру не взяли, але забрали її чоловіка. Щоб не забрали іншу сестру батько на печі зробив схованку. Це була яма прикрита дошками і одялом. Там сестра й ховалася. Однак наш сусід, який служив у поліції, почав вимагати від батька: «Де, Катерина?» Батько відповів: «Немає, якщо не віриш – шукай». І тоді цей поліцай знайшов сестру і погнав її, та ще чотирьох дівчат з нашого села, пішки до Городища. В Німеччині сестра попала на військовий завод, що виробляв патрони. Звільнили її американці у квітні 1945 року.

Взимку, напередодні визволення, я залишався у своїй хаті під «опішкою» німців, які вдень рили окопи під Цвітково, а вночі у нас спали. Це було якесь відділення. Чоловік дванадцять. Один німець (мабуть офіцер) спав на печі, двоє унтерів – на ліжку, а солдати – на соломі прямо на полу. Один із німців залишив у

своєму котелку мед. Вдень я захотів його ножем попробувати та незчувся як весь з'їв. Ввечері солдати повернулися і той німець, побачивши, що меду немає, кинувся до мене. Хотів побити пасиком. Але інший німець, що стояв біля мене, заступився. Витягнувши фото, він показав, що має двох «кіндерів» і сказав, що це теж дитина, і вона хоче солодошів. Проте перший не зважив на слова і поліз до нього битися. І лише втручання їхніх товаришів припинили суперечку.

При відступі німців погода була погана. Техніка застрягала у грязюці. По нашій вулиці вночі їхали німецькі автомашини. В одному місці вони застряли, тоді німці підпалили одну з хат, щоб видно було як вибиратися з грязюки. І так було декілька раз. Нашу хату не зачепили.

Коли німці покидали село у нас забрали корову. Згодом мати її побачила у заготовлювача у Дирдино. Батьки пішли туди разом і забрали її назад до свого двору.

Наші війська зайшли в село вночі у лютому 1944 року. Головні війська пішли далі, а одна з частин перебувала у Хлистуниці протягом двох тижнів.

Іван Губенко (крайній праворуч) на курсах помічників машиніста на станції ім. Шевченка. Фото 1947 р.

Особ. архів М. Щербини

КОРОВКО Олексій Митрофанович, 1927 року народження

*с. Воронівка Городищенського району,
членами родини були: батько, мати,
брат (1924 р. н.) і сестра (1925 р. н.)*

Народився я 1 жовтня 1927 року в звичайній селянській родині. На 21 червня 1941 року я вже закінчив 7 класів Воронівської неповної середньої школи. В той час мій брат працював на Ірдинському торфовиробництві. Того ж дня в 10.00 ранку я і двоє моїх сусідів повезли в Ірдинь продукти. Я своєму брату, а вони своїм дітям. По скільки в той час ні автобусів ні машин не було, то ми поїхали парокінною підводою. Звичайно, що ми 21 червня до Ірдиня не доїхали. Нам прийшлося заночувати в лісі, десь кілометрів за 5 від Ірдиня, а вже 22 червня в 6.00 ранку ми приїхали на центральну площу села.

В той час радіогучномовець повідомляв про те, що сьогодні, 22 червня, наша держава має здобутки у виробництві промислової та с/г продукції, і що вона успішно крокує до завершення будівництва соціалістичної держави. Про те, що на нашу державу напала фашистська Німеччина ми не почули жодного слова.

Повертаючись додому ми зупинили своїх конячок на полі с. Петропавлівка, щоб трохи відпочити та їх підгодувати. Несподівано десь з неба взялися три літаки: двохкрилі, одномоторні, вже під час війни я дізнався, що їх називали «кукурузниками». Вони зробили посадку на полі де була посіяна люцерна.

Я дуже зрадив побачивши літаки і побіг до них подивися, адже я ще не бачив їх так близько. Коли я підійшов до них, то побачив трьох людей у військовій формі, які обговорювали якусь складну ситуацію. Один з них сказав: «Як шкода», – і назвав прізвища ще чотирьох пілотів, що їх знищили німецькі винищувачі ще на їхньому аеродромі. Один з пілотів сказав мені: «Біжи синок додому і скажи батькам, що почалась війна».

Спочатку ні я, ні мої попутники не повірили цьому повідомленню, і прийняли його, як жарт військових, щоб не допустити сторонніх до літаків.

Через дві години ми вже були в своєму селі Воронівка, тоді Вільшанського району Київської області. В 15.00 в центрі села відбувся мітинг де сповістили селянам про напад німецьких військ на нашу державу. А 23 червня всі чоловіки призовного віку були мобілізовані і прийняті до лав Червоної Армії.

В той час радіо у Воронівці ще не було і, що де робиться на фронті і в державі ми не знали. Була велика паніка та метушня. Розпочали негайно відправляти скот (корови, телята, вівці) за Дніпро. Також розпочався рух по евакуації бажаних на лівий берег Дніпра. Тоді було об'явлено, що німців далі не допустять, а розпочнеться вигнання їх з території нашої країни.

Мій батько був тоді кандидатом в члени ВКП(б) і нам також порекомендували поїхати за Дніпро. Він пригнав додому воза і пару коней і ми зібрали своє збіжжя і евакуювалися на лівий берег Дніпра. Проживали ми в с. Мала Бурімка Чорнобаївського району. Але після того як німці форсували Дніпро і окупували той район ми повернулися додому, де в той час уже господарювали німці, та їх «помічники» з наших місцевих жителів.

Німці залишили бувші колгоспи, але все вирощене зерно, поголів'я худоби забирали і відправляли до Німеччини. Люди по селах годувалися лише із своїх власних городів, адже всі магазини і всі господарства, що були в селі було розграбовано.

З весни 1942 року розпочалося масове вивезення молоді на рабську працю до Німеччини. Вся молодь від 1926–1927 років народження і старше була відправлена товарними вагонами до Німеччини. Мого брата теж забрали до Німеччини і він не повернувся. Сестру забирали дев'ять раз, і кожного разу вона тікала.

Не можна не згадати такий в той час радісний і героїчний випадок, що відбувся в с. Товста по сусідстві з нами. В той час вже розпочався рух громадської непокори по відношенню до фашистської влади. Почали діяти партизанські загони. І от в осінню пору 1942 року в селі Товста з лісу виїхала машина з німецькими знаками і п'ять осіб людей в гітлерівській формі офіцерів. Вони підїхали до молотарки, що молотила пшеницю

в снопах, і запитали, де місцеве керівництво, бажаючи з ним зустрітися. На виклик прибув комендант в званні майора і перекладачка, які тут же були знищені. Знищено було також молотарки і зерно, яке мали забрати німці. Як виявилось це були партизани. Того ж дня німецький комендант з Вільшани створив загін з місцевої поліції і німецької жандармерії і направив їх на Товсту. Там, біля лісу, їх добре зустріли партизани. 37 зрадників було знищено. Німці поховали їх потім в м. Звенигородці.

Після цього випадку німці та їх посібники почали змінювати відношення до населення. Вони менше з'являлися в населених пунктах, та рідше в місцях проведення громадських обрядів: весіль, релігійних свят. Хочу відмітити жорстокість місцевої поліції. Німці ходили на дільниці в районі, а по селах хазайнували їхні найманці-поліцаї. Вони відбирали в населення все вирощене за літо: хліб, худобу і відправляли до Німеччини. Свою відданість окупантам вони проявили і під час збору для німців теплого одягу та взуття. Вони ходили по хатах і забирали теплі кожухи та світери. Могли на дорозі, побачивши людину у теплих битих з шерсті валянках, зупинити і відібрати взуття. Так сталося, до речі, і зі мною. Я був у битих валянках, а місцевий поліцай Синюк їх з мене зняв і дав на заміні рвані німецькі чоботи. Мотивував це тим, що «доблесним» німецьким солдатам на фронті холодно.

Небувала жорстокість поліцаїв проявлялась і під час операції німців по знищенню євреїв. Приведу лише один випадок, який я бачив сам.

Одного дня я пішов до Вільшани на базар, щоб продати очеретяні віники, які я заготовив вдома. Ідучи центральною вулицею помітив, що біжить похилий вже чоловік, а за ним біжать двоє поліцаїв у чорній уніформі. Не догнавши людину один з поліцаїв вистрілив з гвинтівки і людина впала на дорогу. Поліцаї підійшли і другий вистрілив лежачому в голову. Як потім я взнав, що це був єврей, який раніше працював чудовим перукарем в райцентрі.

У 1943 році, вже коли наші війська закінчували вигнання німців з Лівобережної України, німці і поліцаї трохи притихли. Лише проїжджали одинокі малі частини німців, які гнали

поперед себе наших громадян чоловічої статі, не даючи їм влитись до лав Червоної армії. І от 7 лютого 1944 року в нашому селі, після замкнення німецьких військ в Корсунь-Шевченківському котлі, появились перші розвідники. Вони сповістили, що прийшов час нашого звільнення від німецьких загарбників. Але в нашому селі точилися жорстокі бої. Посеред села тече річка Вільшанка, яка в той час дуже розлилася і нашим воїнам приходилось форсувати її всіма підручними засобами, а відступаючи німці жорстоко відбивались. Тому наше село визволяли 7 днів. Під час визволення загинуло 286 наших воїнів, які поховані в двох братських могилах. Нині ними опікуються мешканці села, школа та громадські організації.

По закінченню війни залишилося колгоспне господарство, споруди і громадські будівлі. Це дало можливість зразу ж після визволення взятися за вирощування худоби і зернових культур, чим сприяли загальній справі по завершенню розгрому німецького фашизму.

Закінчуючи свої спогади воєнного лихоліття, не можу не згадати про тих молодих ще 16-17 років хлопчиків, які активно допомагали нашим воїнам визволяти наше село та сусідні села під час того бездоріжжя. Зразу ж після звільнення села був створений винищувальний батальйон (так він тоді називався) з цих хлопчаків, які підносили безпосередньо на бойові позиції міни, снаряди та харчування солдатам, а також ремонтували пошкоджену військову техніку. А потім займалися збором і знищенням залишків боєприпасів, як німецьких так і наших. В цьому загоні «яструбків» бав участь особисто і я. Після цього, вже в листопаді 1944 року, мене мобілізували і я став військовим курсантом, а у 1945 році – брав участь у бойових діях на Балтиці.

Олексій Коровко під час служби на Балтійському флоті. Фото 1945 р.

Особ. архів М. Щербини

КРУГЛЯКОВА Ганна Семенівна, 1932 року народження

*с. Шукайвода Христинівського району
членами родини були: батько, мати і
дві сестри (1928, 1934 р. н.)*

Моє дівоче прізвище Колісниченко. Народилася я 28 липня 1932 року у звичайній селянській родині. Мій батько – Семен Георгійович (1903–1983) працював теслею у колгоспі, а мати – Фросина Маркіянівна (1904–1973) – у колгоспній ланці. Батьки мали трьох доньок, тож у мене були ще сестри: Марія та Ніна.

У 1939 році я пішла до місцевої школи. Змалку звикала й до праці, допомагала батькам по господарству, пасла корів на пасовиську. Там мені часто перепало від старших хлопців-пастухів батоном по спині, щоб вправно завертала корів і не заважала їм грати у «ножика».

Через рік батько повернувся з фінської війни і, крім гостинців, привіз шмат жовтої шкіри, з якої сільський майстер пошив мені й сестрам чобітки до школи. У цьому й була тільки дитяча радість. Про жахливості цієї недовгої війни нам, дітям, не розповідалося.

Війна! В моєму уявленні дев'ятирічної дитини, це слово не викликало ні страху, ні емоцій. Я не була підготовленою до розуміння істини цього вислову з певних обставин того часу: у селі не було радіо, спілкування з однолітками – тільки школа і пасовисько з коровами; там мені часто перепало від старших хлопців-пастухів батоном по спині, щоб вправно завертала корів і не заважала їм грати в «ножика», матірщина і ніякої іншої інформації.

Велика Вітчизняна війна увірвалася стрімко. Почула вперше це слово – «війна», плаче мама, збирає речі у торбину, і тато наступного дня пішов з дому.

Німецькі літаки почали бомбити Христинівську залізницю. Однієї ночі нас розбудив сильний вибух і повітряна хвиля від нього. Видовище побачили незнане ще за війну – було чимало

спущено з літака палаючих ліхтарів на парашутах, все небо освітлене і рвалися бомби одна за одною. Горіли цистерни з паливом на запасній колії. Ні одна із бомб не влучила у колії, а падали по обидві сторони залізниці. На місці однієї хати залишилася дуже глибока яма.

Реально «доторкнулась» до війни, коли в нашу хату увійшли відступаючі стомлені голодні наші солдати. Поставили гіркою гвинтівки і їли борщ. День був сонячний і теплий. І один солдат сказав, що він москвич, зняв черевики із натертих, до крові ніг, щоб далі йти босим. Мама його дуже умовляла забрати їх, на що він сказав: «Мне уже далеко не придется йти». Ці слова, і його образ, я запам'ятала назавжди.

Солдат був правий – на ранок із кукурудзяного поля я побачила кулемети, направлені в той бік, куди пішли наші воїни. В хату стали забігати німецькі солдати і вимагати: «Млеко, яйки!».

В школу ходила декілька місяців. Був один учитель, у післявоєнні роки – математик, культовий служитель. Навчав молитви «Отче наш...». Роздавали дітям плакати із зображенням голови чорта з рогами і вишкіреними зубами – цебо Сталін. Інший плакат – агітка їхати до Німеччини. Наших дівчат там зустрічають біля відчинених дверей вагонів німкені з розпростертими руками, всі усміхнені. На таку агітацію з нашої вулиці поїхали дві дівчини – Ганя і Явдошка. Це дівчата з вкрай бідних сімей. Від них приходили з Німеччини дуже плачевні листи, як їм важко в неволі.

Від угону в Німеччину, який здійснювали поліцаї, – свої посібники влади – молодь, як могла, ховалася, навіть на ніч залягала в полі в ріллю. Поліцаї одного разу пішли на хитрість. Були жнива, не було кому збирати урожай, тому оголосили, що накладуть бронь на працюючих у полі. Насправді – в один із гарячих днів жнив, коли працювали молотарки, приїхала облава і погрузили всіх молодих людей в кузов вантажного автомобіля. Їх повезли на станцію Христинівка для відправки до Німеччини. Чутка швидко облетіла село, матері, рідня вибігли на околицю, кричали в розпачі, бігли за машиною. У моїй дитячій уяві це була, як жахлива картина в кіно – поспішно віддаляється машина від натовпу і кузов – вщент заповнений стоячими людьми.

Добре запав у пам'яті момент протистояння передової лінії, коли німці поспішно відступали і звільнялось наше село радянськими воїнами. Це була рання весна. Німці готувалися до бою, позабирали лопати, окопувались, в наших дворах, зайняли позиції за копицею соломи, за хатою, погрібом, а ми, хто де притулювся, перелякані у дворі. Ніхто ще не стріляв. Через городи полями поповз один танк. Пізніше його було підбито за селом.

Як я бачила передову фронту при звільненні села? Із сусідньої Угловатки, у напрямку на Шукайводу, через поле виділася ряд чорних фігурок-солдатів. Їм передував широкий яр, болотяна місцевість, а з боку тягнувся пагорб, що підходив до краю нашої вулиці. Цим скористалися солдати передової і зненацька появилися на краю вулиці. Почувся крик німця, і всі вони побігли, скинувши з себе все, що було можливо. У дворі та городі валялися потім їхні плащі, планшети, з яких повинадали фото і різні документи. Відразу ж вулицею побігли наші солдати. Стрілянина була в селі, за селом. Ми були перелякані, але раді, що всі віцїліли і, що нарешті село звільнено.

День Перемоги. Про це сказали в школі, як і хто – не пам'ятаю. А після школи, біжу по стежечці, на город у березі, де

*Ганнуса Круглякова (Колісниченко) (друга з права) серед однокласників.
с. Шукайвода Христинівського району. Фото 1940 р.*

працювала мама, махаю галстуком і кричу: «Мамо, війна закінчилась! Мамо, війна закінчилась!» А день – теплий, сонячний, весняний і радість, що повернеться тато з війни, а він у цей час лежав поранений у госпіталі в Польщі.

Мама побачила, як у крайнє вікно з причілка хати стукнула пташечка. Це була дуже радісна прикмета, як би придвіщала, що повернеться тато. І скоро він прийшов. Це було літо. Удворі розкриває зразу «вещмішок» і витягує всім нам – своїм дівчаткам – гостинці: мені туфельки, сестрам пальтечко і плаття. За кілька місяців до цього ми отримали листа від тата і фото з госпіталю у Лодзі (Польща), де він був поранений. А тепер побачили такого гарного, веселого. Тато піднімав нас по черзі і цілував.

Особ. архів М. Щербини

ЛЕЛЕКА Петро Феодосійович, 1929 року народження

*с. Дирдин Городищенського району
членами родини були: батько, мати,
сестра (1918 р. н.), три брати (1924,
1926, 1939 р. н.) і племінник (1939 р. н.)*

Народився я 31 січня 1929 року на кутку Семеренчина гребля у багатодітній селянській родині. До війни в кожній хатині було не менше чотирьох-шести дітей. Жили переважно усі бідно. Батьки робили в колгоспі. Мали за трудовень 0,5 кг зерна, а за рік, за 300 трудовнів, 150 кг зерна. Ми пасли корів, доглядали менших діточок, а вечором бігали по шляху, по піску, босі, в одних трусиках. Для нас було свято, коли мати напече хліб чи пироги із буряків з кашкою. Ми їли усе. Весною – білу акацію, надзелень яблука, вишні, огірки, моркву. На чужих городах шукали кавуни, дині, і т.п. Їли навіть паслін і калачики.

Звістка про війну застала мене на шляху. Це було о 10 ранку. Повідомила поштарка. Дома не було нікого. Прийшла мати з колгоспу заплакана. Батька в той час не було, його засудили за 1кг жовтого цукру, який у нього виявили вдома. Братів Івана і

Прокопа забрали переганяти скот за Дніпро. Брат Микола служив офіцером у Грузії. Сестра поїхала до сватів в Одесу, а її чоловік служив тоді у Новгороді. Дома залишились я та брат Володя і племінник Валерій. Я був найстарший – 12 років. На мені були обов'язки: корова, поросля, город і двоє діточок. Мати була весь час на роботі: жала пшеницю, просо і т. п.

«Совети», так їх називали старші, підпалили конюшню і хотіли підпалити пшеницю та люди не дали. Бідкаліся: «А що ж ми будемо їсти?» Пшениця залишилася у копах. Часто були дощі і вона там поросла.

Ми, хлопці, були головами господарства. Наловили коней, у кожному дворі було по одній коняці, у когось і дві. Орали, сіяли, жнивували. Навезли порослих снопів, висушили, намололи на жорнах і пекли хліб, млинці. Хоч і солодкі (поросла пшениця солодка), за те вдосталь.

Першого німця я побачив 4 серпня. На горі, вище хат, німецькі солдати поставили кулемет. Він звідти й прийшов. Гарний хлопець, молодий, перед вікном побрився, походив по шляху і без зброї пішов до своїх. Згодом прибігла сусідка і каже, що в садку, біля берегу, багато наших солдат. Поранених і заморених голодом. Матері зготували якийсь харч, і ми понесли їм. Багато солдат переділи у цивільне і на ранок їх уже не було. Частина залишилось у селі. «Одружилися» і так стали нашими селянами.

Німці почали господарювати. В першу чергу у містечку, біля друкарні, зробили шибеницю і повісили трьох чоловіків і одну жінку, а староста Пухтій бігав по селу зі своїми поліцаями і посилав подивитись. Я бігав туди і все те бачив.

Коло школи німці зробили тимчасовий табір для полонених. Люди з села носили їм в перший день їсти, а на другий – німці не пустили. Полонених продержали два дні, а на третій – їх не стало, вивезли кудись. Наступного дня в небі з'явилися два наші літаки. Ми хлопці закричали: «Наші!» Але в цей час два німецьких мессершміти догнали їх і запалили. Льотчик залишився всього один, а тих, які на парашутах приземлялись, постріляли німці.

Німці, тільки вступили в село, пішли по хатах і брали, що попало: курей, гусей, молоко, яйця. На ходу їли яблука, груші,

*Петро Лелека. с. Дирдин
Городищенського району.
Фото 1945 р.*

не перебирали в продуктах, наче з голодного краю. Почалась окупація. На третій день уже був староста села і поліцаї із своїх односельчан. Почали забирати активістів села: голову сільради та інших. Їх відправили в с. Дубіївка і розстріляли.

Велике горе прийшло в село: забирали в Німеччину здорових і сильних дівчат і хлопців, залишилися ми – підлітки і матері. Чую в ночі, щось плаче мати, пригорнула мене, і тихо плаче, і тоді я зрозумів її тугу, і що воно діється. Хто міг з дорослих ховалися у ямах і чути було то там, то там – убили людину, яка намірилась вийти до шляху, а

вони, поліцаї, без розбору стріляли. Були і облави. Рано о 6 годині, а то і о 5. Йшли в кожну хату і, якщо знаходили, то відразу ж забирали. Прийшли раз до діда Маркурія до хати і стукають. Баба злякалася: «Що ж робити?» Поклала його на лавку наче небіжчика і говорить: «Капуть!» Так він і залишився.

Нарешті прийшли визволителі і почалось нове життя. Забрали у колгосп коней, у кого овець, в кого дві корови, вози і почали працювати на трудодні. Орали коровами, копали лопатами, хліб, що змолотили, здали в державу і так жили напівголодні, босі, роздягнуті. Піч, що протопили, до ранку охолоджувалася. В школу ходили босі, в старому одязі, що пропах жомом і кізяками.

Згодом почали повертатися фронтовики. Один брат прийшов без ноги, другий – без руки, зять зовсім не повернувся. Ми – діти війни, – не дивлячись на всі ці негаразди любили свою землю, своє село. Одне одного поважали і ніколи не зраджували, помагали одне одному, ділилися останнім кусочком хліба.

Я бажаю всім людям України дожити до тих часів, коли буде в нас в Україні злагода, взаєморозуміння, повага до простого люду. Щастя вам всім!

Особ. архів М. Щербини

ПІДГРУШНЯ Ольга Микитівна, 1928 року народження

*с. Вербівка Городищенського району,
членами родини були: батько, мати,
бабуся, батько воював на фронті в
1941–1942 та 1944–1945 рр.*

Моє дівоче прізвище Качка. Народилася я 17 червня 1928 року в бідній селянській родині. Першим спогадом мого дитинства є Голодомор 1932–1933 років. Пам'ятаю, що доводилося їсти листя та глей з вишні, пити відвар з бур'яну. Мати працювала тоді у колгоспі, а батько був чоботарем. Шив валянки, чоботи та інше взуття. Мав свою невеличку майстерню біля Вільшанського цукрового заводу у нашому селі. За роботу люди давали крупу чи якісь інші продукти. Це й спасло сім'ю від голоду. Згодом майстерню закрили і батько пішов у колгосп. Працював «полеводом», а по вечорах підробляв шиттям взуття.

До війни я встигла закінчити п'ять класів. Подальше навчання перервала війна. Добре пам'ятаю її початок. 22 червня була неділя. Моїм обов'язком було пасти корову на березі недалеко від хати. Тоді у дворах криниць майже не було. По воду треба було йти на берег і підніматися на гору з коромислом і двома відрами. Моя мама прийшла саме на берег по воду і сказала, що почалася війна. Я спочатку не повірила, але потім, коли прийшла до хати, почула цю звістку по радіо.

23 червня 1941 року батько пішов у Вільшану до військового пункту, а через 2-3 дні уже був на фронті. Десять поблизу Канева він попав в оточення, а через декілька місяців повернувся додому.

10 серпня 1941 року німці вже з'явилися у Вербівці. Пам'ятаю, як із свого двору я побачили перших німців. Вони їхали на мотоциклі в напрямку кутка Шпиль. Наступного дня двоє німців проходило мимо двору і гнали добре вгодовану корову. Один із них тримав автомат, а інший – притримував корову. Він був без однієї руки.

Німці декілька раз на тиждень ходили по дворах в пошуках свиней, курей та харчів. Завжди кричали: «Яйко! Млеко!»

Бувало яйця пили відразу, тут же надворі. А молоко нахильцем прямо з глечика.

У 1942 році батька визвали у німецький штаб у Вільшані і запропонували бути старостою у селі Тихі Верби. Відмовитися було неможливо. Німці могли розстріляти чи кинути до концтабору. Мабуть хтось його рекомендував окупантам, адже Микита Качка був грамотним, мав середню технічну освіту і не був комуністом.

Батько змушений був виконувати ці обов'язки. Але в той же час він допомагав жителям села уникнути набору до Німеччини. Старався попередити про облави і цим спас чимало молоді. А ще, ризикуючи власним життям, на підводі під сіном, відвіз пораненого комуніста Ромашина у Квітчанський ліс до партизан. Тому, у 1944 році, він не зазнав репресій, а знову пішов на фронт. На початку 1945 року був поранений в голову і, після лікування у військовому госпіталі в Сочі, комісований як інвалід війни.

У 1943 році до Німеччини забрали мою двоюрідну сестру – Ганну Мочулу. Перед від'їздом сестра сказала: «Коли у листі намалюю квітку, то мені там не погано, а якщо ні – то значить зле». На щастя всі листи, що прийшли від неї були з квіточками. Після повернення вона розповіла, що працювала у німецького бауера і той добре до неї ставився.

Оля Підгрушня (Качка) (крайня зліва) з бабусяю, тіткою і двоюрідною сестрою. с. Вербівка Городищенського району. Фото 1939 р.

У січні 1944 року кілька возів з німцями поїхали на хутір Кличкове, щоб поповнити запаси продуктів. Забрали кілька поросят, десяток курей тощо. В цей час із Квітчанського лісу підійшов невеликий партизанський загін. Німці втекли, а партизани забрали «здобич» собі. Про цей епізод я чула від односельчан.

Надвечір німці зібралися в колону: танки, автомобілі і почали наступ на місце пригоди. По дорозі вони розстрілювали всіх, хто попадався на їхньому шляху. Серед них і випадкові люди: Смірнов Тимофій, Мачула Гурій та інші. Жителі хутора, хто зміг, ховалися по ямах, погребях і тайниках. Німці заходили в хати і розстрілювали дорослих чоловіків. Один із сусідів, Сизоненко Яків Панасович, просився: «В мене кіндер! Кіндер!» Він упав на коліна і благав німця пожалити. Той сказав: «Век!» і вийшов з хати. Німці оточили хутір, зігнали людей до центру і підпалили хати з обох країв. Згоріли майже всі оселі. Пам'ятаю, що полум'я над Кличковим було видно і у Вербівці.

На початку лютого радянські війська підійшли до Вербівки. Частина жителів намагалася сховатися на території цукрового заводу. Там було два льохи. Але німці вивели людей із першого льоху і розстріляли, а в інший кинули гранату і пустили чергу з автомата. Чудом в цьому льоху залишилися живими діти: Коля і Оля Мельники.

Бої за село точилися майже тиждень. Німці засіли на території цукрового заводу і відбивалися звідти, як із фортеці. Я з батьками просиділа цей тиждень у сусідському льохові. 9 лютого 1944 року Вербівку було звільнено. Відразу ж після цього мене направили до медсанчастини при військовому госпіталі, який діяв на території цукрового заводу. Я прала бинти, халати і відносила їх у госпіталь. За направленням сільради я ще й працювала на розчищенні від снігу дороги з Товстої до Вільшани. Фронт тоді пішов далі на захід від Корсуня.

Про перемогу 9 травня 1945 року я дізналася від подруги Ганни Смирнової, яка почула цю звістку по радіо. Нашій радості не було меж. Ми сміялися, співали, танцювали і були дуже раді, що настав кінець війни.

Особ. архів М. Щербини

**ПОПОВИЧЕНКО Ганна Прокопівна,
1932 року народження**

*с. Малий Бузуків Смілянського району,
членами родини були: батько, мати і сестра
(1938 р.н.) батько воював під Києвом
у 1941 р. та у 1944 р.*

Моє дівоче прізвище Грицаєнко. Народилася я 8 квітня 1932 року в середняцькій сім'ї. До війни батьки працювали в колгоспі, а я встигла закінчити лише перший клас.

Материн двоюрідний брат Йосип мав у себе радіо. Воно було одне на село, і всі ходили його слухати. Саме звідти ми й почули звістку про початок війни. Батько наш саме був на військових зборах, але додому його не відпустили, а відправили на фронт. Він брав участь в обороні Києва, попав в оточення, але все ж вибрався і згодом добрався додому.

Перших німців я побачила тоді, коли вони на мотоциклах, у касках і при зброї, прогуркотіли дорогою по селу. В центрі зупинилися, витягнули топографічні карти і запитали місцевих: «Де тут хутір Мерло?» Так називався невеликий хутір, що був поруч села під лісом. Жили там раніше заможні селяни, але на початку 30-х років їх розкуркулили і поселення перестало існувати. На німецьких картах воно ж ще було. Ввечері прийшла мати і сказала: «В селі уже німці». «А ми з Ніною їх вже бачили», – похвалилася я.

З початком окупації в селі обрали місцеву владу: старосту, його помічника та трьох поліцаїв. Колишнім колгоспом, а при німцях – громадським двором, керував управляючий. Інколи, із сусіднього села Сунки, приїжджав німецький офіцер. Він перевіряв чи не має у нас партизан. Перевіряв не дарма. Поруч ліси і партизани в них були. Чула від дорослих, що партизани обстрілювали німців. Сільські люди допомагали їм харчами. Були вони і в нашій хаті. Мати давала партизанам їсти та збирала в дорогу продукти.

Німці декілька раз робили в селі облави і забирали до Німеччини молодь та дорослих чоловіків. Так забрали мого

батька, а також майбутнього свекора й чоловіка. Правда довго вони там не були і зуміли повернутися.

Перед звільненням, коли наші вже були у Бузукові, німці виселили нас із хат і ми змушені були перебраться до лісу. Пробули ми там 9 діб. Разом зі мною були: сестра, мати, батько і бабуся. В лісі ми знайшли «княгинин лях» і в ньому переховувалися. Колись, ще до революції, місцева княгиня тримала тут взимку бджолині вулики. Батько зарізав одну козу, мати спекла хліб, то тим і харчувалися. Ще дві кози гуляли біля ляху. Їх помітили німці і виявили нашу схованку. Вони вигнали нас та інших людей, що переховувалися у землянках, і погнали у Сунки. Там мати із ще однією жінкою, допомогла пиляти дрова і німці дали їм по хлібині. Потім нас погнали у Велику Яблунівку і залишили у повітці. В цьому селі жила батькова хрещена мати. Батько попросив у німців дозвіл її провідати і забрав нас із собою. Ночували ми у батькової хрещеної. На ранок вона нас приховала, а німцям сказала, що ми десь поїхали. Пробули ми у неї декілька днів.

Перед відступом німці палили хати. Памятаю, як вони ходили з каністрами та факелами і підпалювали хати з чотирьох сторін. Ми вирішили повертатися додому. Їхали санками. Батько й мати тягнули, а ми з сестрою тримали в руках клунки з одягом та харчами. З боку Сміли німці ще стріляли і декілька снарядів розірвалося прямо по дорозі. Нас не зачепило. В Малому Бузукові німці хат не палили, лише декілька з них, постраждали від снарядів. Коли ми вїхали в село тут вже були наші.

У вересні 1944 року я пішла в школу у другий клас. 9 травня 1945 року була на заняттях і там дізналася про кінець війни. Ми всі дуже раділи.

Особ. архів М. Щербини

**ТИЩЕНКО Андрій Миколайович,
1937 року народження**

*с. Нетеребка Корсунь-Шевченківського району,
членами родини були: мати і дід*

Перший день війни я не пам'ятаю. А коли німці ввійшли в село я був надворі і почув звук танків і мотоциклів. Дуже хотілося те все побачити, але дід мені заборонив.

Частина німців залишилася в нашому селі. В сільській раді і конторі колгоспу жили німецькі офіцери, а поруч, в приміщенні пологового пункту і лікарні, прості солдати. В клубі німці розібрали задню стіну і зробили заїзд для танків. Сам клуб перетворили на майстерню. За нашим городом була колгоспна конюшня для вхорих коней, своєрідний ізолятор. Німці там розташували власних коней. Охоронці проходили до них через наш двір. Тоді я й побачив зблизька живих німців.

До нашої хати часто приходили німецькі солдати мити свої котелки. Цю роботу наказували робити і моїй матері. Інколи в кришці котелка німець приносив повидло чи масло, тоді й мені перепадало.

Одного разу, мій сусід Василь Рак, мій одноліток, через дірку в шибці поцупив у німців коробочку з маслом і приніс додому. Німці в цей час збирали харчі і, зайшовши до них у хату, помітили цю коробочку. Василева мати відразу ж її повернула і плачучи просила не карати дитину. Віддала німцям всі яйця, які хотіла лишити собі.

Взимку, на Старий Новий Рік 1943 року, у нас з Василем виникла ідея піти до німців посипати. Набрали в кишені зерно і попрямували до офіцерів. Там було двоє німців. Ми їх поздоровили і проспівали пісеньку. Німці нас вислухали, не перебивали, а в подарунок дали по пачці солодошів. Там було печиво і цукерки. Потім до нас приєдналися інші хлопці і ми пішли до солдат. Але там був лише черговий. Він дав кожному посипальнику білий хліб з маслом і повидлом.

Згодом до цього німця прийшли інші діти. Але мабуть його гостинці скінчилися, бо він взяв автомат і вистрілив у повітря. Хлопці злякалися і порозбігалися по домам.

Перед звільненням села люди почали виносити цінні речі, одяг і ховати це все у скринях на повір'ї чи на городі. Самі ж переховувалися у погребях. Недалеко від нас був колгоспний льох. В ньому ховалися ми та ще дві родини: вчительки і лікаря. У лікаря було два сини, яких могли забрати до Німеччини, то їх ховали у льоху під ящиками.

При відступі німців із села запалало чимало хат з боку сусідньої Сахнівки. Був бій, чулися постріли і свист куль. Коли все минулося наша скриня була пробита однією з них. Хату, слава Богу, не спалили. На ранок ми вийшли із схованки і помітили, що по селу вже йдуть червоноармійці. Село було звільнене.

Особ. архів М. Шершини

**ШАМРАЙ Корній Павлович,
1928 року народження**

*с. Сунки Смілянського району
членами родини були: батько, мати,
брат (1931 р. н.) та сестра (1936 р. н.)*

22 червня 1941 року ранок видався сонячним і теплим. Перед цим днем пройшли дощі, а тому рослинність буйно розвивалась. На душі було радісно, ніщо не давало приводу для турботи. В цьому році я закінчив 5 класів Сунківської середньої школи. Як відмінник, отримав похвальну грамоту. Батьки закупили всі підручники для 6-го класу. На підручники сам заробив гроші. Разом з працівником Смілянського ліспромгоспу на протязі 20 днів у лісі відбирали дерева дуба і ясена, які можна було використовувати для будівництва літаків і пароплавів, а 23 червня з хлопцями мали піти в ліс заготовляти для Смілянського пивзаводу рубанці. Представник заводу Магульський нам, навіть, виплатив гроші наперед.

Оскільки 22 червня була неділя, разом з хлопцями, які проживали на території Сунківського лісництва, я пішов купатися у ставку, який був у нас в лісі. Додому повернулися перед обідом. Після обіду прийшла до нас додому тітка Параска (Андрущенко) і запропонувала мамі піти в ліс по траву, яку носили додому і сушили на корм скоту. Мама погодилась і мене

теж забрали з собою. По дорозі до місця, де мали рвати траву, тітка Параска повідомила, що була в Смілі на ринку і чула, що почалась якась війна, висказала занепокоєння за сина Петра, який на той час перебував на срочній військовій службі. Із кінофільмів, газет, історії та подій фінської війни, на якій загинули або були поранені декілька жителів с. Сунки, мені було відомо, що війна – це вбивство людей, знищення будівель, скоту та іншого, а тому повідомлення про війну визвало тривогу, настрої був зіпсований.

Коли ми повернулися з лісу додому, сусіди повідомили, що був черговий сільської ради і сповістив, щоб мешканці села збиралися на збори біля сільської ради. На збори пішла мама разом з сусідами, а коли повернулась додому, то розповіла, що Німеччина напала на нашу державу, що багатьох чоловіків будуть забирати в армію.

Коли мама повернулась із села, додому прийшов батько, який в цей день був біля учнів школи ФЗН, яка розміщалась за 6 км від Сунківського лісництва на хуторі Петровського Кам'янського району. В школі готували лісорубів, і батько працював там майстром виробничого навчання. Під час вечері із сільської ради до нас додому прибув посильний з запискою від директора Смілянського ліспромгоспу, щоб батько негайно відправився у школу до учнів і там перебував постійно. Батько терміново відправився до учнів, а ми, дорослі і діти, в цей вечір довго обговорювали питання війни, як себе вести та інше. Іван Козидуб, який був самий старший серед хлопців на лісництві, заявив, що він в армію піде добровільно.

На слідуючий день не вийшли на роботу багато працівників Сунківської виробничої дільниці Смілянського ліспромгоспу в зв'язку з мобілізацією в армію, як й інших жителів села. В армію була передана частина коней, які використовувалися для вивозки лісу. Через декілька днів після початку війни німецькі літаки з настанням темноти почали бомбити ст. Шевченково. Ми разом з хлопцями вилазили на високі дерева і дивилися, як по літаках стріляли зенітки, як їх із землі відганяли прожекторами. В конторі виробничої дільниці був радіоприймач на батареях, але батареї були розряджені, а тому послухати, що відбувається на війні не було можливості, а потім приймач був забраний і переданий військовій частині. Від жителів села, які по різних

причинах були в м. Сміла, чи спілкувалися з людьми, яким було щось відомо про війну, я знав, що по радіо виступав Молотов, що Червона Армія мужньо захищає кордони, а в деяких місцях німці відступають. Одночасно розповсюджувались слухи, що німці із літаків висаджують шпигунів і якщо буде відомо про місце їх перебування, то необхідно негайно повідомлять сільську раду, в якій було організоване постійне чергування жителів села.

Все менше і менше в селі залишалось чоловіків, які підлягали мобілізації, скорочувалась кількість працівників виробничої дільниці, фактично припинилася в лісі заготівля дров і промислової деревини, непотрібними залишалися в лісі і ті дуби та ясени, які незадовго до війни відбирали для будівництва літаків і пароплавів, а мені довелося їх позначати. Після звільнення району від окупації відібрані дерева різали як звичайні при суцільній рубці.

Постійно надходили тривожні відомості, що німці просуваються вперед, що вони жорстоко поведуться з червоноармійцями і населенням та інше. Почали надходити повідомлення про загибель односельців із числа тих, що перебували в армії на час початку війни. Німецькі літаки постійно бомбили ст. Шевченково. Через село на схід підводами, а то і пішки групами пересувалися біженці. Все це негативно впливало на настрої. Не тільки дорослі, а і ми, діти, збиралися групами і обговорювали ці обставини, засуджували дії німців.

В цей час батько отримав у військоматі завдання доставити в Донецьку область і передати райвійськомату по місцю призначення учнів ФЗН, яких він навчав. Після виконання цього завдання батько повернувся додому, де Смілянський райвійськомат направив його в команду на ст. Шевченко грузити у вагони зерно, цукор та інше майно, яке вивозилося на схід. Коли закінчили погрузку майна у вагони, які негайно відправилися, райвійськомат уже не діяв, а тому батько не був направлений до військової частини.

Я був свідком повітряного бою, коли два німецькі літаки напали на нашого. Ми називали його «ласточка». Льотчик відбився і, навіть, декілька разів стріляв по німецьких літаках, але їх було два і вони «ласточку» збили. Літак, як потім я дізнався, упав на землю між селами Жаботин і Грушківка Кам'янського району. Льотчик загинув, і там його місцеві жителі

поховали. Цю подію я бачив, перебуваючи з дідом Павлом в лісі, де заготовляли сіно. Шкода було не тільки льотчика, а і літака.

Залишився в пам'яті і такий випадок. Під час перебування в селі у товаришів, ми побачили, що по дорозі пересувається група червоноармійців. Зупинилися вони біля колодязя перепочити. Ми та інші жителі села стали підходити до них. Несли хліб, молоко, пиріжки, яблука, хто що міг, і пригощали військових. Серед них були з перев'язаними головами, руками, іншими частинами тіла, шкандибали через пошкодження ніг. Але все ж військові були у веселому настрої: обливалися водою, заспокоювали тих жителів села, хто плакав, розповідали, що скоро повернуться, а нам, дітям, на прохання залишити рушницю, щоб стріляти по німцях, командир відповів, що зброю залишити неможливо, так як вона може знадобитися негайно. А ще побажав нам рости здоровими, щоб замінили їх, коли повернуться. Червоноармійців було приблизно 50–60 чоловік. Після перепочинку вони строем пішли дорогою на схід. Всі хто був коло них проводжали солдат зі сльозами на очах, а ми, дітлахи, ще довго рухалися біля колони, бажаючи їм скоріше повернутися.

Після того, як батько сховався до військомату у Смілу і повернувся додому, він розповів, що фактично в місті немає військових, міліції, що люди у магазинах розбирають товари, що установи не працюють, в тому числі і ліспромгосп, в якому батько працював. Про це розповідали й інші жителі села. Наступного дня в селі з'явилися німці. Заїхали вони на мотоциклах прямо в центр села, де розміщалась сільська рада. В цей час в сільській раді перебував військовий. Коли стало відомо, що заїхали німці, він намагався втекти з приміщення, але прямо на порозі німці його застрелили.

З того дня сільська рада, пошта, торгівля зупинили свою роботу, зв'язок (телефон) з районом був зупинений.

Днів через десять в село заїхали німці на відпочинок. Було їх багато. З своїми кухнями, що розміщалися в дворах жителів села. Продукти харчування відбирали у людей. Перебуваючи в селі, німці на машині (приблизно 20 осіб) заїхали на лісництво і стали ходити по дворах, по квартирах, заставляли господарів відкривати скрині, шафи і забирали речі, які їм були до вподоби.

Ми з друзями перебували біля контори виробничої дільниці. Німці підійшли до входу в контору і побачили портрет Сталіна,

який висів над хвірткою. Вони почали стріляти по ньому з пістолетів і автоматів. Я та інші хлопці злякалися і розбіглися по домівках. Всі дорослі на вулицю не виходили, перебували на подвір'ї.

На подвір'ї перебували і мої батьки. Німці (5 осіб) зайшли в двір, подивилися в сараї, в хаті, а потім двоє із них вилзли на горище будинку. На горищі було листя капусти, яке мати заготовила, щоб пекти хліб. Один із німців закричав: «Тютюн!» Інший, що був біля будинку, заставив знайти мішок і це листя забрали. З пістолета вони забили дві курки в сараї (їх закрили, щоб німці не бачили).

Забрали німці і батька. Він готувався в армію і був пострижений, і німці признали, що він солдат. Потім, разом з іншими жінками, чоловіків яких німці забрали в полон, мати їздила в табір, де тримали полонених і батька відпустили додому. Тоді німці відпускали додому полонених тих, які мешкали недалеко від табору, що потрібно було підтвердити довідкою із сільської управи. Крім довідки, жінки брали із собою яйця, самогон, сало й інші продукти.

В селі, як і в інших населених пунктах, створювалися поліція та інші допоміжні органи. Скрізь можна було читати об'яви, щоб здали зброю, щоб заявили, де перебувають партизани. За невиконання вимог німців передбачався розстріл. В селі почалися арешти, після яких люди дому не поверталися.

В цей час в лісі перебували партизани, і мені, по завданню батьків, нерідко доводилось носити в установлене місце молоко, хліб, особливо цигарки «Труд», які зберігалися на горищі сараю в сіні.

В кінці вересня 1941 року батько був у селі, а коли повернувся, послав мене негайно віднести записку в ліс і залишити її в дуплі дерева (це було від будинку, де ми проживали, приблизно 700–800 м). Наступного дня в село і на лісництво приїхало багато німців і поліцаїв. Вони постійно стріляли, машинами їздили по дорогах в лісі і ввечері відїхали із села в Смілу. Після цього мені не доводилося носити що-небудь партизанам, і додому до нас ніхто не приходив.

Десь в жовтні місяці колишніх учнів почали через батьків визивати на навчання до школи. Я, як і багато інших хлопців і дівчат, прийшли до школи, де нам об'явили, що будемо вчитися.

В школі почали навчання з вивчення тексту гімна «Ще не вмерла України». Наступного дня в клас зайшов німець з перекладачем і об'явив, що треба працювати, а не навчатися, і на цьому навчання закінчилось. Перекладачем у німця був українець, про що він нам об'явив, але був він у формі німецького військового.

У вересні 1942 року було оголошено, що бажаючі можуть виїхати добровільно на роботу в Німеччину. На цей заклик відізналися одиниці. Мені відомо, що із села добровільно виїхало на роботу до Німеччини всього дві особи. Інших вивозили примусово. У нас часто переховувалися від примусового вивезення до Німеччини не тільки родичі із сіл Жаботин і Михайлівка Кам'янського району, а й їхні близькі знайомі. Після закінчення облоги вони поверталися до своїх рідних.

На лісництві проживав з матір'ю і працював помічником лісника Рагне Юрій, батько якого був німцем. В 1937 році батька заарештували, і додому він не повернувся. Працював він до арешту лісником Сунківського лісництва. Після арешту сім'я проживала в Дніпропетровську. Коли прийшли німці, Юрій з матір'ю повернулися на лісництво. Юрій вчився в інституті і здобув професію працівника лісового господарства. Його мати у моїх батьків постійно купляла молоко і, на прохання моєї матері, Юрій мене та ще трьох підлітків возив у Смілу на біржу праці, де нам видали довідки, що ми працівники Сунківського лісництва і не підлягаємо до відправлення в Німеччину. Фактично, на роботу ніхто з нас не ходив, за виключенням того, що іноді ми закидали вибоїни на дорогах, або після дощу спускали воду. Однак у Німеччину нас забрати не могли.

Після нового 1943 року до моїх батьків пізно ввечері зайшов колишній працівник лісництва, де він проживав мені не відомо, і пояснив, а вірніше повідомив, що він перейшов лінію фронту, що під Сталінградом німців розгромили і Червона Армія рухається на захід, що прийде час і наша територія буде від німців звільнена. Через це повідомлення мені стало зрозуміло, для чого німці рубали у лісі ялини і возили їх у Смілу. Називали цього чоловіка Фінько. Пішов він від нас наступного дня рано, так як йому потрібно було дібратися до Черкас.

Сірники, сіль, цукор та інші речі можна було придбати тільки на ринку за українські гроші, що друкували у Вінниці, або виміняти. Зерно на хліб та крупу вирубали на городах, а

молоди за допомогою ступи та жорнів. Не голодували, та жили впроголодь.

У вересні 1943 року, зі сходу, почали доноситися звуки від вибухів, особливо ввечері. Зі сторони Черкас можна було бачити спалахи. В лісі знову з'явилися партизани, і працівники лісництва, які в 1941–1942 роках втікли з полону, під виглядом місцевих жителів залишалися в селі.

В один із днів наша сім'я перебувала в лісі, де на городі ми вибирали картоплю. На лісництво заїхав із Сміли начальник жандармерії. В цей час в конторі перебувало декілька партизанів, які його застрелили. Коли ми повернулися з лісу додому, то на лісництві вже були поліцаї і нас до будинків не пустили. Прийшлося ночувати в знайомих у селі. На ранок наступного дня всі будинки на лісництві в с. Сунки були спалені. Щоб не попасти в руки поліції, батьки вирішили негайно перейти на проживання в с. Жаботин Кам'янського району. Там проживали батьки матері. Ввечері, в обхід лісництва, ми пішки добралися в Жаботин.

На той період в Жаботині обстановкою фактично керували партизани із загонів, які перебували в Холодному Яру. Німці і поліцаї в селі були відсутні і не з'являлися, за виключенням випадку, коли партизани збили літак і німці приїхали, щоб забрати труп льотчика.

Оскільки батькова хата була біля лісу, в урочищі, то до нас часто заходили партизани. Вони розповідали, що скоро територія буде звільнена від німців, що ідуть бої під Черкасами, розповідали, що визволили Київ й інші новини з фронту, приносили листівки.

Але в грудні 1943 року, відступаючи з-під Черкас, німці зайшли в село. Жителі села тікали від них в ліс, а пізно ввечері багато з них поверталися в село і ночували в будинках, які були біля лісу. Ранком всі поверталися до лісу. В лісі копали землянки, щоб можна було переночувати і зігрітися. Приблизно 10 грудня відпочиваючи в нашій оселі піднялися і збиралися до лісу. В цей час застрочив кулемет і будівлі спалахнули. Почалась паніка. З'явилися партизани і допомогли людям втекти до лісу. Щоб німці не зайшли в ліс, були виставлені пости, які готувалися до бою. В ліс німці не пішли, але кого застали біля будинків, розстріляли, деяких забрали із собою.

З того дня наша сім'я, як і інші, жили в лісі, біля партизанських загонів. Німці постійно стріляли по лісу з гармат, і невідомо було, де розірветься снаряд, де спіткає смерть чи травма. На початку січня 1944 року німці почали наступ на ліс, на партизанський загін. Партизани обороняли свій табір і людей, декілька з них загинуло. На танках чи бронемашинах німцям вдалося зайти в ліс аж до самого партизанського табору, але з настанням темноти вони повернулися до села. Через день населенню було оголошено, щоб збиралися увечері біля партизанського загону і, разом з партизанами, йшли через лінію фронту, долаючи Тясмин, на визволену від німців територію. Багато людей таким чином через с. Зам'ятниця Чигиринського району вийшли в села, які були раніше звільнені, а в лісі людей залишлось дуже мало, партизанів не було. Наша сім'я продовжувала перебувати в лісі, в землянці, а в ніч з 6 на 7 січня 1944 року пішли в с. Грушківка Кам'янського району до знайомих, де нас нагодували і запропонували залишитись до ранку. Проживали вони біля лісу. Ранком 7 січня, близько восьмої години, ми зібралися повертатися в ліс у землянку, а коли вийшли на вулицю, то побачили, що з лісу, верхом на конях, їдуть в білих кожухах, з автоматами люди. На шапках у них були червоні зірки. Ми зрозуміли, що це червоноармійці і з криками радості стали їх обіймати. Через півгодини червоноармійців прийшло більше. Рухалися вони через Грушківку по дорозі на Кам'янку.

Так закінчилось наше перебування в лісі. Коли ми повернулися до свого колишнього будинку, то там крім попелу нічого не було. Проживати, фактично, не було де, харчів не було, одягу також. У чім втекли, як німці підпалили хату, в тім і залишилися. Черевики мені в лісі дали партизани, так як я тікав по снігу босий. В лісі, щоб позбавитись вошей, ми роздягалися і трусили одягу над вогнем. Воші падали на жар і згорали. Чути було потріскування.

В селі Жаботин, куди ми з лісу повернулися, нас пригостили знайомі. В селі проводилась мобілізація, створювалися органи управління. Населення було повідомлено, щоб були готові до можливої евакуації. Тільки після закінчення Корсунь-Шевченківської операції було оголошено, що для евакуації підстав немає, необхідно займатися відбудовою господарства.

Особ. архів М. Щербини

ШПАК Надія Денисівна, 1936 року народження

*м. Черкаси, членами родини були:
батько, мати і сестра (1938 р. н.)*

Моє дівоче прізвище Вітько. Народилася я 11 вересня 1936 року в робітничій родині в місті Черкаси. Проживали ми на вулиці Вербовецького. Цю місцевість над Дніпром називали «На Монастирі», оскільки тут, ще з 1818 року діяв жіночий монастир. На його території були дві церкви, будинки-келії для черниць і монастирський цвинтар.

Все це було поруч мого двору і часто, гуляючи цвинтарем, я звертала увагу на надгробні плити і дивувалася: «Як із маленьких камінців виросли такі великі брили».

В середині червня 1941 року, разом із ріднею із села, моя мама Олександра замовила фото на згадку. Фотографія містилася тоді в центрі, в будинку де нині «Erste банк». Коли ж забирали фото, то воно виявилось не кращої якості і було прийнято рішення через тиждень перефотографуватися. Знову всі зібралися і пішки пішли в центр. Але фотограф нам відмовив і сказав, що почалася війна.

Мій батько Денис працював на рафінадному заводі і був призначений супроводжувачем по евакуації. Треба було залізницею доправити обладнання заводу подалі на схід. Вагони дійшли до Белгорода, але там німці розбомбили цей ешелон. Батько вцілів і звідти пішки добався в Чорнявку Черкаського району, де жила його мати Василиса.

Коли німці почали наступати, територія «На Монастирі» попала в лінію оборони. Наші військові наказали населенню покинути свої оселі. Мама забрала мене і мою сестричку Ніну, і ми пішли жити до сватів на вулицю Благовісну.

Тоді ж червоноармійці підірвали церкву і трубу на рафінадному заводі. Це були високі будівлі і їх міг використати ворог, як спостережні пункти. Навпроти рафінадного заводу знаходився дерев'яний міст через Дніпро. Німці вже були в місті і частина жителів намагалася вслід за військами переправитися на лівий берег. Однак було отримано наказ: «Міст знищити!» Серед загального гаміру підпал спочатку й не помітили. Начальник

Надійка Шпак (Вітько) (в центрі в нижньому ряду) із сестрою Ніною (крайня з права), бабусяю Василиною (крайня з права) та мамою Олександрою Федорівною (з права у верхньому ряду). Черкаси. Фото 1941 р.

Мама моя вміла шити. Одного дня, на пару з однією жінкою, вона пішки вирушила до Черкас. Мама мала виконати швейну машинку, яка була зарита в садку біля будинку. Коли вона вже поверталася в Чорнявку з тією машинкою на плечах, то чудом відліла. Її перестрів німець і почав питати: «Юда?» Мама ледве переконала його, що вона не єврейка і додала про двох «кіндер». Німець мабуть її пожалів. Ми, діти, дуже довго її чекали. Люди почали нести до мами щось шити. Пошиє, наприклад, спідницю – дадуть стакан пшона, ось тоді баба Василина подобришала.

Хата баби Василини стояла під лісом, а поруч на пагорбі – млин. В одній із кімнат німці влаштували склад продуктів і час

охорони рафінадного заводу Ткаченко зреагував першим. Він побачив вогонь і почав кричати: «Горгонь!» Мабуть це було «горить» і «вогонь», а вийшло «горгонь». (Його після того до кінця життя так і прозвали – Горгонь). Частина біженців з правого берегу ще була на мосту і їх перестріляли фашисти.

Коли німці окупували Черкаси мама забрала нас у Чорнявку до баби Василини, яка жила там із своїм співмешканцем. Вона смажила млинці для себе і своїх, а нам – мені, моїй сестрі і мамі не давала.

відчасу заходили за ними. Одного разу вони пригостили мене й інших дітей твердим голандським сиром. Він виявився солоним і не деже зрозумілим на смак, тож брали ми його без особливого бажання. Лише, щоб попробувати.

Нас тоді було до десяти дітей в одній хаті. Лежали прямо на долівці. Бабуся лежала околот, стелила рядно, ним же й прикривалися. Проте вночі було прохолодно.

На той час у дітей на колінах і ліктях появилися якісь ранки. Можливо це була якась інфекція. Ми називали їх по дитячому «вавки». Вони деякий час не загоювалися. Німці їх помітили і, щоб не заразитися й собі, прислали до нас фельдшера. Наступного дня приїхав німецький «лікар». Він помазав ранки мазю і закріпив пов'язками. Через пару днів повернувся і почав зривати пов'язки. Було при цьому дуже боляче. Діти всі плакали. Лише моя сестра Ніна зіцпила зуби і мовчки терпіла. Німцю це сподобалося і він назвав її «партизанка». Він наклав нові пов'язки, а згодом приїхав ще раз – з перевіркою. Ніну він запам'ятав, бо лише її пригостив цукерками. Всі діти їй тоді позаздрили. За цим разом він переконався, що ранки заживають. Так німецький фельдшер вилікував мене, моїх сестер та подруг.

Згодом в Чорнявці з'явився батько. І лише через місяць, коли все устаткувалося, ми повернулася в Черкаси на Вербовецького, 13. Будинок наш не постраждав, лише були вибиті вікна.

У 1943 році історія повторилася. Тепер уже німці виселяли жителів «за лінію». Прийшлося знову перебратися в Чорнявку. Коли почався бій за село ми перебували в лісі. З нами була і сусідка з Черкас. І лише через місяць, на третій день після звільнення, ми повернулася до рідного дому. Пам'ятаю, що їхали підводою, я сиділа зверху на клунках і весь час думала чи вицілів цього разу наш будинок. І таки вицілів.

Після звільнення Черкас батька забрали на фронт. В перших боях він був поранений і перебував у госпіталі у Черкасах. Перед випискою і новим направленням мама ходила до головного лікаря. Носила «хабаря» (стакан меду і олії), щоб батька протримали ще на лікуванні. Лікар «хабар» не взяв. А сказав: «Я людина не бідна, а у вас малі діти, віддайте краще їм». І батько дійсно ще тиждень пробув у госпіталі. Далі знову воював, мав ще одне поранення і повернувся з війни у 1945 році.

А я, 1 вересня 1944 року, пішла до школи. Дітей було багато. Сиділи за партами по 3-4 дитини. Зошитів не було. Писали на газетах «хімічним» олівцем. Мама пошила валянки, і у них я бігала до школи.

Записав і підготував М. Щербина

**ШАПАРЕНКО Тамара,
1938 року народження**

*вихованка дитбудинку у с. Грушківка
Кам'янського району*

«[...] На свято до нас прийшли партизани. Це хороші дяді. Вони давали цукерки, пряники. Дядьки з гвинтівками. Ми не боялись. Дяді грали, а ми танцювали [...]».

ЦДАГО, ф. 166, оп. 3, спр. 362, арк. 58.

**ТЕМЧЕНКО Михайло Степанович,
1930 року народження**

*с. Куликівка
Кам'янського району*

«[...] Ми поїхали в ліс по дрова, в нас було багато табаку і ми потрапили до партизан. Вони попросили табаку. Приїхали ми додому. На другий день рано я повіз табак партизанам. Коли в нашому селі побили поліцію, то я поміг хлопцю із Плескачівки гнати телят у лагерь партизан. Там нас партизани нагодували [...] Я носив хліб партизанам, який пекла мати із своєї муки. Мене із лісу посилали у розвідку в с. Баландино. Там ми побачили багато овець, яких німці зігнали з окружних сіл. Я роздивився, де їх стоять танки, пушки. Я повернувся в ліс і доложив про це комісару [...]».

20.01.1944

ЦДАГО, ф. 166, оп. 3, спр. 362, арк. 88.

**РОЗДОБУДЬКО Михайло,
1927 року народження**

*с. Косарі
Кам'янського району*

«Кінчивши 8 класів, я працював у сільському господарстві, коли німці захопили нашу територію. Німці почали пас забирати у Германію. Одного разу прийшов приказ вивезти всіх народжених 1927 р. Мені принесли повістку. Я пішов в Осоту. На другий день поліція забрала мене в Осоті, зачинила в Кам'янську школу. Нас там було до 300 чоловік. Сиділи 12 суток під конвоєм. Якщо захочеш надвір, просишся, то через плечі ремнем. Дозволялося всього 3 рази виходити надвір в указаний час. Їсти давали 2 рази по черпаку супу. Мати носила з дому. Двоє тікали, їх зловили, били пльотками. На 13 сутки ми поїхали. Їхали в вагонах закритих. Їхали 7 суток. В дорозі їсти не давали. Ми мали свої продукти. На станції випускали під конвоєм [...] Приїхали в Перемишль. Тут нас забрали в лагерь в ліс, обгороджений 2-ма рядами дроту. Тут розподіляли на роботи. Їсти давали одну варену брукву і кусочок хліба, на груди почепили значок «OST» (народ с Востока) [...]. Через 3 сутки ми поїхали в Берлін [...]. Шеф визначив деяких людей, і мене і забрали 28 чоловік на мебельний завод. За 2 км від заводу побудовані бараки, обгороджені дротом [...]. Спали на нарах. Тут я пробув 8 місяців. Їсти давали брукву рано в 6 год. ранку і 4 ч. дня і 300 г хліба на день. Ми, голодні, крали картоплю на кухні. Нас за це садовили в підвали, били [...]. Робота була важка. Ми підносили дошки. Якщо німець побачить, що мало набереш дошок, то б'є [...] Через недоїдання, сквозняка я захворів на легені [...] Мене відправили в лагерь, з якого відправляють додому. Тут я хворий провів цілий місяць. Вдень заставляли працювати. 15 серпня 1943 р. прийшов приказ відправити 27 чоловік – на Псков, 20 – на Україну. Ми приїхали в Жмиринку, куди прийшов приказ не відпускати додому людей з Київської і Дніпропетровської областей. Через 2 тижні я вирішив добиратися додому сам. Через 1 місяць прийшов додому. Вдома я ввесь час лічився. Тепер ожидаю призову в армію».

ЦДАГО, ф. 166, оп. 3, спр. 362, арк. 41.

**ГЛУЩЕНКО Григорій Павлович,
1928 року народження**

*с. Шендерівка
Корсунь-Шевченківського району*

«Народився в с. Комарівка 1928 р. Вчився у школі. Закінчив 5 класів. Після звільнення села від німців закінчив ще 2 класи. За часів окупації був у селі. Напередодні того, як малися зайти червоні війська, німці забрали багато чоловік на копання окопів та намагалися вивезти якомога більше людей до Німеччини. Ми ховалися по лісах та ярах. Увечері, 3 лютого, ми побачили метушню серед німців біля лікарні, де на той час була німецька пекарня та інші господарські установи. Червоні приходили з боку с. Журжинці. Німці почали вивозити поранених і відступати в бік Стеблева. Ми чекали червоних з заходу, бо кожна ніч бачили там заграву бою. Утікаючи, німці покинули дуже багато борошна. Як тільки вони вийшли з села, люди почали борошно розтаскувати мішками. Вночі в селі застрочив автомат. Ми побачили, що йдуть військові. Почулася російська мова, але ми ще чекали, боючись, щоб це не були власовці. Лише коли вони наблизились, стало ясно, що наші. Радість була неймовірна. Люди розбирали їх по хатах, частували горілкою, кормили. В ніч з п'ятниці на суботу основні сили червоних рушили на Селище. Я пішов з ними, бо вирішив відвідати родичів у Селищі. Ввечері почувся сильний гуркіт бою. Били літаки. Я вирішив повернутися додому. Пішов через Таращу в напрямі на Шендерівку. Але Шендерівка горіла. По центральній вулиці не можна було пройти. Тут було багато німців, німецьких машин, живої сили, танків... Почав думати, як би звідси тікати... Це все було ніччю... Зійшов у низ до ставків. Підійшов до сараю, який був тут поблизу. Зарився у соломі, полежав трохи. Згодом вийшов... В цей час саме почалася завірюха, ця погода сприяла мені. Я вирішив іти далі. Пішов похід берегом. Потім передову, добрався до неї і пройшов, ніхто мене не спинив. Завірюха стихла, повз мене пролітали кулі. Я впав і лежав, а тоді рачки похід обороною метрів 50 проповз... Дивлюся стоять червоноармійці і дивляться. Один підійшов до мене, почав розпитувати, звідкіль ти взявся тут. Я їм розповів. Все не вірили. Встановили через людей, що я місцевий і відпустили [...]».

ЦДАГО, ф. 166, оп. 3, спр. 252, арк. 142–145.

Автор невідомий

м. Черкаси

«В 1943 році німці мобілізували на каторжні роботи наших рідних дітей, це була одна з найпотішних мобілізацій і мою дочичку забрали в Германію насильно під дуже великою охороною, і забрали з кіно, і повели в красні бувші казарми, і поліцаї не відпустили додому. 14 років дитині. І держали три дні не допускали нікого до цього лагерьа [...]. Поліцаї були п'яні і дуже люті. Які я не предлагала взятки, ну вони дуже брали тільки золото [...], ну у мене золота не було, і дочка моя поїхала в рабство в Германію. Попала в Австрію г. Лінц. Забрали 23 мая в 4 часа вечіра. Мати Штур (Шур?) А. С. вул. Берегова 48».

*Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО),
ф. Р-534, оп. 1, спр. 5, арк. 89.*

**ЮРЧЕНКО Микола Пилипович,
1935 року народження**

м. Черкаси

«[...] Летом 1942 года нас вместе с мамой немцы угнали на работу в Германию. На рабском рынке нас приобрёл какой-то крупный помещик (фермер), но пробыли мы там недолго из-за бунта мамы, в связи с тем, что меня, 7-летнего, заставляли работать с косой (косить траву). Затем помню мы очутились в каком-то кабинете важного чина, где над мамой измывались, после чего нас приобрёл мелкий фермер, житель австрийской альпийской деревни [...]. По окончанию войны мы были освобождены, скорее всего американскими войсками и по настоянию мамы (несмотря на то, что в 1937 году был арестован и скорее всего погиб мой отец) возвратились на Родину, в город Черкасы [...]».

22.07.1991 р.

ДАЧО, ф. Р-5668, оп. 2, спр. 1, арк. 12.

БАРАНОВА А. П.

м. Черкаси

«[...] Мне ещё не было 16 лет, когда нас 25 девочек из г. Черкассы и г. Смела ранним майским утром из вокзала г. Черкессы в товарном вагоне с булкой чёрного ржаного хлеба повезли под конвоем немецких солдат на Запад. Ехали мы через Польшу, Австрию, Чехословакию и наконец приехали в г. Мюнхен. На вокзале нас [...] встретил инженер с фабрики русский эмигрант и отвез нас на бумажную фабрику в Мюнхен-Зольн. Поселили нас в деревянном бараке с железными решотками на окнах. Двери всегда начальник лагеря закрывал на ключ. Только в воскресенье начальник лагеря гер. Гиллер отпускал нас на прогулку не вместе, а по очереди, на другое воскресенье отпускал других. Нам повезло, мы не пережили тех страшных ужасов, что пережили другие узники, узники концлагерей. Никто из наших девочек не попал в концлагерь и не был уничтожен. Хотя наш начальник лагеря в порыве гнева всегда грозился кому-нибудь из девочек, что отправит в концлагерь. Особенно это часто адресовалось мне, потому что я всегда смотрела на него из-под лоба. [...] Бить нас не бил, но постоянно нас ругал и называл русскими свиньями. [...] На фабрике работали тяжело. Были ночные смены. Питание было плохое. Выручала молодость [...]. Освободили нас американцы. Чёрные американские солдаты улыбались нам и дарили шоколад. И многие из нас видели и кушали его впервые. Потом нас собрали в специальный лагерь и передали Советской армии и отправили на Родину. Но вернулись домой не все девочки [...] потом говорили, что они остались в Германии. А некоторые вышли замуж за чехов и уехали в Чехословакию [...]».

28.07.1992.

ДАЧО, ф. Р-5668, оп. 2, спр. 1, арк. 31–32.

ШЕВЧЕНКО Галина Михайлівна, 1928 року народження

*с. Глодоси
Новоукраїнський район
Кіровоградської області*

«Наше село Глодоси було окуповане німцями у серпні 1941 року. Мені тоді було 13 років, і деякі моменти цього періоду я пам'ятаю досить добре. Школу закрили, бо там поселили німецькі підрозділи. Деякі зупинялися надовго. Інші, з танками, машинами та мотоциклами, переходили наше село і йшли далі. У хаті нашої сусідки був німецький штаб: там стояла апаратура і старший німець увесь час у навушниках сидів біля того апарату.

Із 1942 по 1943 рік забирали у Німеччину чоловіків і молодих дівчат по 1927 рік народження включно. Врятуватись було дуже важко. Мене теж наш місцевий поліцай уловив на вулиці і повів до сільради. Хоч у кожній хаті на дверях були наклеєні списки сім'ї і хто, якого року народження, але він не повірив, що я з 1928 р. і забрав мене. У сільраді вже було багато затриманої молоді і матері тих дівчат і хлопців, які десь переховувалися. Моя мати, Прядко Хівоня Федотівна, думала, що мене відпустять, але вони не збиралися цього робити. Вона прийшла перед вечором, щоб забрати мене, просила коменданта, але він не відпустив, бо не вірив, що я з 1928 року народження. Мати почала просити, щоб на пошті подивилися у книгах, де записані дати народження дітей. Багато таких реєстрових книг було спалено, однак, на моє щастя, книга за 1928 рік збереглася. Перед тим, як мене відпустити, комендант ще довго випитував у мене, чи я не заміжня, чи з 1926, чи з 1927 року народження, але я не збилася зі свого і тільки знай повторювала свій справжній рік народження. Мене відпустили додому, коли вже спочило сонце. Тоді дуже багато молоді позабирали. Дехто намагався переховуватись: копали ями і ховалися в них, але, коли вже кого знаходили, то дуже їх били не тільки німці, а й наші поліцаї, які служили німцям. Мого майбутнього чоловіка, Шевченка Івана Луковича 1924 р.н., батьки теж ховали у глибокій копанці – так і врятували від вигнання до Німеччини. А коли вже Червона армія звільнила село у 1944 році, то він був призваний Хмелів-

ським РВК 24.03.1944 р. і пішов на фронт воювати. Дійшов аж до Праги, де був поранений у бою осколком у голову і залишився інвалідом (йому вибило око). Отримав звання молодшого сержанта, був нагороджений медаллю «За відвагу».

У нашому селі були і комсомольці, і партійці – члени КП(б). Деяким вдалося евакуюватись, але не всі були згодні виїжджати зі свого рідного села. Хтось робив головою колгоспу, інший – головою сільради, завідувача дитсадку. Так як вони злого нічого нікому не робили, думали, що їм нічого боятись. Але все вийшло навпаки – це були перші два роки Великої Вітчизняної війни. Їх усіх позабирали і завезли у Хмелівський ліс, що за селом. Там їх замучили тортурами, а потім добивали і кидали у ями, які вони самі для себе перед цим викопували. У завідувачою дитячим садком був хлопчик на обоє очей сліпий, а чоловік на фронті, так та дитина після смерті матері тинялася від одних родичів до інших, а потім по закінченні війни його забрали до шпиталю. А докази про те, що німці катували цих людей були: родичі загиблих просили у німецької влади дозвіл на перепоховання їх у Глосах, і, відкопуючи тіла, бачили, які вони були понівечені – згодом про це вже знало все село. Цих закатованих активістів було душ із п'ятнадцять.

У перші дні окупації німці також позбирали по селу євреїв і живцем повкидали у криницю, яка була на Хмелівській дорозі. Там ще довго було чути стогін, однак люди навіть боялися підійти туди, тому що німці заборонили. За євреїв я чула від людей і думала, як це боляче їм було помирати. Все це зло допомагали німцям робити наші глосоські люди (їхніх батьків у революцію розкуркулювали, забирали худобу, землю і віддавали колгоспові). Тепер їхні діти бажали помститися за батьків і вбивали навіть ті в чому не винних людей. Вони пішли в німецьку поліцію і допомагали їм хазайнувати у нашому селі.

Під час окупації колгоспів не було, а були общини. Коні і землю поділили на групи, скільки дворів було не пам'ятаю, група була із дворів, які ближче один до одного. У ті мої тринадцять я робила із кінями: було у нашій групі четверо коней гарних – троє гнідих і один чалий, великі такі, зараз наче менші коні. Ми ними орали, волочили і сіяли землю, яка була дана нашій групі. У жнива косили жатками, їх тягали коні: жатка косить, на свою площадку збирає, а потім скидає на копички (коли вже

набереться на сніп, а потім знову те саме), а ті копички ми в'язали у снопи і складали у копи – це такі кучі. Куча у шістдесят снопів називалася копа, тридцять снопів – пів копи і клали ще у п'ятнадцять, це п'ятнадцять снопів.

Чоловіків було мало, тільки ті, що не могли воювати (причини були всякі), то всі роботи покладались на жінок та підлітків. Вночі ми пасли коні на степу: усі групи разом, а з групи одна душа пасла. Наприклад, як приходила черга нашому двору пасти, то пасла я. Раненько коні збираємо, запрягаємо у якусь підводу, бо на степ їхали на підводі. Пасли аж під с. Забара, а як напувать, то сідали верхи і всі четверо коней ведемо напувать. Верхи на конях я добре їздила. Була у нас кобила Пава, несе тебе і не сколихне, наче боїться, щоб ти не впала. Додому після пасовиська їхали раненько.

На один двір окупаційна влада давала нам по шматку землі за селом, ми з мамою та сестрою сіяли вручну гречку, просо та інше. У нас корівка була, то ми її запрягали у ярмо і орали землю. Держали вдома курі, качки, свині. Якось німці зайшли до нас у сарай, вбили з карабіна поросю і забрали його. Після цього моя мати викопала яму і помістила туди єдине поросю, яке в нас залишилося, щоб німці його не знайшли. Так і вигодовувала його там. Вже після окупації, коли свині виростали, що вже різать, то ми їх майже не їли, бо мати возила їх на Одесу продавать, бо грошей ми не мали, хоч і важко робили. А треба було за щось жити.

Також сіяли ми коноплі: вони виростали високі, їх виривали із землі, в'язали у горстки (сніп), носили до річки, замочували і прикидали болотом. Мокли вони тиждень або й два, витягали їх з-під болота, добре вимивали і сушили. Вони ставали такі білі-білі. Після висушування били їх на бительню, терли на терницю (коноплі дуже волокнисті). Бительня і терниця – це такий прилад, що ламає кострицю, а терниця добре витирає кострицю. Таким чином, залишалось саме волокно і, щоб воно було м'якше, вечорами ногами мнемо те волокно, потім кожне пасмо надіваємо на гребінь і чешимо гребінкою, вичісуємо пом'яте клоччя, а на гребінці залишається волокно рівеньке, наче коси на голові. Знімаємо з гребінця, закручуємо у пучок, який називався мичкою. З цих мичок прядемо на прядку нитки для основи, а клоччя прядемо на нитки для підткання. Ці нитки називались вал. Вал прядеться веретенем. Нитки з мичок снуємо на снівниці, а потім

накидаємо на верстат і тчемо. Якщо підткання, зіткане на верстаті, було грубе, то з нього шили рядна чи покривала, а якщо тоненьке – то з нього шили спідню білизну, сорочки, чоловічі штани, спідниці, фартухи. Полотно вибілювали на сонці або на морозі. Мочили його у воді, а потім стелили на траві або чіпляли на шворку. Коли воно висихало, знову мочили і чіпляли, щоб сохло і так, поки не стане біле. А якщо треба було кольорового, то красили у цибулинні, ягодах бузини або в красці, якщо у кого було защо її купити. Ключчя прями вечорами допізна, бо вдень на роботу ходили. Отак і виживали.

А ще я пам'ятаю, як ми, дівчата і жінки, в роки окупації сапали буряки на степу всі разом, а поліцай ходив позаду нас із нагайкою: хто відставав, то того дуже бив. Одну дівчину так ударив, що вона впала і знепритомніла, а я коло неї сапала, то так злякалася, що стала швиденько сапати, щоб мене не били. У ту війну чомусь зими були дуже холодними і багатосніжними, дуже замітало дороги і нас, неповнолітніх дітей і старших жінок, примушували розчищати дороги. Мені це дуже запам'яталося, тому що нам відміряли кожному однакову норму і заставляли працювати. Нас ніхто не підганяв, але все ж таки мені та норма була не по силі, а я ж боялась німців і старалась, щоб разом із людьми йти, не відставати від них. Працювали також у коморах: чистили посівне зерно, а чистити було не так скоро, як тепер, бо віялку крутили вручну. Носили зерно мішками або коробками дерев'яними, якщо його треба було десь переносити.

Стався зі мною один випадок під час окупації нашого села німцями. Ми, дівчата, збирались в однієї баби, нашої подруги, прости вечорами, а хлопці приходили і гуляли у карти. Одного разу чогось поспорилися хлопці між собою і почали битися. Потушили світло і драбинкою, що баба ставила курям, били кого попало і по чому попало. Дівчата вискочили на піч, а я надвір. Була зима 1943 року, і дуже місячно було і біло. В цей час німецький патруль об'їжджав усі вулиці і побачив біганину, бо і хлопці повибігали всі із хати. Зостався у хаті тільки один, бо його найдужче побили, то він лежав на кроваті в крові (йому розбили голову). Патруль же це побачив і зайшов у двір – саме попав на мене (а хлопці вже повтікали геть). Один із німців ухватив мене за груди і почав кричати, що я партизанка. Потягнув мене у хату, щоб подивитися, чи є там ще хтось. Баба закрила інших дівчат

собою на печі. Німець підійшов до побитого хлопця і спитав, чи я не партизанка, а цей хлопець сказав, що я не партизанка, а його дівчина. Німець повірив і, коли побачив, що голова того хлопця вся у крові, заставив мене, щоб я помила йому голову, дав якийсь білий порошок і наказав усю ніч сидіти над цим хлопцем, засипати у рану цей порошок, якщо виступатиме кров. Сказав, що буде навідуватись і перевірятиме, чи я роблю все так, як він сказав. Я була така налякана, що просиділа всю ніч, дякуючи Богу за те, що не потрапила під страту як партизанка. А він і не приходив, а я так боялася, до ранку і не спала, сиділа біля хворого. Цей хлопець, Гриша його звали, жив через дорогу від школи, де поселилася німецька частина, і був знайомий з німцями. Можливо, це добре, що той німець знав його, а то, страшно і подумать, забрав би обох і, хто знає, що було б.

А були німці і нежорстокі. Одного разу я була саме у тітки своєї, коли це заходить німець з казанком, ходив по селу і просив у людей молока чи крашанок. Не відбирав насильно, як деякі інші німці. Побачивши мене, підійшов ближче і каже: «Ich gebe das kinder». Я зрозуміла, що він хоче сказати, що має таку дитину, як я. Потім витяг із кармана перстень з голубим камінцем і дав мені. Я його носила, а після війни, як пішли вже ми у школу, не знаю, де він дівся, а не надівала більше, бо у школі не дозволялося носити якісь прикраси.

Коло нас, у сусідів, був на квартирі (1943 р.) якийсь німецький командир і приносив моїй матері прати його носові платочки і сорочки. Він не ображав нас і мила давав багатенько. А у моєї баби Катерини були на квартирі якісь два чи три німці-лікарі. Бабу мою і тітку не ображали, ще і мене лікували: я в дитинстві ніяк не могла ходити ногами (часто лежала з хворими ногами), особливо в колінах дуже крутило. Один із них сказав мені, щоб прийшла до лазарету, який був через дорогу навскоси від баби, у школі-семирічці, де були раніше колгоспні бджоли. Пішла я, він поклав мене на топчан, розітер чимось ноги і до колін приліпив якийсь пластир; сказав, щоб не відривала, доки сам не відпаде. Після того я не відчувала, щоб ноги боліли аж до терпінського часу. Років зо два тому знов почали боліти, а то ж було аж у сорок третім році. Для цього лазарету мою сестру Ганюту (нині – Калашник Ганна Михайлівна) ще з двома подружками заставляли рубати і пиляти дрова.

Їздили німці також на полювання на зайців, у них була крита грузова машина. А чи вони справді на полювання їздили, чи може ні? Коли я прийшла до баби в останній раз, поки квартирували там ще німці, то дома був один, той, що мене лікував. Як я зайшла, він включив радіо (було у них якесь велике, а на чому робило – не знаю, бо світла ж у нас тоді ще не було). Радіо якраз передавало якісь новини про події на фронті і говорив про них саме наш прославлений коментатор Левітан. Слухаючи радіо, лікар увесь час поглядав у вікно, чи не йде хтось. А коли помітив, що йде з лазарету другий його лікар-напарник, швидко виключив радіо. Мене увесь час не покидає думка про те, хто він був той лікар, можливо він якось допомагав нашим партизанам, які ховалися у Хмельівському лісі.

В сторону с. Хмельового розташовані гарні, густі ліси – можливо там діяли партизани, бо у 1944 р. перед весною однієї ночі приходили руські розвідники до хати моєї баби. Прийшли, побули і нікого з німців не тронули. А наступного дня ті німецькі лікарі зібралися, виїхали самі і повивозили з лазарету тих, хто міг пересуватися. Чому партизани прийшли саме у цю хату, в якій квартирували ці німці-лікарі? На другу ніч знову прийшли до баби руські розвідники і постукали. Баба і тітка вийшли, а вони кажуть: «Не бойтесь, мы свои». Після цього, як погнали наших німців із села, то втікали вони і в сідній білизні, і криві, і всякі, бо було ще багато хворих, однак багатьох німців забрали в полон».

Особ. архів А. П. Іржавської.

КОВАЛЕНКО Адам Карпович, 1929 року народження

*с. Виноград
Лисянського району*

Я один із тих 12–15-річних підлітків Виноградської школи, по долі яких прокотився важкий коток війни. Це – Іван Хейловський, Іван Яровий, Жора і Михайло Ярові, Василь Короткий, Петро Коваленко, Микола Лисяний, Левко Баглай, Юрій Малюк, Микола Пилявський та багато інших.

Наше мирне життя перервала Друга світова війна, і через 22 дні від її початку німецькі війська вдерлися на територію нинішньої Черкаської області. Першим населеним пунктом, який зненацька захопили 14 липня, було с. Буки, за 17 кілометрів від Винограду. Але там знаходилася воєнізована охорона гідроелектростанції, і солдати разом з місцевими жителями чинили героїчний опір загарбникам. А 22 липня Буки знову опинились в руках ворога.

Того дня ми на полі біля Софіїнкових ставків пасли корів, ще нічого не підозрюючи про війну. А ввечері, повертаючись додому, натрапили на ворожий заслін на залізничному насипі. Німці, не звертаючи на нас уваги, лежали за кулеметами, направленими на Буки. З переляку потерпили ноги.

Ближче до села стало ще страшніше. По дорозі із Рубаного мосту на Виноград сунула величезна колона ворожих танків, машин з солдатами, мотоциклів з кулеметами. І в першу окупаційну ніч односельці чекали чогось страшного.

Під час втечі нацистів і жінки, і діти повною мірою пізнали страхіття німецької навали. Всі з 24 січня по 5 березня 1944 року жили в погребях, у ці дні гриміли безперервні бої, не припиняючись ні вдень, ні вночі.

Навколо все ревло, свистіли кулі, гуркотіли снаряди, горіли хати, стогнали поранені бійці. Нехтуючи власною безпекою підлітки рятували поранених, рили окопи, підносили до кулеметів патрони, до гармат – снаряди. Допомогали, як могли і чим могли, адже в той час була непролазна багнока, буксували машини і танки, коні не могли тягнути порожнього воза. Матері нас на ніч заганяли в погріб, де переховувалися самі, а вранці ми знову спішили до окопів, несли бійцям їсти.

Уже пізніше стало ясно, що с. Виноград, як і багато інших сіл нашого району, стало центром жорстоких боїв Корсунь-Шевченківського угруповання. Виноград був між двома вогнями. Із Корсунь-Шевченківського вороги малими групами утікали із оточення і з боями проривались на Умань. Агресивні, замурані, голодні, вони закидали гранатами погреби, розстрілювали жінок, дітей, немічних, карали військовополонених, підпалювали хати. Наприклад, у селі Розкошівка залишилася лише одна вціліла хата. На вогнищі варили і смажили всіх тварин, яких могли зловити. З зовнішнього фронту, з Умані нацисти рвалися танко-

вими колонами через Ризино, Тихонівку, Виноград, Босівку, Бужанку, Лисянку, щоб визволити з оточення біля Шендерівки і Хильок свої війська.

17 лютого 1944 р. оточене угруповання ворога було розгромлене. Захоплено багато зброї, техніки. Багато танків, літаків і гармат лишилися підбитими біля Розкошівки, Винограду, Босівки та на полях, де проходили бої. Тільки на землях колгоспу "Хлібороб" (у Винограді було 4 колгоспи), лишилося 19 підбитих танків, три німецькі літаки, чимало гармат. Матінка-земля була нашіптована мінами, снарядами. Наслідки боїв ще довго давали про себе знати. Одні загинули від кулі, інші підірвалися на мінах, обробляючи свої городи і колгоспні поля. Я також був поранений в шию і руку 18 лютого 1944 р. в останньому бою за рідне село. Лікувався в польовому госпіталі 1178 стрілецького полку, який розташовувався у дільничній лікарні.

Особ. архіви Н. А. Нищуна і В. В. Свиденка

КОВАЛЕНКО Людмила Мусіївна, 1930 року народження

*с. Виноград
Лисянського району*

Жорстокою виявилася боротьба за визволення нашого села. Лінія фронту за добу змінювалася по кілька разів. Якщо зранку вона була на краю села у напрямку до Ріпок, то ввечері наші війська займали оборону по «насищу» на полях колгоспу «Хлібороб». Шість разів село переходило із рук в руки.

Весь шквал випущених снарядів, мін ліг на мешканців села. Село спорожніло. Більш як півтора місяця люди жили в погребях. Вони не мали змоги навіть набирати воду з криниць.

Нацистські снайпери засіли зі сторони с. Товсті Роги і розстрілювали всіх, хто з'являвся в їхньому полі зору. Людям доводилося не тільки самим сидіти в погребях, а й тримати там корів, які допомагали вистояти, вижити. Ворог чинив шалений опір, але всі його спроби зупинити наступ наших військ були марними.

Особ. архіви Н. А. Нищуна і В. В. Свиденка

МАРЦЕНЮК Марія Іванівна, 1930 року народження

*с. Виноград
Лисянського району*

Німецькі дивізії, які прорвали кільце наших військ через село Виноград ішли в сторону м. Умань, у село ввійшли о 12 годині і рухались колоною: спочатку танки та інше важке озброєння, далі – кіннота (на конях часто було по два вершники) і далі піхота. Люди поховались у погреби і тільки час від часу спостерігали за цим рухом, який припинився о 3 годині ночі. Аж на світанку люди залишили схованки.

Танки залишили такі рови по вулиці, що важко було їх переходити (13-річній дівчинці доходили майже до пояса). Пройшовши селом, німці підірвали міст.

Оборона села. Зі сторони Павлівки стояло до 50 підбитих танків. Основні дві лінії наступу: зі сторони Павлівки та Рубаного Мосту (по лінії насипу). Село переходили з рук у руки кожні дві години. Штаб знаходився у хаті Г. К. Марценюка (як німецький, так і наш – змінювався).

Найбільше німці боялися обстрілів з «Катюші» – основний напрямок дії – Павлівка, які стояли на території воловника.

Мешканці села найбільше боялися бомбардування з літаків (налітали, як ворони: вкрите було все небо) і СС–карателів. Селу пощастило. Мар'янівку, Зірку, Рубаний Міст це лихо не лишило: заходили в хати, вбивали, виганяли на сніг і мороз усіх, навіть дітей, підпалювали житло і йшли далі.

Коли відбувся остаточний наступ радянських військ, німці тікали з хат, де розмістилися, прощалися. Показували фото сім'ї, дітей і говорили, що вже не повернуться. За час війни навчили наших господинь робити консервацію (м'ясні тушонки виготовляли і відправляли на фронт).

Особ. архіви Н. А. Нищуна і В. В. Свиденка

**ОБМАНЮК Марія Іванівна,
1929 року народження**

*с. Виноград
Лисянського району*

Під час війни наша хата відігравала велику роль як для нашої армії, так і для армії нацистів. Оскільки вона знаходилася на одній з найвищих точок села, то кругозір був найкращим. Коли в село приходили солдати радянської армії, то в хаті організовувався медпункт, так званий госпіталь, в якому робили перев'язки і навіть операції. Пригадую: був один поранений офіцер, якого мати довго виходжувала і, коли він став на ноги, у село зайшли німці. Зайшовши в хату, вони спочатку зробили допит, а потім витягли офіцера на двір і розстріляли... Коли село було під владою нацистів вся сім'я жила в льоху, а інколи – у сусідів.

Під хлівом була солома, а ми, малі, коли стрілянини не було чути, хотіли там погратися. Та як тільки-но скочили в ту солому і розгребли, то побачили солдатів. Вони були мертві, їх було багато і лежали вони штабелями. Ми закрили їх соломою і побігли до хати...

Нехай ніколи майбутні покоління не відчують страху війни і тієї нуджі та горя, яке пережили ми та наші батьки.

Особ. архіви Н. А. Нищуна і В. В. Свиденка

**ПОЛЩУК Олена Іванівна,
1928 року народження**

*с. Виноград
Лисянського району*

Я народилася в селі Виноград 27 листопада 1928 р., а записана 27 листопада 1929 року. Причиною запису було відправлення в Германію дівчат, хлопців 1928 року народження. Білецький Іван, сільський житель, при німцях був поліцаєм і його дочку мали відправити в Германію і вмiсто неї він мав відправити мене, і тоді моя мати звернулася до сільського голови, мешканця с. Погибляк, доброго, справедливого чоловіка, і він запропонував виправити документи і так з 1928 р. мене переписали на 1929 рік, і я осталася вдома. Раз у нас у хаті був поранений чоловік, родом

із Кіровограду, дома дружина і двоє дітей, і тут німці. Спитали чи немає воєнних, мама відповіла, що є і вони просто винесли його і положили в жолоб, біля корови. Самі внесли соломи в хату і по черзі спали до ранку, їх було 10, а рано пішли. Пораненого ми внесли, і до вечора він помер. Ховали загиблих в коловороті нижче хатів, там похоронили 3-х бійців, яких убили коло пушки, яка стояла через дорогу за 200 м від хати. Ще ховали за селом по дорозі до Білецького ставка. Село переходило з рук в руки разів з 5. Танки стояли прямо за нашою хатою. Там повиростали такі дерева, що можна було ховатись і коли летіли літаки з гори нічого не було видно. Пам'ятаю, внизу, нижче хати, де зараз живуть Маштеги на городі впала бомба і від вибуху була дуже велика яма. Після війни по селу їздили підводи відкопували могили і всіх погиблих одвозили в могилу, де зараз братська могила.

Особ. архіви Н. А. Нищуна і В. В. Свиденка

**СВИРИД-ДУДКО Любов Петрівна,
1930 року народження**

*с. Вербівка,
Іллінецький район
Вінницької області*

«До війни навчалася у початковій школі с. Вербівка. Під час війни жила у Вербівці. Перші дні війни були дуже важкими, батько пішов на фронт, ми залишилися троє дітей, я сама старша, мама і бабуні. Окупанти поводитися з місцевим населенням дуже жорстоко, забирали курей, свиней, все, що було у селян. Одного дня німці зібрали сходку на степку біля школи, і мій дедушка по батьковій лінії не зняв шапки, то німець так його вдарив, що повибивав зуби. Біля нашого села великий чорний ліс, де був партизанський загін, яким керував Калашник, а біля сусіднього села Криштопівка проходить вузькоколійна залізниця Вінниця-Гайворон, партизани не раз підривали залізницю, бо німці вивозили все з нашої області. То одного дня німці спалили с. Криштопівку і с. Мітлинці повністю і багато втратили людей. А в нашому селі теж спалили кілька хат і вбили одного дня 50 чоловік. У однієї сім'ї спалили хату (вона була близько біля лісу, де були партизани), вбили чоловіка, жінку, бабусю, а

п'ятеро дітей залишилося на вулиці, серед них залишилася двомісячна дитина. Це був самий страшний день села. Найбільш трагічним був день похорон, плакало все село. В окупаційний період ніякого медичного обслуговування не було, а харчувалися тим, що вирощували на городі. Дрова носили малі діти з лісу, щоб було чим топити взимку. Діти десь від 6 років, всі ми по чоловік десять ішли в ліс і кожен тягнув якусь поліньце. За окупації ніякої освіти у нас не було. Дуже багато мешканців села було вивезено до Німеччини (мою двоюрідну сестру 15-річну і батькову сестру 16-річну вивезли)».

*Особ. архів Л. П. Свирид-Дудко,
колишньої викладачки кафедри ботаніки
Черкаського педагогічного інституту.*

**СИЛКА Наталія Юхимівна,
1942 року народження**

*с. Бубнова Слобідка та
с. Деньги (місце проживання в роки окупації)
Золотоніського району*

«Умови життя були тяжкими. Зі слів матері: до війни вели натуральне господарство, держали козу, поросю, кури. Мама не працювала, а батько працював у будівельній бригаді. Лікарів не було, лікувались травами. Про окупацію матір розповідала різне. Так, одного разу, як вигонили всіх жителів с. Деньги, я в цей час спала в підвалі будинку. Забіг один німецький солдат, подивився на мене, витер сльози і вийшов, а другий забіг і штиком виштовхав маму зі мною на руках у колону людей, яка прикривала відступ німців із с. Деньги. Поліцай із місцевих дозволив моїй матері зі мною в темноті втекти, але без їжі. Я почала кричати і просити каші. І в цей час есесівці почули і вернули нас знову у колону. А коли через переправу нас догнали до села Степанки, то до мами підійшов німецький офіцер і повів її до кухні, де мамі дали казанок картоплі з м'ясом, щоб покормила дітей [...]»

*Особ. архів Силки Наталії Юхимівни,
колишнього директора наукової бібліотеки
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького.*

ПРО АВТОРІВ

✓ **ГОЛИШ Григорій Михайлович** – кандидат історичних наук, доцент, директор наукової бібліотеки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, член НСКУ.

ЛИСИЦЯ Лариса Григорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, новітньої історії та СІД Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, член НСКУ.

ІРЖАВСЬКА Анжела Петрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

КЛИМЕНКО Тетяна Анатоліївна – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Черкаської області, член НСКУ.

КОВТЮХ Віталій Анатолійович – учень 11-го класу Шполянської ЗОШ І–ІІІ ступенів № 1.

ЛАВРЕГА Михайло Теофанович – учитель історії Почапинської ЗОШ І–ІІІ ступенів Лисянського району.

МЕЛЬНИЧЕНКО Василь Миколайович – кандидат історичних наук, професор кафедри архівознавства, новітньої історії та СІД Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, голова правління обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

НИЩУК Роман Анатолійович – учень 11-го класу Виноградського НВК «Дошкільний навчальний заклад – ЗОШ І–ІІІ ступенів» Лисянського району.

СВИДЕНКО Василь Володимирович – учитель фізики Виноградського НВК «Дошкільний навчальний заклад – ЗОШ І–ІІІ ступенів» Лисянського району.

ШЕВЧУК Віктор Васильович – учитель історії Шполянської ЗОШ І–ІІІ ступенів № 1.

ЩЕРБИНА Микола Миколайович – учитель історії та правознавства Черкаської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів № 32, член НСКУ.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Альошина Т. 132
 Бабушкіна Л. 92
 Баглай Л. 176
 Бажан М. 71
 Байда (Данішевська) К. 85
 Балох А. 32
 Баранова А. 170
 Безименський О. 13
 Белан О. 33
 Береговенко В. 57
 Березняк М. 59
 Березовський О. 55
 Білецький І. 180
 Бісмарк О. 23
 Богоявленський С. 55
 Бодунов М. 59
 Бойко А. 93
 Бойко Ф. 56
 Бондаренко Н. 28, 58
 Борженко Б. 32
 Босенко В. 32
 Босенко І. 56
 Вейнгольд К. 31
 Вовк Г. 52
 Вовкогруб Я. 58
 Вовченко З. 95
 Володарський П. 58
 Ворона А. 15
 Ворона М. 15
 Гайдар (Толіков) А. 13
 Гаптар П. 133
 Гаркуша І. 28
 Гітлер А. 14, 18, 19, 22, 59, 131
 Глущенко Г. 168
 Голуб В. 32, 56
 Гоненка В. 32
 Гончаренка М. 32
 Гончаров Н. 55
 Горний М. 12
 Гречаний К. 59
 Гриб (Верховий) К. 28
 Грицасенко Г. 152
 Грицюк М. 58
 Грицюк С. 28, 58
 Губенко І. 136, 138
 Гуледах Є. 43
 Гуля М. 34, 57
 Даниленко М. 57
 Дашенко І. 33
 Демидюк В. 30
 Дерід Г. 93

Деркач Н. 60
 Дзирун М. 57, 58
 Дорошенко П. 34
 Дубовий А. 87
 Дубовий П. 15, 30, 31, 33, 53, 58
 Дубович К. 51
 Дударенко В. 58
 Дударенко Г. 32, 58
 Жаботинська Ф. І. 59
 Забіла Н. 36
 Заболотний Ф. 33
 Заболотня В. 56
 Заболотня Р. 33
 Загуба Г. 31
 Заукель Ф. 59
 Зелена Н. 115
 Зозулинський Ю. 55
 Іващенко Г. 32
 Івченко І. 34, 57
 Ільїн А. 58
 Ільченко О. 56
 Імчук М. 115
 Іщенко О. 58
 Іщук В. 33
 Кабаченко Г. 28
 Каланішник Г. 175
 Кармазін А. 60
 Карпачов Є. 127
 Карпенко М. 58
 Качка М. 150
 Качка О. 150
 Квак І. 101
 Квак М. 101
 Кикоть Я. 33, 56
 Кириченко Є. 56
 Коваленко А. 176
 Коваленко Л. 178
 Коваленко П. 176
 Ковпак С. 53
 Ковтун А. 92
 Козидуб І. 156
 Колісниченко Г. 143
 Колісниченко М. 143
 Колісниченко Н. 143
 Колісниченко Ф. 143
 Кондратюк А. 56
 Коновалов В. 32, 59
 Корженко О. 58
 Коровко О. 139, 142
 Короткий В. 176
 Костенко П. 32, 59

Кох Е. 14, 24, 82
 Коцюбинський М. 23
 Кравченко В. 59
 Кравченко П. 58
 Красюк В. 58
 Круглякова Г. 143, 145
 Кудря Г. 58
 Кузьменко Г. 58
 Кузьменко П. 58
 Кунія В. 100
 Кунія І. 100
 Куценко В. 59
 Кучеренко А. 58
 Кучеренко Т. 52
 Кушнір І. 64
 Лавинюк І. 55
 Лазаренко І. 31, 59
 Легкодух К. 32
 Лелека П. 146
 Ленін 115
 Лисенко Ф. 58
 Лисяний М. 176
 Литвиненко Л. 32
 Литвяк О. 99
 Лісовські Н. 58
 Лога Є. 87
 Лога І. 57, 87
 Луцик І. 94
 Малюк Ю. 176
 Марченко Г. 179
 Марченко М. 179
 Марченко П. 56
 Масікова А. 90
 Матиціна С. 44
 Мачула Г. 151
 Микутьський О. 28, 57
 Макульський 155
 Макульський С. 32
 Медведєв Д. 28, 53
 Мельник К. 151
 Мельник М. 57
 Мельник О. 151
 Мельниченко І. 58
 Мельниченко П. 58
 Микутьська Т. 58
 Микутьський О. 58
 Микутьський С. 58
 Мирець М. 64
 Мись М. 29
 Михайлик З. 98
 Михайлюк І. 28, 57, 58
 Мищенко Г. 88
 Мірошник В. 57

Молотов 12
 Момот В. 96
 Мониченко М. 10
 Морозенко М. 57
 Мосенцова О. 99
 Мочула Г. 150
 Мудрик Л. 58
 Муліна А. 96
 Назаренко І. 32, 59
 Натяганчук А. 58
 Небесна А. 85
 Негода М. 30, 53
 Немирський М. 58
 Нищур Н. 178
 Нікітін П. 29
 Обманюк М. 180
 Олексієнко М. 91
 Олійник В. 58
 Олійник С. 58
 Оніщенко С. 98
 Оніщенко К. 54
 Осадченко М. 87
 Остапенко П. 97
 Отрішко І. 91
 Пагурець Д. 53
 Пальоха С. 32, 33, 53
 Панасенко І. 34
 Панасенко К. 80
 Панченко Л. 66
 Панченко М. 66
 Панфьоров П. 64
 Пархоменко В. 58
 Пасменко Г. 29
 Педорич І. 59
 Петренко П. 58
 Петрова Л. 30
 Печененко М. 31, 54
 Пилявський М. 176
 Пипченко К. 57
 Підгрушня О. 149, 150
 Піскова Н. 20
 Піскова О. 20
 Пісковий А. 20
 Побоченко В. 34
 Погоріла М. 82
 Поліщук В. 58
 Поліщук О. 180
 Попов М. 130, 131
 Поповиченко Г. 152
 Пороховська О. 29
 Пороховський В. 29
 Пороховський М. 29, 58
 Порхаль М. 89

Потоцька С. 115
 Потоцький С. 115
 Почипок В. 59
 Приліпко І. 34
 Присяжний М. 58
 Проценко В. 58
 Проценко М. 15, 29, 57, 60
 Прядко Х. 171
 Рагне Ю. 160
 Рак В. 154
 Рак Г. П. 60
 Резниченко В. 32
 Рейхенау В.
 Рий М. 60
 Рисак І. 15
 Рисак С. 15
 Роговський О. 31
 Роздобудько М. 166
 Роздобудько С. 59
 Розенберг А. 59
 Романенко М. 34
 Романчук Г. 90
 Ромашин 150
 Савега М. 57
 Саморуха В. 28, 53
 Саморуха П. 53
 Свирид-Дудко Л. 181
 Святковий Г. 12
 Семиноженко А. 15
 Сизоненко Я. 151
 Силка Н. 182
 Сиса Л. 97
 Сіренко М. 58
 Скригошок А. 58
 Скригошок Г. 28
 Смирнова Г. 151
 Смірнов Т. 151
 Сталін Й. 9, 36, 84, 115, 120, 131
 Стопхай В. 29
 Стратієвський Л. 29, 56
 Судема І. 58
 Суторов І. 33
 Тараненко П. 34, 56
 Теліченко П. 29
 Темченко М. 57, 166
 Титаренко К. 84
 Тичина П. 30
 Тищенко А. 154
 Ткаченко М. 34
 Ткаченко Н. 91
 Ткачук А. 31
 Топчий В. 58
 Топчий В. 32
 Топчий Ф. 133

Торжкін І. 31
 Туренко А. 32
 Тягловський І. 33
 Українка Л. 23
 Уманець А. 84
 Фесун К. 98
 Фідлер 24
 Франко І. 23
 Фрідріх Великий 23
 Харченко В. 34
 Хейловський І. 176
 Хильченко В. 28, 30, 33, 54
 Хлодзинський В. 54
 Хрушов М. 40
 Хуг К. 106
 Хугорянський І. 55
 Царенко А. 58
 Чайковський І. 57
 Чекаль В. 16, 59
 Чекаль Л. 16
 Черес Г. 26
 Черниш І. 58
 Черняєв П. 122, 124, 126
 Чиж К. 60
 Чурина О. 58
 Шадира М. 32, 56
 Шадиряк М. 34
 Шакало Г. 33
 Шамрай К. 155
 Шапаренко Т. 166
 Шапрап М. 58
 Шевченко А. 95
 Шевченко В. 89
 Шевченко Г. 58, 171
 Шевченко І. 171
 Шевченко Т. 23, 54
 Шлютзинський В. 58
 Шпак Н. 163, 164
 Штангуї І. 57
 Шулежко О. 26, 63, 64, 65
 Щедров В. 32
 Щербина М. 34
 Щур А. 169
 Юрченко М. 169
 Юхименко М. 81
 Юхно В. 97
 Яковчук 24
 Якименко Ф. 58
 Якубенко М. 58
 Янчевський П. 29
 Яремчук Я. 32
 Яровий Ж. 176
 Яровий І. 176
 Яровий М. 176

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Австрія, кр. 21, 60, 128, 169
 Бабин Яр, ур. 14
 Бакаївці, с. 75
 Баландино, с. 166
 Баштечки, с. 59
 Белгород, м. 163
 Білашки, с. 54, 57
 Білозір'я, с. 34, 51, 56, 58
 Босівка, с. 178
 Бубнова Слобідка, с. 182
 Буда, х. 15, 59, 61, 108
 Буда-Орловецька, с. 57
 Будапешт, м. 130
 Будище, с. 56
 Бужанка, с. 178
 Бузуків, с. 30, 153
 Буки, с. 177
 Вдовин, х. 15, 108
 Вдовичене, с. 61
 Велика Яблунівка, с. 54, 58, 153
 Вербівка, с. 149, 181
 Виноград, с. 176, 177, 180
 Відень, м. 128
 Вільшана, с. 141, 149
 Вільшанський р-н. 140
 Вінниця, м. 160, 181
 Вінницька обл. 6, 66, 72
 Воропівка, с. 139, 140
 Гельмязів, с. 10, 35
 Глодоси, с. 171
 Глушки, с. 59
 Городище, м. 74, 135, 137
 Гребінка, м. 40
 Гречківка, с. 31
 Грузія, кр. 147
 Грушківка, с. 87, 157, 162, 166
 Гуляйка, с. 66
 Гусакове, с. 29
 Дар'івка, с. 74
 Демеші, с. 101
 Деньги, с. 182
 Дзензелівка, с. 74
 Дирдин, с. 138, 146
 Дніпро, р. 105, 108, 109, 133, 140, 147, 163
 Дніпропетровськ, м. 160
 Долинка, с. 57
 Домонтове, с. 26
 Драбів, с. 61
 Драбівський р-н. 62
 Дубинка, ур. 33
 Дубівка, с. 73, 74, 148
 Дубова, с. 73, 74
 Дунаївці, м. 114
 Дяків, х. 15
 Жаботин, с. 157, 157
 Жашків, м. 55, 59, 60
 Жапківський р-н. 18, 24
 Житники, с. 59, 74
 Журжинці, с. 168
 Забара, с. 173
 Займищенське, ур. 33
 Зам'ятниця, с. 10, 105, 112, 162
 Звенигородка, м. 74, 75
 Звенигородський р-н 8
 Зірка, с. 179
 Золотоноша, м. 14, 20, 21, 33, 65, 73, 74, 75
 Іллінський р-н 181
 Ірдинь, с. 139
 Європа 21, 23, 98, 130, 132
 Кам'янка, м. 57, 162
 Кам'янський р-н 28, 32, 70, 72, 157, 161
 Кашів, м. 149
 Капустине, с. 85
 Катеринопіль, с. 73, 74
 Квітки, с. 59
 Київ, м. 4, 13, 16, 17, 41, 115, 120, 152
 Київська обл. 6, 8, 11, 36, 38, 39, 41, 42, 70, 72, 73, 75
 Кіровоград, м. 87, 120
 Кіровоградська обл. 6, 42, 70, 171
 Княжа Криниця, с. 57
 Коліма, рег. 63
 Комарівка, с. 168
 Копі, рег. 31
 Конотоп, м. 92
 Коритня, с. 28, 53
 Корсунь-Шевченківський р-н. 29, 32, 34, 58, 76, 168
 Косарі, с. 59, 167
 Кочержинці, с. 117
 Кременчук, м. 40
 Криштопівка, с. 181
 Куликівка, с. 106, 166
 Кумейки, с. 34, 57
 Лешіпський, х. 15
 Лисянка, с. 178
 Лисянський р-н 180
 Лінц, м. 169
 Лодзь, м. 146
 Лубенці, с. 57, 106, 107, 109
 Лубни, м. 40
 Лукашівка, с. 55
 Мала Бурімка, с. 140
 Мале Старосілля, с. 135
 Малий Бузуків, с. 152, 153
 Маньківський р-н. 76

- Мар'янівка, с. 179
Медведівка, с. 105
Мельники, с. 61, 108, 110
Миргород, м. 40
Михайлівка, с. 59
Мітлинці, с. 181
Монастирицький р-н. 14, 53
Москва, м. 130, 131
Мюнхен, м. 170
Нагірна, с. 59
Нетеребка, с. 154
Німеччина, кр. 6, 19, 20, 21, 30, 59, 60, 62, 99, 119, 134, 148
Новгород, м. 147
Одеса, м. 115, 173
Орша, м. 131
Осота, с. 167
Охматів, с. 59
Павлівка, с. 179
Пенза, м. 133
Перегонівка, ст. 134
Перемиськ, м. 167
Петровського, х. 156
Петропавлівка, с. 139
Підвисоке, с. 125
Плескачівка, с. 167
Побійна, с. 59
Полтавці, с. 33
Полтава, м. 23, 40
Полтавська обл. 6, 36, 38, 39, 42, 70, 73, 75
Польща, кр. 21, 41, 146
Прага, м. 54
Прохорівка, с. 33
Прутильці, с. 59
Райгород, с. 16
Ризино, с. 178
Рішки, с. 178
Родниківка, с. 52
Розкопівка, с. 177
Романівка, с. 57
Роменський р-н. 89, 90
Ромни, м. 95
Росія, кр. 133
Рубаний міст, с. 177, 179
Румунія, кр. 128
Руська Поляна, с. 56
Сахнівка, с. 59, 155
Свидівок, с. 56
Селище, с. 73, 74, 168
Синюха, р. 122
Скрипчинці, с. 62
Сміла, м. 74, 77, 134
Смілянський р-н. 31, 73
Сотники, с. 59
Софіївка, с. 57
Сочі, м. 150
Ставища, с. 25
Старосілля, с. 52
Стеблів, с. 29, 59, 168
Степанки, с. 33
Сумська обл. 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96
Сунки, с. 152, 155, 161
Сушки, с. 33, 56
Східна Прусія, рег. 55
Таганча, с. 74
Тальнівський р-н. 66
Тараща, с. 59, 168
Текліно, с. 133
Тихі Верби, с. 150
Тихонівка, с. 178
Товмач, с. 85
Товста, с. 140
Товсті Роги, с. 178
Трунівці, с. 109
Тубільці, с. 34, 57
Тулчин, м. 128
Тясмин, р. 104, 106, 110, 162
Угловатки, с. 145
Угорщина, кр. 128
Україна, кр. 14, 19, 21, 23, 40, 41, 44, 59, 60, 114, 115, 128, 148
Уманський р-н. 52, 72
Умань, м. 16, 73, 74, 75, 77, 115, 116, 125, 129, 177
Фастів, м. 25
Фундуклівка, ст. 114
Хатинь, с. 15
Хацьки, с. 57
Хильки, с. 178
Хлистунівка, с. 136, 138
Хмельове, с. 176
Холодний Яр, ур. 53, 54, 108, 161
Христинівка, м. 144
Худолівка, с. 109, 112
Цвіткове, с. 137
Цибулеве, с. 14
Чайківка, с. 74
Черкаси, м. 17, 19, 26, 53, 61, 63, 72, 73, 74, 104, 105, 161, 164
Черкаська обл. 4, 6, 51, 115
Чехословаччина, кр. 170
Чорнявка, с. 109, 163
Чубівки, с. 113
Шендерівка, с. 59, 168, 178
Шнола, м. 73, 81, 84
Шукайвода, с. 143, 145
Юрчиха, с. 28, 57
Яблунівка, с. 34
Ярки, ур. 14

АННОТАЦІЯ

Украденное детство. Дети и подростки Черкасщины в годы Второй мировой войны / авт.-сост.: Г. М. Голыш, Т. А. Клименко, В. Н. Мельниченко ; ред. кол.: В. М. Мельниченко, Г. М. Голыш, А. П. Иржавская [и др.]. – Черкассы : Вертикаль, 2015 – ? с.

Настоящее издание, которое содержит в своей структуре научные статьи, документы государственных архивов и личных архивов краеведов и, что особенно важно – воспоминания людей, чье детство пришлось на войну, – освещает жизнедеятельность детей и подростков военного времени. Перед читателями предстает целостная картина повседневной жизни несовершеннолетних жителей Черкасщины в экстремальных условиях жестокого военного противостояния. В книге приводятся многочисленные конкретные примеры драматических судеб несовершеннолетних граждан, которые сполна ощутили на себе тяготы и лишения времени невиданных испытаний для украинского народа.

Привлечен обширный фактический материал для освещения особенностей положения юных граждан в условиях нацистского оккупационного режима, в начальный период восстановления разрушенного войной края. Приведены убедительные доказательства активного участия несовершеннолетних в антинацистском движении Сопротивления и в различных других формах патриотического движения. Обобщен материал о тяжелых социально-демографических, медико-санитарных и психологических последствиях войны для детей и подростков, проанализированы отдельные мероприятия партийно-советских властей в деле минимизации этих последствий, определены существенные недостатки и просчеты в сфере охраны детства.

Предлагаемое издание является составной частью проекта краеведов и ученых Черкасщины, посвященного повседневной жизни жителей края в период войны с нацизмом и его союзниками в 1941–1945 гг. Оно адресовано научным работникам, преподавателям, студентам, прежде всего людям военного поколения и их потомкам, а также широкому кругу читателей, всем, кто интересуется историей родного края.

SUMMARY

Stolen childhood. Children and adolescents Cherkasy region during the Second World War / ath.-comp.: G. M. Golysh, T. Klimenko, V. M. Melnichenko ; ed. number: V. Melnichenko, G. M. Golysh, A. P. Irzhavskaya [et al.]. – Cherkasy: Vertical, 2015.

This publication, which contains in its structure the scientific articles, documents state archives and personal archives of local history and, most importantly – the memories of people whose childhood had on the war – highlights the livelihoods of children and adolescents in wartime. The reader is presented complete picture of the daily life of minors residents of Cherkasy region in the extreme conditions of brutal military confrontation. The book contains numerous specific examples of the dramatic fate of minors who fully experienced the hardships of time unprecedented test for the Ukrainian people.

Extensive factual material brought to light of the special situation of young people in a nazi occupation regime in the initial period of recovery of the war-ravaged region. Presents compelling evidence of active participation in the anti-nazi minors resistance movement and in various other forms of patriotic movement. Generalized material about the difficult socio-demographic, health and psychological effects of war on children and adolescents analyzed individual activities of the Party and the Soviet authorities in minimizing these effects, identified significant deficiencies and failures in the field of child protection.

The proposed publication is an integral part of the project local historians and scholars of Cherkasy region dedicated to the daily life of residents of the region during the war against Nazism and its allies in 1941–1945. It is addressed to researchers, teachers, students, especially the people of the war generation and their descendants, as well as a wide range of readers, anyone interested in local history.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АМН СРСР –	Академія медичних наук
арк. –	аркуш
ВС –	ворошиловський стрілець
вып. –	выпуск
г –	грам
год. –	година
ГПО –	готовий до праці і оборони
ГСО –	готовий до санітарної оборони
ДАКО –	Державний архів Київської області
ДАПО –	Державний архів Полтавської області
ДАЧО –	Державний архів Черкаської області
зв. –	зворот
ЗОШ –	загальноосвітня середня школа
кал. –	калорії
км –	кілометр
КП(б)У –	Комуністична партія (більшовиків) України
крб. –	карбованець
м. –	місто
НКВС –	Наркомат внутрішніх справ
НКО –	Наркомат освіти
НСКУ –	Національна спілка краєзнавців України
обл. –	область
оп. –	опис
ППО –	протиповітряна оборона
ПШХО –	протиповітряна і хімічна оборона
ПТСР –	посттравматичний стресовий розлад
ПХО –	протихімічна оборона
р.н. –	рік народження
РНК СРСР –	Рада народних комісарів Союзу Радянських Соціалістичних Республік
РНК УРСР –	Рада народних комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки
СО –	санітарна оборона
спр. –	справа
СРСР –	Союз Радянських Соціалістичних Республік
СІШ –	середня школа
табл. –	таблиця
тис. –	тисяча
ТСОАВІАХІМ –	Товариство сприяння обороні і авіаційно-хімічному будівництву СРСР
УРСР –	Українська Радянська Соціалістична Республіка
ф. –	фонд
ЦДАВО України –	Центральний державний архів вищих органів влади та управління
ЦДАГО України –	Центральний державний архів громадських об'єднань України
цит. –	цитата
ЦК –	Центральний виконавчий комітет
ЦК ВЛКСМ –	Центральний комітет Всесоюзного лєнінського комуністичного союзу молоді
шт. –	штук
ЮВС –	юний ворошиловський стрілець

ЗМІСТ

<i>Василь Мельниченко</i>	
ПЕРЕДМОВА	3
НАУКОВІ СТАТТІ	6
<i>Г. М. Голиш</i>	
Діти і підлітки черкащини у вирі воєнного лихоліття	6
<i>Т. А. Клименко</i>	
Доля малолітніх громадян Черкащини в період Великої Вітчизняної війни за матеріалами Державного архіву Черкаської області	50
<i>Л. Г. Лисиця</i>	
Функціонування спеціальних установ для постраждалих неповнолітніх громадян Черкащини в період відбудови (1943–1950 рр.)	70
<i>В. В. Шевчук, В. А. Ковтюх</i>	
Повсякденне життя дітей в роки війни (на прикладі Шполянщини)	80
ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ	87
СПОГАДИ	101
ПРО АВТОРІВ	183
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	184
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	187
АНОТАЦІЯ	189
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	190

Наукове видання

Автори-упорядники:

Голиш Г. М.
Клименко Т. А.
Мельниченко В. М.

**УКРАДЕНЕ ДИТИНСТВО:
ДІТИ І ПІДЛІТКИ У РОКИ
ВІЙНИ 1941–1945 рр.**

**Збірник наукових статей, документів,
матеріалів та спогадів**

Технічний редактор
Оригінал-макет
Коректор

С. А. Кандич
С. Г. Кандич
Н. І. Блажко

Здано до набору 15.01.2015. Підписано до друку 05.03.2015.
Формат 60x84/16. Друк офс. Папір офс.
Обл. вид. арк. 12,00. Умов. друк. арк. 11,16. Вид. №268
Зам. №35. Наклад 250 прим.

“Вертикаль”

Видавець та виготівник ФОП Кандич С. Г.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК №1335 від 23.04.2003 р.
18000, м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 2, оф. 6
тел. (0472) 50-07-63, 067-292-21-83

